

УДК 316+303+308

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень науковців з України, Австралії, Нігерії, які присвячені дискусійним питанням теорії та методології соціології, важливим аспектам глобалізації та розвитку суспільств, актуальним соціальним проблемам в країнах, що розвиваються. Тематика журналу охоплює актуальні проблеми соціології як науки, соціологічне знання про сучасні соціальні процеси в регіоні Центральної та Східної Європи і країнах Євразії, але не обмежується ними.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Журнал є рецензованим науковим періодичним виданням, включеним до Переліку наукових фахових видань України з соціологічних наук (наказ МОН України № 893 від 04.07.2013) та індексується Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), CiteFactor, PKP Index і Google Scholar.

The current issue of the journal presents the results of original sociological research submitted by sociologists from Australia, Nigeria and Ukraine which are dedicated to disputed issues of sociological theory and methods, important aspects of globalization and social change, current social issues in developing countries with emerging markets. The scope of the journal embraces but is not limited to topical questions of sociology as an academic discipline, contemporary social processes and critical problems of the region of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia.

The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

The Bulletin is a peer-reviewed scientific periodical journal, included in the List of special editions of Ukraine in Sociology (decree of Ministry of science and education of Ukraine № 893, 04.07.2013), indexed by Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), CiteFactor, PKP Index and Google Scholar.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О. Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. П. Горбачик (заст. гол. редактора), канд. фіз.-матем. наук, доц. (Київ, Україна); С. С. Бабенко, канд. соціол. наук (Київ, Україна); В. І. Волович, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); К. Вольяс, проф. (Абердін, Велика Британія); Н. Генев, д-р наук, проф. (Любляна, Словенія); Є. І. Головаха, д-р філос. наук, проф. (Київ, Україна); П. В. Кутуєв, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Д. Лейн, проф. (Кембридж, Велика Британія); Л. В. Малес, д-р соціол. наук (Київ, Україна); А. Рихард, д-р наук, проф. (Варшава, Польща); В. І. Судаків, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); П. Тамаш, д-р наук, проф. (Будапешт, Угорщина); М. В. Туленков, д-р соціол. наук, проф., (Київ, Україна); К. Херпфер, д-р наук, проф. (Абердін, Велика Британія); В. І. Чепак, д-р соціол. наук (Київ, Україна); Ю. І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф. (Київ, Україна); Ю. Б. Савельєв (відп. секретар), канд. філос. наук, доц. (Київ, Україна)
Адреса редколегії	03680, Київ-680, просп. Глушкова, 4д, кім. 501, 504; ☎ (38044) 521 63 40 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 24.05.17 (протокол № 12)
Атестовано	Міністерства освіти і науки України. Наказ № 893 від 04.07.13
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16688-5260Р від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

UDC 316+303+308

The current issue of the journal presents the results of original sociological research submitted by sociologists from Australia, Nigeria and Ukraine which are dedicated to disputed issues of sociological theory and methods, important aspects of globalization and social change, current social issues in developing countries with emerging markets. The scope of the journal embraces but is not limited to topical questions of sociology as an academic discipline, contemporary social processes and critical problems of the region of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia.

The journal is aimed for scientists, teachers, graduate students, government officials and social management.

The Bulletin is a peer-reviewed scientific periodical journal, included in the List of special editions of Ukraine in Sociology (decree of Ministry of science and education of Ukraine № 893, 04.07.2013), indexed by Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), CiteFactor, PKP Index and Google Scholar.

В числі журналу представлені результати оригінальних соціологічних досліджень науковців з України, Австралії, Нігерії, які присвячені дискусійним питанням теорії та методології соціології, важливим аспектам глобалізації та розвитку суспільств, актуальним соціальним проблемам в країнах, що розвиваються. Тематика журналу охоплює актуальні проблеми соціології як науки, соціологічне знання про сучасні соціальні процеси в регіоні Центральної та Східної Європи і країнах Євразії, але не обмежується ними.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

Журнал є рецензованим науковим періодичним виданням, включеним до Переліку наукових фахових видань України з соціологічних наук (наказ МОН України № 893 від 04.07.2013) та індексується Crossref (DOI: 10.17721/2413-7979), European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Bielefeld Academic Search Engine (BASE), International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), CiteFactor, PKP Index і Google Scholar.

EXECUTIVE EDITOR	O. Kutsenko, Dr.Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine)
EDITORIAL BOARD	A. Gorbachyk (Deputy Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); S. Babenko, C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); V. Volovich, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); C. Wallace, Prof. (University of Aberdeen, UK); N. Genov, Dr. Sc., Prof. (Ljubljana, Slovenia); E. Golovakha, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Kutuev, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); D. Lane, Prof. (Cambridge, UK); L. Males, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); A. Rychard, Dr. Sc., Prof. (Warsaw, Poland); V. Sudakov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); P. Tamash, Dr. Sc., Prof. (Budapest, Hungary); M. Tulenkov, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Ch. Haerpfer, Dr. Sc., Prof. (Aberdeen, UK); V. Chepak, Dr. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Yakovenko, Dr. Sc., Prof. (Kyiv, Ukraine); Yu. Savelyev (Associate Editor), C. Sc., Ass. Prof. (Kyiv, Ukraine)
Address	r. 501, 504; 4d Hlushkova Prospect; Kyiv, Ukraine, 03680; tel. (+38) 044 521 63 40
Approved by the	Academic Council at Faculty of Sociology 24.05.17 (Proceedings No.12)
Certificated by:	Ministry of Education and Science of Ukraine writ № 893 from 04.07.2013
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine Certificate about the public registration KB № 16688-5260 P from 07.05.2010
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ

Набруско І., Шевченко Т. (Київ) Особливості онлайн-шопінгу як специфічної форми сучасного споживання	5
Єфанова І., Марценюк Т. (Київ) Гендерна нерівність на ринку праці України у сфері інформаційних технологій	10
Мельников А. (Київ) До проблеми метапарадигмальної типологізації соціологічного знання (рос.)	17
Стрельник О. (Київ) Позиція матері на ринку праці як умова структурування практик материнства	24
Захарова О. (Париж, Франція) "Фототелінг" – інновація видання "6 MOIS", що об'єднує ринок преси та книжкову справу (англ.)	29
Нваодух Е. (Оверрі, Нігерія / Київ) Нерівність та ексклюзія на ринку праці як фактори фемінізації бідності в Україні (англ.)	34
Докторова Д. (Київ) Соціальна солідарність у чотирьох основних соціологічних традиціях	41
Юзва Л. (Київ) Специфіка використання комбінованої рефлексивної методики для вивчення групи національних цінностей	45
Сидоров М. (Київ) До інтерпретації терміна "парадані" у соціальних дослідженнях	54
Бондаренко М., Бабенко С., Боровський О. (Київ) Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики Bertelsmann Stiftung до даних європейського соціального дослідження)	58
Щербак І. (Харків) Демократичні цінності населення України: структура та фактори формування	66
Захаренко А. (Дніпро) Репрезентація суспільно-орієнтованих ціннісних кодів в українському кінематографі	72
Шелухін В. (Київ) Громадська діяльність і спорідненість: мікро-макро переходи у піднесенні українського національного руху 1860–1890-х рр.	80

РЕЦЕНЗІЇ

Малес Л. (Київ) Рецензія на монографію	87
Резаєв А., Старіков В., Трегубова Н. (Санкт-Петербург, РФ) У пошуках механізмів соціальних змін у сучасній Україні (рос.)	89
Судаков В. (Київ) Цивілізаційний процес і його соціальна драматургія в умовах глобальних та регіональних трансформацій (рос.)	92

НАУКОВЕ ЖИТТЯ ТА КОМЕНТАРІ ФАХІВЦІВ

Савельєв Ю. (Київ) Упровадження системи оцінювання і контролю якості наукових видань в Україні (обговорення Проекту "Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України")	94
---	----

ЕРРАТА

Інформація для авторів, рецензентів і читачів	97
---	----

CONTENTS

RESEARCH ARTICLES

Nabrusko I., Shevchenko T. (Kyiv) Features of online shopping as a specific form of current consumption	5
Yefanova I., Martsenyuk T. (Kyiv) Gender inequality in the labor market of Ukraine in information technologies	10
Melnikov A. (Kyiv) On the problem of metaparadigmatic typologization of sociological knowledge	17
Strelnyk O. (Kyiv) Mother's position at the labour market as a condition of structuring of mothering practices	24
Zakharova O. (Paris, France) "Phototelling" as the innovation of photojournal "6 MOIS" by connecting press and book markets	29
Nwaoduh E. (Owerri, Nigeria / Kyiv) Labour market inequality and exclusion as factors of feminization of poverty in Ukraine	34
Doktorova D. (Kyiv) Social solidarity in four major sociological tradition	41
Yuzva L. (Kyiv) Specific usage of combined reflective method for study of national values groups	45
Sydorov M. (Kyiv) On interpretation of the term "paradata" in social research	54
Bondarenko M., Babenko S., Borovskiy O. (Kyiv) Social cohesion in Ukraine (the experience of application of Bertelsmann Stiftung method to European Social Survey data)	58
Shcherbak I. (Kharkiv) Democratic values of the Ukrainian people: structure and factors of constructing	66
Zakharenko A. (Dnipro) Representation of socially-oriented value codes in Ukrainian cinema	72
Shelukhin V. (Kyiv) Civil activity and kinship: micro-to-macro transitions in development of the Ukrainian national movement in the 1860-1890s	80

REVIEWS

Males L. (Kyiv) Review of the monograph	87
Rezaev A, Starikov V., Tregubova N. (St. Petersburg, RF) Searching for mechanisms of social changes in contemporary Ukraine	89
Sudakov V. (Kyiv) Civilization process and its social dramaturgy under conditions of global and regional transformations	92

ACADEMIC LIFE & COMMENTARIES

Savelyev Yu. (Kyiv) Implementation of evaluation and quality control of scientific publications in Ukraine	94
--	----

ERRATA

Information for potential authors, reviewers and readers	92
---	-----------

ОСОБЛИВОСТІ ОНЛАЙН-ШОПІНГУ ЯК СПЕЦИФІЧНОЇ ФОРМИ СУЧАСНОГО СПОЖИВАННЯ

Проаналізовано явище онлайн-шопінгу як форми споживання, що стрімко розвивається в умовах трансформацій сучасного суспільства. Розглянуто основні соціальні чинники формування мотиваційної бази онлайн-шопінгу в сучасній українській ситуації. На базі запропонованої класифікації мотиваційних інтенцій споживачів здійснено спробу побудови кластерної поведінкової моделі, яка актуалізує необхідність подальших теоретичних та емпіричних досліджень даного проблемного поля, оскільки споживання в усій різноманітності його виявів є необхідним внутрішнім моментом існування будь-якої соціальної діяльності.

Ключові слова: споживання, онлайн-шопінг, мотиваційні інтенції споживача, стиль життя, споживча поведінка.

Актуальність. У сучасному світі відбуваються глобальні перетворення. Динамічні за природою, вони поглиблюються й зумовлюють фундаментальні зміни в усіх сферах людського буття, включаючи споживання. Нині ми перебуваємо на такому етапі розвитку суспільства, коли споживання піддається глибокій інституалізації й перетворюється на ключову соціальну практику. У наших умовах споживання, стаючи детермінаційним фактором розвитку соціо-економічної системи, а також причиною її численних дисфункцій, постає чи не єдиною чітко окресленою формою субстанційної діяльності сучасного українця. Із цього приводу Ж. Бодрійяр зауважує: "Тепер, коли зникають релігійні та ідеологічні інстанції, єдиною нашою втіхою лишаються речі; це побутова міфологія, у якій тамується наш страх часу та смерті" [Бодрійяр, 1999: с. 108].

Масове виробництво дозволяє втягнути в процес активного споживання не лише заможні прошарки суспільства, але й абсолютну більшість населення, хоча і дуже різною мірою. Індивідуальне споживання основної частини населення виходить за межі, що зумовлюються природними потребами, і перетворюється на ключову частину відтворення людини соціальної. У сучасному українському суспільстві процес споживання відіграє одну з найважливіших ролей у функціонуванні механізмів соціальної диференціації та ідентифікації і, як наслідок, формує ідеологію споживання як певний світоглядний простір. Особливу увагу привертає феномен онлайн-споживання як нової форми соціально-економічної взаємодії. Власне такий, мабуть найбільш динамічний і швидко зростаючий, різновид споживчої діяльності буде визначати в недалекому майбутньому базові тенденції споживання значної частини людей. Саме це зумовлює необхідність соціологічного аналізу мотиваційної бази споживання такого типу.

Метою статті є аналіз мотиваційної бази онлайн-шопінгу як форми споживання, що стрімко розвивається в умовах сучасного суспільства.

Дослідження споживання як соціального феномена має певну традицію, представлену як зарубіжними, так і вітчизняними авторами. Одним з перших проблему споживання досліджував Т. Веблен, який описав символічні та знакові елементи споживання, що сформувались у сучасному суспільстві. Особливу роль відіграють дослідження М. Вебера та Г. Зіммеля. Із сучасних зарубіжних підходів до проблеми споживання варто виділити праці таких знайомих західних авторів, як Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Г. Дебор, Д. Слайтор, А. Ворд, Дж. Шор та ін. До теоретичного осмислення явища шопінгу в сучасному світі звертається Д. Міллер. Окремі аспекти цієї на-

гальної проблеми сьогодення розроблені такими російськими авторами, як В. Ільїн, В. Радаєв, М. Роціна. Проблеми споживання та його трансформацій висвітлені в роботах українських учених В. Тарасенка, М. Шульги, Ю. Пачковського, Я. Зоськи, Л. Скокової. Оскільки споживання набуває світоглядних характеристик, то воно актуалізується в різноманітних дослідженнях представників економіки, філософії та інших суміжних наук.

Споживання – це динамічний процес зміни і виробництва, і культури споживання. На ранньому етапі його історії, коли базисом було конвеєрне виробництво, формується культура класичного (пасивного) консюмеризму. Його сутність можна виразити прагненням наслідувати більш статусним верствам суспільства. Епоха масового виробництва потребує масового споживача, який порівнює себе з іншими і боїться від них відстати, орієнтується на масовий смак, що породжує культ пасивного споживача. Онлайн-споживання – це фаза в циклі суспільного відтворення. Раціоналізація виробництва потребує раціоналізації споживання як своєї передумови. Інакше кажучи, тенденція до раціоналізації системи супроводжується тенденцією інтеріоризації індивідами цієї раціональності як власної культурної програми.

Ще сторіччя тому М. Вебер, вивчаючи соціальні механізми регуляції поведінки людей, зазначав, що при переході до високоіндустріального суспільства відбувається заміна "ціннісно-орієнтованої поведінки" на "цілеорієнтовану". Як наслідок, простір споживання в наших умовах соціального транзиту формується доволі спорядично, механізми, що його зумовлюють, дуже специфічні й неоднозначні. Тут охоплюються рештки минулих епох, домінуючі форми суспільних відносин і паростки майбутнього. Якщо звузити поняття онлайн-споживання і говорити про одну з його складових – онлайн-шопінг, теоретичні засади обґрунтування якого потребують розробки, то можна виділити, на нашу думку, три мотиваційні чинники: технологічну базу, ціннісні характеристики особистості та раціональну домінують. Особливістю явища шопінгу як суттєвої частини повсякденного життя і формоутворюючого елемента споживання загалом є його динамічність і варіативність.

Сучасний стан глобальної мережі Інтернет є перехідним до другої стадії розвитку, де концептуальним "ядром" є люди, а не технології, а також можливість самовираження індивідів та інтенсивної соціальної взаємодії. У цьому сенсі глобальна мережа поступово стає набагато більшою мірою соціальним інноваційним феноменом, а не власне технологічним нововведенням.

Усе більша кількість людей включена в контекст інтернет-простору. Протягом лютого 2016 р. Київський

міжнародний інститут соціології (KMIC) провів всеукраїнське дослідження щодо користування Інтернетом дорослим населенням України. У лютому 2016 р. 61,6 % дорослого населення України користувалися Інтернетом, причому кількість користувачів продовжує зростати більшими темпами, ніж це прогнозувалося. Темп приросту протягом лютого 2015 – лютого 2016 рр. становив 8 % [звіт KMIC, 2016]. Отже, значна частина населення країни потенційно може бути залученою до шопінгу в просторах глобальної мережі.

Наслідком економічних умов інтернетизації суспільства є надання громадянам рівного доступу до отримання інформації та подальшого її використання й обміну. Зрозуміло, що лише наявності інформації недостатньо для подальшого успішного її використання в практичній діяльності й для розв'язання особистих і соціально значущих завдань. Що стосується споживання, то онлайн-шопінг потенційно може бути освоєний усім дорослим населенням країни. Тут доречно одна зі знакових алегорій З. Баумана щодо капіталу, який мандрує без нічого й бере із собою в дорогу лише портативний комп'ютер і мобільний телефон.

Для такої діяльності немає практично ніяких технічних бар'єрів, адже засоби комунікації стали неймовірно дешевими й легко долають географічні кордони. Інформація про продукт здатна поширитися світом за лічені години.

Очевидно, що подібні зміни є вираженням динаміки суспільства і саме сучасні технології зумовлюють характерні риси онлайн-шопінгу:

- глобальність (розширення простору, у якому відбуваються такі комунікації, до світових масштабів);
- інтерактивність (можливість миттєво отримувати зворотний зв'язок і взаємодіяти з іншими акторами в реальному часі);
- інтенсивність (у процесі комунікації людині доводиться активно взаємодіяти з віртуальним середовищем, безперервно приймаючи різноманітну інформацію);
- гіпертекстуальність (багатовимірність віртуального середовища, яке містить інформацію, релевантну шуканій, і полягає в можливості індивіда вибрати один з альтернативних варіантів);
- анонімність (камерність комунікації, що дозволяє індивіду приховати параметри і характеристики своєї реальної особистості).

Зміна ціннісних пріоритетів є умовою цивілізаційної трансформації. Інформаційна цивілізація, змінивши спосіб життя людей, змушує їх шукати нові ціннісні засади для своєї діяльності. Нині суттєво змінюється саме уявлення про потреби та цінності. Теорія множинності "Я", запропонована постмодерністами, віддзеркалює реальну мозаїчність і плюралізацію особистісної ідентичності та соціальної дійсності, яка допускає співіснування досить різних ціннісних орієнтацій, смислових структур і моделей поведінки. Прагнення до придбання великої кількості матеріальних благ, розширення власності є значною мірою завуальованою залежністю людини від суспільства. Людина конститує свою ідентичність, "структури свого повсякденного життя в першу чергу за допомогою товарів і послуг, яким надається функція символів" [Ільїн, 2000: с. 13].

Самовизначення здійснюється шляхом "підключеності" (Ж. Бодрійяр) до ідентифікатора, тобто символічного ототожнення людини з об'єктивною предметністю. Водночас інформаційна цивілізація формує особливий тип автономної людини, яка може змінювати свій простір і спосіб буття, включатися в різні соціальні спільноти, обирати релігійну належність і місце проживання, долучатися до інших культурних цінностей, отримувати безліч професій. При цьому ініціатива йде не від суспільства,

а від самої особистості. Для плинного сьогодення є характерним формування нового соціального простору й нових типів активності, йому притаманні глибокі інтеграційні процеси, некеровані ринкові сили, висока мобільність капіталу та інформації, безперервна модернізація, прагнення "розчищення місця" в ім'я "нового і поліпшеного" задуму [Бауман, 2008: с. 35].

Людина може свідомо експериментувати зі своєю ідентичністю, яка загалом не онтологічна, тобто є феноменом культури, результатом особистого досвіду. Вона розуміється вже не як фіксована реальність, а як нескінченний процес конститування людиною себе.

Якщо процес індивідуального споживання (у нашому випадку – онлайн-шопінгу) є певним алгоритмом дій, то вибір засобів досягнення мети завжди визначається системою цінностей, понять, вимог, почуттям обов'язку, що дають можливість людині оцінювати дійсність і орієнтуватися в ній самостійно. Тут задіяний передусім комплекс особистісних якостей людини, що дозволяє оцінювати пріоритети у сфері споживання, зіставляти їх з еталоном, спрямовувати і регулювати стосунки із соціальним оточенням і макросередовищем, де споживання постає як осмислений, детермінований зовнішніми (соціальними, культурними) і внутрішніми (біологічними і психологічними) факторами процес, що характеризується активним включенням і корекцією споживчої поведінки. Тут відбувається інтеріоризація культурних моделей і зміщення фокуса із символічною комунікацією до дій [Warde, 2014: с. 283–284].

Рациональність як чинник стратегій споживання включає взаємозв'язок різних за походженням регулятивних чинників, а також процес багаторівневої взаємодії особистості з предметною та соціальною дійсністю. І якщо автори, що працювали в руслі класичної економічної теорії, стверджували лише об'єктивний характер рациональності, то їхні послідовники – неокласики – припускали можливість і доцільність суб'єктивної її інтерпретації. Одним з перших на цьому шляху був М. Вебер, який вважав рациональність і об'єктивним процесом, і властивістю суб'єкта, що актуалізує своїми діями певні культурні орієнтири, у яких існують норми, що обґрунтовують рациональну поведінку.

З еволюційного погляду рациональність стала домінуючою стратегією розвитку як в економічній реальності, так і в інших сферах життя, оскільки застосовуючи її навіть у слабкій формі, індивіди краще використовують обмежені ресурси. Загальновизнаними є такі характеристики рациональної поведінки, як змістовність, функціональність і несуперечливість (транзитивність). Ці ознаки повною мірою відповідають онлайн-споживанню.

У такому випадку рациональність означає схильність до обміну і максимізації функції корисності, стійких споживчих смаків та вподобань; доцільність, яка не має лише економічного характеру, а вибір улюблених типів поведінки виходить із певної системи переваг з урахуванням можливості передбачення його наслідків. Це включає, по-перше, вибір альтернатив, по-друге, – установлення системи пріоритетів, по-третє, – прийняття рішення і, нарешті, оцінку потенційних або реальних наслідків поведінки (або дій). Це виявляється, зокрема, через цілеспрямоване бажання заощадити час і кошти, придбати товари, які не обмежені локальними ринками, доволі швидко змінювати уподобань, можливість для індивіда продукувати бажану для нього ідентичність тощо.

На нашу думку, саме своєрідний симбіоз ціннісних настанов і рациональних важелів за наявності необхідної технологічної бази формує систему мотиваційних інтенцій сучасного українського споживача в просторі онлайн-споживання.

Для пошуку та концептуалізації моделей у просторі онлайн-споживчої поведінки було виконане експериментальне дослідження. Збирання емпіричних даних відбувалося методом опитування респондентів в онлайн-панелі – CSAQ (*Computer Assisted Self-Administered Questionnaire*). Обсяг вибіркової сукупності дослідження становив 200 респондентів. Квотуючі параметри вибіркової сукупності були встановлені відповідно до нормального вікового та статевого розподілу (за результатами останніх досліджень інтернет-аудиторії TNS MMI

Ukraine) у межах одного стандартного квадратичного відхилення. Це дозволило сконструювати вибірку сукупність, яка б містила найтипівіші елементи всієї аудиторії інтернет-споживачів. Згідно із законом нормального розподілу, 68 % спостережень концентруються навколо середнього значення на відстані одного квадратичного відхилення, тому вибірка даного дослідження буде найбільше наближена до репрезентативної сукупності, якщо до неї потраплять респонденти у віковому діапазоні 20–46 років (рис. 1).

Середнє значення для вікового розподілу аудиторії інтернет-споживачів	Середнє квадратичне відхилення для вікового розподілу аудиторії інтернет-споживачів
• $X = 34.35$ років	□ $\sigma = 12.15$ років

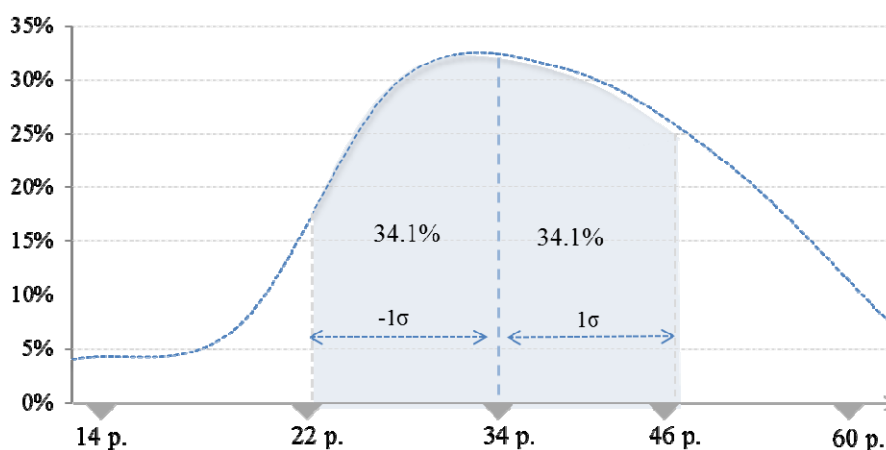

Рис. 1. Крива нормального розподілу аудиторії інтернет-споживачів за віковим параметром

Для вивчення мотиваційних інтенцій для купівлі через різноманітні торгові інтернет-платформи була здійснена спроба побудови кластерної поведінкової моделі. До аналізу були залучені емпіричні результати дослідження, а саме оцінка ступеня важливості кожного із запропонованих атрибутів – характеристик, які можуть впливати на вибір каналу споживання. Для оцінювання ступеня важливості факторів респондентам було запропоновано використовувати шкалу від 1 до 5, де оцінка "1" характеризувала найнижчий, а "5" – найвищий ступінь важливості запропонованого атрибута.

Гіпотетично було зроблено припущення, що аудиторія онлайн-споживачів може класифікуватися за трьома напрямками:

1) Модель демонстративного споживання. Теоретичним базисом для дослідження такої моделі стала концептуальна розробка Т. Веблена, викладена у праці "Теорія бездіяльного класу" [Веблен, 1984]. Модель ґрунтується на ідеї потенціалу вираження соціального статусу, репутації чи авторитету індивіда за допомогою матеріальних ресурсів.

2) Модель практичного (габітусного) споживання. За основу для моделювання другого напрямку поведінки онлайн-споживачів було взято дві теоретичні розробки:

- концепція габітусного споживання П. Бурд'є [Бурд'є, 1998], де модель споживання індивіда формується шляхом тривалого перебування в рамках визначених статусних позицій і зумовлює формування відповідних потреб, звичок, смаків і вподобань;

- концепція прос'юмера, що була вперше запропонована Е. Тоффлером у праці "Третя хвиля" [Тоффлер, 2000], яка описує споживача не тільки як користувача благами, але і як їхнього "творця".

3) Третя модель споживацької поведінки має функціональний, заощадливий характер. Вона спрямована на задоволення потреб в умовах матеріальних обмежень. Індивіди, що належать до такого споживацького сегмента, прагнуть економічно вигідних товарів і послуг.

Для перевірки цієї гіпотези було застосовано метод кластеризації K-means, оскільки його процедура передбачає наявність попереднього концептуального бачення досліджуваного явища, а саме очікуваної кількості кластерів для певної аудиторії. У нашому випадку відбувається перевірка можливості наявності трьох кластерів онлайн-споживачів, яка дозволяє виявити відносно однорідні групи спостережень на основі обраних характеристик.

Мінімізація можливих викидів (екстремальних оцінок респондентів) здійснювалася за допомогою процедури стандартизації змінних, для чого було введено стандартизований показник для кожного досліджуваного фактора шляхом розрахунку різниці індивідуального значення кожної змінної (оцінки респондента) і середнього значення всіх змінних на індивідуальному рівні.

За результатами процедури кластеризації було виявлено три диференційовані сегменти респондентів, для яких характерні своєрідні мотиваційні атрибути, яким вони віддають перевагу під час здійснення покупок у мережі Інтернет (табл. 1).

Таблиця 1. Матриця кластерних навантажень

	Кластер		
	1	2	3
Відсутність черг і економія часу	0,31	0,85	-0,02
Зручність	0,04	0,97	0,21
Доставка додому	-0,39	0,43	-0,22
Ексклюзивні товари, продаються тільки онлайн	-1,87	-1,15	-0,28
Репутація магазину	-0,19	0,00	0,08
Гнучка та безпечна система оплати	0,19	0,52	0,13
Купівля безпосередньо від бренда	-0,55	-0,80	-0,19
Успішний досвід купівлі в інтернет-магазині	0,01	0,15	-0,09
Гарантія кращої ціни	0,49	0,29	0,17
Безкоштовна доставка	0,31	0,09	0,12
Вигідна ціна для оптової закупівлі	0,45	-2,19	-0,36
Можливість порівняти ціни в усіх магазинах і вибрати найнижчу	0,65	0,05	0,14
Наявність відгуків покупців на сайті	0,33	0,26	0,05
Відсутність нав'язливих продавців-консультантів	-0,08	0,08	0,05
Можливість повернення товару за необхідності	0,29	0,44	0,21

Групуючи елементи таблиці за принципом найбільшого значення кластерного навантаження, можна сформувати наступну таблицю та присвоїти кожному з ви-

ділених сегментів узагальнену назву, яка б схематично консолідувала змістове навантаження для кожного з кластерів (табл. 2).

Таблиця 2. Кластери

Розмір кластера	Характерні атрибути	Узагальнена назва
1 28 %	Гарантія кращої ціни	У пошуках найкращої ціни
	Безкоштовна доставка	
	Вигідна ціна для оптової закупівлі	
	Можливість порівняти ціни в усіх магазинах і вибрати найнижчу	
	Наявність відгуків покупців на сайті	
2 33 %	Відсутність черг і економія часу	Ефективний шопінг за комфортних умов
	Зручність	
	Доставка додому	
	Гнучка і безпечна система оплати	
	Успішний досвід покупок в інтернет-магазині	
	Відсутність нав'язливих продавців-консультантів	
3 39 %	Можливість повернення товару за необхідності	Репутація, та ексклюзивність
	Ексклюзивні товари, продаються тільки онлайн	
	Репутація магазину	
	Купівля безпосередньо від бренда	

Як бачимо з отриманої моделі, обсяг кластерів доволі рівномірний, що дає нам підстави фіксувати наявність трьох диференційованих груп респондентів, де перша віддає перевагу пошуку ексклюзивних товарів, які представлені лише в онлайн-магазинах, а також купівлі товарів безпосередньо від бренда (виробника); другий кластер складається з респондентів, для яких на першому місці стоїть зручність купівлі та економія часу; для третьої групи онлайн-покупців характерним є прагнення зекономити без втрати якості товарів (відгуки покупців і можливість порівняти ціни в усіх існуючих інтернет-магазинах).

Таким чином, ми можемо свідчити, що аудиторія інтернет-покупців не є гомогенною сукупністю, тому для подальшого вивчення варто розширити розуміння її життєвого середовища та ціннісних орієнтацій.

Для дослідження ціннісних орієнтацій респондентам було запропоновано оцінити рівень важливості певних висловлювань, які характеризують різноманітні ціннісні та моральні преференції. Перелік висловлювань був сформований на базі щорічного соціологічного дослідження, що проводиться в рамках ESS. Кожному респонденту було запропоновано оцінити перелічені життєві цінності за шкалою від 1 до 5, де 1 означало, що респондент вважає конкретне висловлювання зовсім не важливим особисто для себе, а 5 – що респондент вважає певну життєву цінність (своєрідний погляд) укр-рай важливою особисто для себе.

Для аналізу найважливіших ціннісних орієнтацій були виведені рейтинги атрибутів шляхом використання

суми найвищих оцінок респондентів – 4 та 5 за п'ятибальною шкалою. У результаті було виявлено, що більшість запропонованих характеристик оцінені всіма респондентами як важливі. Ціннісні орієнтири, які більшість респондентів вважають важливими:

- учитися, отримувати нові знання, бути освіченою людиною;
  - приймати власні рішення й бути вільним у виборі;
  - жити в комфортному і безпечному оточенні;
  - бути вірним друзям і відданим своїм близьким.
- Найменш важливі цінності для аудиторії інтернет-споживачів:

- дотримуватися традицій і звичаїв;
- робити як належить і дотримуватися правил;
- бути скромним, не привертати до себе зайвої уваги.

Оскільки частотний аналіз не дозволив виділити характерні ціннісні орієнтири для сформованих сегментів аудиторії інтернет-споживачів, то було застосовано аналіз співвідношень, який дозволив окреслити унікальні погляди й диференціювати кожен виділений кластер споживачів. Correspondence analysis – наочний інструмент для візуалізації та чисельного зображення таблиць спряженості великої розмірності. Він дозволяє розрахувати координати для кожної зі змінних та їхнє положення відносно досліджуваних кластерів:

- Для сегмента "У пошуках найкращої ціни" важливий безпека та стабільність, які можна забезпечити лише за наявності сильного державного уряду.

• Кластер "Ефективний шопінг за комфортних умов" диференціюється від інших аудиторій характерним ціннісним орієнтиром на досягнення умов загальної рівності. Водночас даний сегмент характеризує внутрішній локус контролю: для них важливо бути вірними та відданими своїм друзям і близьким, а також робити особистий внесок у збереження навколишнього середовища.

• Для сегмента "Репутація та ексклюзивність" більш характерна репрезентація гедоністичних та особистісних ціннісних орієнтирів. Дану аудиторію відрізняє потяг до безперервної самоактуалізації й отримання винагороди (суспільного визнання та матеріального статусу).

Висновки. Таким чином, можна припустити, що пропонується класифікація можлива для соціологічного аналізу мотиваційної бази онлайн-споживання (онлайн-шопінгу). Зазначену модель було побудовано і проаналізовано на базі своєрідного симбіозу (поєднання) таких чинників, як ціннісні настанови й раціональні важелі, які за наявності необхідної технологічної бази формують систему мотиваційних інтенцій сучасного українського споживача в просторі онлайн-споживання. З цією метою здійснено аналіз окреслених споживачьких мотивацій в інтернет-просторі шляхом кластеризації з подальшим обґрунтуванням інформативного навантаження отриманих моделей споживчої поведінки з урахуванням виражених ціннісних орієнтацій. Результати емпіричного дослідження можуть служити поштовхом до подальших досліджень суспільства інтернет-споживання, яке є надзвичайно успішним протягом останніх років і продовжує активно розвиватися. Стає наочною доцільність глибшого вивчення структурної сегментації споживачів як з погляду соціально-демографічних особливостей, так і з метою побудови психографічного профілю ціннісних орієнтацій.

I. Nabrusko, PhD, Assoc. Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
T. Shevchenko, Mast. of Sociology
Q&Q Digital, Kyiv, Ukraine

Список використаних джерел

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб : Питер, 2008. – 239 с.
2. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М. : Рудомино, 1999. – 223 с.
3. Бурдьё П. Структура, Габитус, Практика [Электронный ресурс] / П. Бурдьё // Журн. социологии и социал. антропологии. – 1998. – Вып. 2. – С. 44–59. – Режим доступа : http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_2/Bourdieu_1998_1.pdf. – Название с экрана. – Дата обращения 12.05.2016.
4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
5. Динаміка використання Інтернет в Україні: лютий–березень 2016 р. [Електронний ресурс] : звіт Київ. міжнар. ін-ту соціології. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=621&page=3>
6. Ильин В. И. Поведение потребителей / В. И. Ильин. – СПб : Питер, 2000. – 224 с.
7. Тоффлер Е. Третья волна / Е. Тоффлер : пер. з англ. А. Євса. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.
8. Warde A. After taste: culture, consumption and theories of practice [Electronic resource] / A. Warde // J. of Consumer Culture. – 2014. – 14 (3). – P. 279–303. – Access mode : <http://www.sci.manchester.ac.uk/sites/default/files/After%20taste%20culture%20consumption%20and%20theories%20of%20practice%20Journal%20of%20Consumer%20Culture.pdf>

References [transliterated]

1. Bauman Z (2008) Liquid modernity. S.Piterburg: Piter. [in Russian]
2. Baudrillard J (1999) Le système des objets. Moscow: Rudomino. [in Russian]
3. Bourdieu P. (1998) Le sens pratique. Journal of Sociology and Social Anthropology. 2: 44–59. http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_2/Bourdieu_1998_1.pdf [in Russian]
4. Veblen T (1984) The Theory of the Leisure Class. Moscow: Progress. [in Russian]
5. Dynamics of the Internet in Ukraine in February–March 2016. Report KIIS (Kiev International Institute of Sociology): <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=621&page=3> [in Ukrainian]
6. Toffler A (2000) The Third Wave. Kyiv: Vsesvit. [in Ukrainian]
7. Warde A (2014) After taste: culture, consumption and theories of practice, Journal of Consumer Culture, 14(3), 279–303 <http://www.sci.manchester.ac.uk/sites/default/files/After%20taste%20culture%20consumption%20and%20theories%20of%20practice%20Journal%20of%20Consumer%20Culture.pdf>

Надійшла до редколегії 09.03.17

FEATURES OF ONLINE SHOPPING AS A SPECIFIC FORM OF CURRENT CONSUMPTION

The article analyzes the phenomenon of online shopping as a form of consumption that is rapidly developing in the transformation of modern society. The main factors of the formation of social motivational base for online shopping in the modern Ukrainian situation are examined. The classification of motivational intentions of consumers is proposed in the article. On the basis of this classification the attempt is made to build a cluster of behavioral model that actualizes the need for further theoretical and empirical research of the problem. The research is of particular importance because consumption in the diversity of its manifestations is necessary internal motivation for any social activity.

Keywords: consumption, online shopping, motivational intentions of the consumer, lifestyle, consumer behavior.

УДК 316.346.2:[331.5:004.03]

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.2>

І. Єфанова, бакалавр соціології,
Т. Марценюк, канд. соціол. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто законодавче регулювання гендерної рівності на ринку праці України, проаналізовано явище гендерної (не)рівності на ринку праці загалом та у сфері інформаційних технологій (ІТ) зокрема. Виокремлено три групи чинників низького рівня залучення жінок на ринку праці в ІТ-сфері: структурні, організаційні, індивідуальні. Особливості гендерної сегрегації в ІТ-сфері України проілюстровано на матеріалі поглиблених інтерв'ю з працівницями ІТ-компаній.

Ключові слова: ринок праці, інформаційні технології (ІТ), гендерна нерівність, гендерна сегрегація.

Стрімкий науково-технічний прогрес останніх десятиліть викликає великий попит на фахівців сфери інформаційних технологій, однієї з найбільш перспективних і високооплачуваних галузей у всьому світі. Працевлаштування в галузі ІТ відкриває можливості виконувати завдання дистанційно, перебуваючи в будь-якому місці, де є доступ до мережі Інтернет, самостійно організовувати свою роботу, усього за кілька років зробити кар'єру тощо. Такі умови праці здаються дуже привабливими для жінок, зважаючи на можливість успішно поєднувати робочі та сімейні обов'язки, бути фінансово незалежною, а також не залишати роботу на час декретної відпустки. Проте в реальності ІТ-галузь вважається однією з найбільш "чоловічих" та асиметричних на ринку праці з доволі низькою представленістю в ній жінок.

Однією з причин, що впливають на непропорційне структурування ринку праці України, є гендерна сегрегація, яка зосереджує жінок і чоловіків у різних професійних сферах. Вона сприяє тому, що чоловіки займають більш престижні й високооплачувані посади, у той час як жінки більше представлені в державному секторі (освіті, охороні здоров'я, соціальних послугах тощо).

Гендерна сегрегація й гендерні стереотипи створюють перешкоди на шляху до пропорційного заповнення вільних робочих місць чоловіками та жінками і роблять ринок праці неефективним. Що ж стосується роботи жінок в ІТ, то через їхню недопредставленість у цій сфері вони втрачають можливість користуватися перевагами галузі з дистанційною роботою, гнучким графіком для виховання дітей, адже вищезгадані умови значною мірою збільшують імовірність розв'язати конфлікт між роботою та сімейними обов'язками.

Таким чином, *об'єктом* дослідження, результати якого представлені у статті, є жінки, працевлаштовані в ІТ-сфері в Україні. *Предметом* вивчення є гендерна нерівність стосовно жінок на ринку праці в ІТ-сфері. *Мета* дослідження – охарактеризувати стан гендерної нерівності в ІТ-сфері на ринку праці в Україні.

У процесі польового етапу дослідження було проведено 10 *напівструктурованих інтерв'ю* з працівницями з досвідом роботи в ІТ-відділах чи ІТ-компаніях відповідно до розробленого плану. Для збирання даних було використано вибірку "снігової кулі".

Гендерна політика щодо ринку праці України. У Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (Конвенція ООН, ратифікована в 1980) у статті 2 гарантоване зобов'язання держави вводити санкції при порушеннях будь-яких заборон стосовно гендерної дискримінації. Стаття 11 цієї самої Конвенції зосереджується на проблемах дискримінації жінок і стосується аспектів працевлаштування, наголошуючи на тому, що жінки повинні мати однакові з чоловіками можливості при наймі на роботу, однакові критерії прийому на роботу, рівну винагороду за однакові види робіт та еквівалентну оцінку якості роботи, безпечні умови праці та

право на соціальний захист. До того ж Україна ратифікувала Конвенції МОП, що є основними в гендерних аспектах: Конвенцію № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять, Конвенцію № 100 про рівну винагороду для чоловіків і жінок за працю рівної цінності, Конвенцію № 156 про працівників із сімейними обов'язками.

Розділ 4 "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у соціально-економічній сфері" Закону України "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків" (від 8 вересня 2005) [Закон України] характеризує надання рівних прав і можливостей жінкам і чоловікам на ринку праці. Стаття 17 цього Закону зосереджується на забезпеченні чоловікам і жінкам рівних прав і можливостей "у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці". Крім цього, закон зазначає правові обов'язки роботодавців щодо забезпечення гендерно дружнього середовища: створювати умови, що дозволятимуть жінкам суміщати трудову діяльність і сімейні обов'язки; гарантувати однаково оплати праці жінок і чоловіків за однакової кваліфікації та однакових умов праці; створювати безпечні умови праці для життя та здоров'я співробітників; уживати заходів, які б унеможливили виникнення ситуацій сексуального домагання. У статті 17 також прописані заборони стосовно надання переваги певній статі при працевлаштуванні, формулювання запитань, що стосуються особистого життя applicantів чи дітородних орієнтацій, зазначення бажаності гендера в рекламі робочих вакансій за виключенням сфер робіт, де гендерна сегрегація обґрунтована законом.

Іншим законодавчим документом є Конституція України, у статті 24 якої гарантовано всім громадянам однаково трактування та імплементацію конституційних прав і свобод, надано рівні можливості чоловікам і жінкам у сфері праці та регламентовано використання спеціальних заходів щодо охорони праці, отримання рівної винагороди за однакові види робіт [Конституція України]. Стаття 2.1 Кодексу законів про працю України гарантує забезпечення державою рівності трудових прав "незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин" [Кодекс законів про працю].

Беручи до уваги всі законодавчі документи, прийняті в Україні щодо елімінації гендерної нерівності, де-юре наша країна є суспільством із сучасними антидискримінаційними впровадженнями, проте за дослідженнями міжнародних організацій, що надають індекси оцінки реальної ситуації в країні, Україна фактично належить до країн, для яких проблема гендерної нерівності доволі актуальна. Зокрема, згідно із даними Світового економічного форуму стосовно глобального гендерного розриву (Global Gender Gap) за 2015 р., що для визначення позицій країн використовує критерії виміру чоти-

рьох індикаторів (економічної участі, рівня освіти, політичного представництва та здоров'я), Україна займає 67 місце зі значенням показника 0,702 (з 1,000) поміж 145 країн. Найнижче значення в Україні має індикатор політичного представництва (0,098), що відповідає 107 місцю серед усіх країн світу [Global Gender Gap Report]. Важливо зазначити, що незважаючи на плани досягнення гендерної рівності до 2015 р. (один із пунктів Цілей Розвитку Тисячоліття, задекларованих у вересні 2000), Україна не спромоглася виконати поставлені завдання – забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70 тисі чи іншої статі у представницьких органах влади й на вищих щаблях виконавчої влади; скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків.

Становище жінок на ринку праці України. Серйозною проблемою українського ринку праці є гендерна асиметричність: зосередження жінок у малоприбуткових секторах економіки й обмеження їхньої висхідної професійної мобільності, тоді як подолання гендерної нерівності забезпечує вищу ефективність ринків праці; збільшення кількості зайнятих жінок сприяє підвищенню конкуренції; зміцнюються основи для оподаткування прибутковим податком; зростають показники народжуваності [Чепурко, 2010].

Через механізми гендерування ринку праці чоловіки та жінки спрямовуються у дві полярні течії економічної активності. Цей розподіл зумовлений явищем *горизонтальної сегрегації*, через що жінки зосереджені в мало-прибуткових секторах економіки (феномен "скляних стін" і "скляного підвалу"), а також *вертикальною сегрегацією*, яка акумулює жінок на нижчих щаблях професійної драбини, підкріплюючи такий професійний та посадовий поділ іншими дискримінаційними практиками ("скляної стелі" та "липкої підлоги") [Марценюк, Плахотнік, 2013].

За даними дослідження порталу "rabota.ua", виконаного в серпні 2012 р. [Существует ли проблема], відповіді респондентів показують, що лише чоловічими сферами діяльності вважаються: військова справа, будівництво, охорона, автомобільна промисловість і сфера IT-технологій. Дослідження іншого порталу роботи – "hh.ua" – переконує, що сфера інформаційних технологій – одна з галузей, на яку був найбільший попит серед чоловіків [Марценюк, 2013: с. 91].

Що стосується *передумов і чинників* такого становища жінок на ринку праці, то, перш за все, важливим моментом є аналіз зміни гендерного порядку – "історично заданого патерна владних відносин між жінками та чоловіками як визначення жіночого й чоловічого в даному суспільстві" [Ашвин, 2000, с. 64]. Т. Журженко у роботі "Домогосподарка чи бізнес-леді: неолібералізм і пострадянські жіночі ідентичності" [Журженко, 2008] стверджує, що після розпаду Радянського Союзу відбувся розрив контракту "працюючої матері" з державою як наслідок реорганізації систем соціального відтворення і перерозподілу функцій між сім'єю, державою та ринком, що спричинило необхідність пошуку нових економічних стратегій для жінок. У нових умовах ринку жінки постали перед вибором двох ідентичностей західного зразка – домогосподарки або ж ділової жінки. Проте жодна з них не могла бути реалізована в українських реаліях. Набуття ідентичності домогосподарки не було можливим у зв'язку з неспроможністю чоловіка бути економічно відповідальним за всю сім'ю, а ідентичність ділової жінки зустрічала спротив патріархальних стереотипів суспільства. Як наслідок, у цей історичний період жінки були економічно маргіналізовані, а гендерні відмінності – політизовані.

Російський дослідник А. Панов зазначає, що в системі неформальних правил жінки мають субординоване становище: "соціальна роль жінок полягає в догляді за

дітьми, їхньому вихованні, веденні домашнього господарства, що нерідко відбувається на шкоду зайнятості та кар'єри" [Панов, 2014: с. 244].

Згідно із соціологічним опитуванням "Дослідження участі жінок у складі робочої сили", проведеним у 2012 р., найчастішими чинниками дискримінаційного ставлення до жінок були: молодий вік (15,8 %), жіноча стать (9,8 %), а також сімейні обов'язки (необхідність піклуватися про дітей, інвалідів, хворих або літніх родичів) [Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили, 2012]. О. Шестаковський серед причин небажання працедавців наймати жінок репродуктивного віку на роботу назвав ризики переривання робочого процесу декретною відпусткою, а також накладені державою обмеження щодо залучення матерів до певних видів робіт. Дослідник стверджує, що в результаті цього молоді жінки є вразливими на ринку праці й часто вимушені погоджуватися на нижче оплачувані посади та гірші кар'єрні можливості [Шестаковський, 2013].

У результаті проведеного у 2013 р. дослідження [Єфанова, 2014: с. 78] удалося підтвердити наявність вертикальної та горизонтальної гендерної сегрегації, гендерних стереотипів поведінки та позиції у сфері інформаційних технологій в Україні, переважання чоловіків у сфері IT. З'ясувалося, що чоловіки займають престижніші посади, які передбачають вищу зарплату, більшу технічну компетенцію та виконання складних завдань. Натомість жінки більшою мірою виконують обов'язки, що пов'язані з людськими ресурсами та комунікаціями. Крім цього, виявлено гендерний розрив зарплат в очікуваннях чоловіків і жінок, що за результатами дослідження можна пояснити необхідністю особистої мотивації до кар'єрного зростання (за свідченнями респонденток), наявністю гендерної сегрегації цієї сфери, а також стереотипами поведінки, через що пошукачки зазначають значно нижчу заробітну плату у своїх резюме.

Чинники низького рівня залучення жінок на ринок праці в IT. IT-сфера є однією з найбільш гендерно сегрегованих, де частка жінок продовжує залишатися досить низькою. Відповідно до даних дослідження журналу "Computer Weekly" [Women in technology survey, 2015] представленість жінок у складі технічних команд становить лише близько 14 %. На сьогодні більшість великих міжнародних компаній усвідомлюють необхідність досягнення гендерного балансу серед найманих працівників (створюються гранти для жінок на опанування технічних спеціальностей, проводяться тренінги з навчання лідерству та організуються заходи й програми для залучення жінок в IT-індустрію), серед виконавчих директорів IT-бізнесу зустрічаються й жінки. Проте попри вищезгадані позитивні заходи на залучення жінок в IT-ринку впливають чинники, які відтворюють гендерну сегрегацію в цій сфері.

Структурний рівень чинників. Е. М. Траут у роботі "Зайва дівчина: погляд індивідуальних відмінностей на сприйняття жінок в IT" [Trauth, 2002] оцінює зв'язок соціального конструювання IT і гендерних ідентичностей, жіночої участі в професіях IT. Дослідниця наголошує на першості й домінантності структуральних (інституційних) впливів над біологічними та психологічними, проте надає достатнього значення індивідуальним характеристикам, що грають істотну роль для особистості. У цій роботі розглянуті два основні підходи до аналізу гендерної тематики в IT – есенціалістський підхід і соціальний конструктивізм. Перший ґрунтується на усвідомленні вроджених відмінностей чоловіків і жінок, які зумовлюють те, що чоловіки як група приймають інші рішення стосовно застосування технологій і користуються іншими критеріями оцінки в роботі, ніж жінки. Другий

постулює ідею, що недорепрезентація жінок у сфері ІТ може бути пояснена соціальним конструюванням цієї сфери як домінантно чоловічої, протиставляючи її фемінності жінок і таким чином лишаючи їх поза участю в ІТ. Авторка підсумовує, що жінки як індивідуальності мають досвід різних соціокультурних впливів, які формують їхні схильності до участі в ІТ.

М. Ахуджа з Університету Індіани США стверджує [Ahuja, 2002], що сфера ІТ у розподілі професій гендерно досить поляризована. Станом на 2001 рік жінки становили лише 25 % робочої сили в цій галузі у Європі, а також 20 % – у США. Більше того, зазначалася наявність вертикальної гендерної сегрегації (ефекту "скляної стелі"), що зосереджувала жінок на позиціях середнього рівня, не дозволяючи їм просуватися вище кар'єрною драбиною, а також нерівна винагорода за виконання однакових обов'язків. М. Ахуджа створив пояснювальну модель факторів, що впливають на кар'єру жінок в ІТ. На його думку, саме вплив структурних і соціальних факторів визначає особливості розвитку інших залежних змінних, а саме: 1) змінної вибору кар'єри (структурні фактори: відсутність рольових моделей і культура професійного розподілу в технічних освітніх програмах; соціальні фактори: конфлікт сім'я-робота, соціальні очікування); 2) змінної кар'єрної продовжуваності (стійкості); 3) змінної кар'єрного прогресу (структурні фактори: нестача менторів і структура галузі ІТ; соціальні: неформальні мережі).

Дж. С. Екле розглядала "Гендерні та етнічні відмінності в участі у фізичних науках, математиці та інформаційних технологіях" [Eccles, 2005]. Дослідниця зосереджувала увагу на факторах прийняття рішень школярами стосовно вступу на технічні спеціальності й розробила концептуальну модель. До моделі було включено такі аспекти: оцінка успіху серед можливих опцій і суб'єктивне сприйняття власної спроможності, компетенції; відношення опцій вступу до коротко- й довготермінових цілей, особистісних і соціальних ідентичностей, базових психологічних потреб; індивідуальні рольові схеми сформовані культурно (пов'язані з гендером, соціальним класом тощо); потенційна ціна інвестування в певний вид діяльності замість іншого. Відповідно ця модель зображає формування рішення індивіда в контексті специфічної соціальної реальності.

Дж. Шейх [Sheikh, 2015] вводить термін "гендерний цифровий розподіл" (gender digital divide), який є наслідком соціо-економічних та інших нерівностей серед людей і поділяє їх за можливістю доступу до цифрових ресурсів. Передумовою до гендерного цифрового розподілу є мала кількість жінок, які навчаються на технічних спеціальностях, що, у свою чергу, впливає на недостатню представленість жінок в окремих галузях ІТ. Залучення жінок до розробки програмних продуктів дозволить жінкам стати цільовою аудиторією для розробників, а також допоможе зробити дизайн менш маскулінно акцентованим.

Дж. Вайцман [Wajzman, 2007] пише, що незважаючи на величезну кількість жінок, які споживають інформацію, кількість жінок, які зайняті у сфері забезпечення інформаційних і комунікаційних технологій (ICT's), продовжує бути невеликою. Як і Дж. Шейх, дослідниця стверджує необхідність залучення жінок до процесу дизайну ІТ-артефактів не лише для рівних можливостей працевлаштування, але й для створення продуктів, "дружніх до жінок". З погляду техно-фемінізму, через науку й технології обумовлюються гендерно-владні відносини, тому через відсутність жінок у процесах виробництва ICT вони повністю виключені із соціо-технічних мереж цієї галузі, технологічних інновацій, а також технічного контенту в суспільстві. Технічна сфера пов'яза-

на з маскулінним образом не лише через домінування чоловіків у ній, але також через інкорпорування символів і значень, які мають чоловічі конотації. Відповідно жіноча недопредставленість у технічній сфері стосується процесу стереотипного асоціювання цієї діяльності як такої, що годиться радше для чоловіків.

Існує також низка дослідників, які вважають, що саме **чинники індивідуального рівня** жінок впливають на їхню представленість на ринку праці. Наприклад, протилежний попереднім погляд щодо представленості жінок в ІТ висловлює Дж. Розенблум у роботі "Чому так мало жінок в ІТ? Оцінка ролі особистості в кар'єрному виборі" [Rosenbloom, 2008]. Авторка вважає, що особливості індивідуальних преференцій чоловіків і жінок мають визначальний вплив на розподіл на ринку праці: представники різних статей цінують різні аспекти роботи й тому роблять різний вибір стосовно неї.

Фінська дослідниця С. Ніранен [Niiranen, 2015] зазначає, що окрім того, що технічно орієнтовані сфери є переважно чоловічими, жінки не надто зацікавлені в пошуках професійних ніш у таких галузях. Для розв'язання цієї проблеми вона пропонує надавати рівні можливості для вивчення технічних предметів ще на рівні школи, адже велика кількість дівчат залишається поза технічно орієнтованими активностями. Іншим фактором, який може сприяти прихильному ставленню дівчат до технічних спеціальностей, є наявність членів сім'ї, задіяних у цій сфері, або ж рольової моделі-вчителя, що могло б викликати інтерес до зазначеної галузі. Велика роль належить учителям, адже, зважаючи на низьку самооцінку дівчат щодо їхніх технічних здібностей, їм потрібне постійне заохочення.

Організаційні чинники теж впливають на розподіл людей за посадами в ІТ-сфері. Компанії висувують гендеровані вимоги до кандидатів і створюють клімат, у якому складно перебувати жінкам. Досвід жінок у цій сфері описує М. Ньюбері [Newbery, 2013], яка стверджує, що культура ігрової індустрії надзвичайно маскулінна, дискримінує ігрові ролі, якщо вони не відповідають ідеальному образу молодого альфа-чоловіка. Організації, зайняті іграми, мають "чоловіче" обличчя, так само як і аудиторія, яка в них грає. Таким чином, жінки залишаються поза конкурсом на ці посади, адже вони перш за все не проходять тест на "особистісний тип", який склався в уяві стереотипно мислячого працедавця. Існує стереотип, що жінки не так зацікавлені в відеоіграх чи не так добре в них грають, як чоловіки. Отже, жінка-аплікантка апоріорі не може відповідати одному з обов'язкових критеріїв відбору на посаду в ігровій індустрії – любові до ігор.

Жінки, які все ж працюють у цій індустрії, вимушені постійно боротися за право бути там, а також обґрунтовувати своє існування на даному робочому місці. Іншою проблемою, з якою зіштовхуються жінки, які задіяні в розробці ігор, є психологічний дискомфорт, пов'язаний із частою появою сексуального контенту, адже автори ігор мають на меті приваблювати молоду чоловічу аудиторію. У такому середовищі жінкам нерідко доводиться толерувати сексизм із метою підтримання стосунків з колегами, більшість із яких – чоловіки. Доцільно зазначити, що вияви сексизму, а також об'єктивізація сексуальності, впливають на відчуження жінок від роботи, ігор та індустрії в цілому. Упередженість працедавців при прийомі на роботу, використання жіночого тіла з метою підвищення інтересу до ігор, а також відсутність у організаціях можливостей створення умов для поєднання робочих і сімейних обов'язків негативно впливають на попит і практичну можливість для жінок працювати в ІТ. До того ж, зважаючи на стрімкий розвиток індустрії, працівникам

технічної сфери необхідно постійно вдосконалювати знання та навички, що вимагає великої кількості часу, а як наслідок – змушує жінок погоджуватися на менш кваліфікаційно вимогливі посади з метою вивільнення часу для створення сім'ї або ж виховання дітей.

Підсумовуючи, зазначимо, що праці міжнародних дослідників, які були проаналізовані, дають цілісне уявлення про різні види факторів макро-, мезо- та мікрорівня, що впливають на залучення жінок на ринок праці в ІТ. Попри це доцільно зазначити, що науковий доробок про сферу інформаційних технологій потребує значного доопрацювання. Зокрема, необхідно приділити увагу вивченню гендерних політик ІТ-компаній, дослідити можливості поєднання робочих і сімейних обов'язків для працівників розглядуваної галузі, а також забезпечення комфортного психологічного клімату для обох статей, розвитку програм менторства для жінок у технічних спеціальностях, адже ІТ-сфера так і залишається гендерно асиметричною, з низькою представленістю жінок.

Загальна інформація про емпіричне дослідження становища жінок в ІТ-сфері в Україні. Для дослідження досвіду жінок на ринку праці в ІТ було проведено 10 напівструктурованих інтерв'ю з жінками, які працювали в ІТ-компаніях в Україні. Таку кількість інтерв'ю можна вважати достатньою для аналізу, адже відповіді останніх респонденток уже не додавали нової інформації. Формальними ознаками вибірки були: жіноча стать, досвід (штатної) роботи в ІТ-компанії. Усі респондентки проживали та працювали в м. Київ. Середня тривалість інтерв'ю становила 30 хв. Усі імена респонденток були приховані з метою забезпечення конфіденційності.

Інтерв'ю для опитування жінок склалися з п'яти блоків: спочатку ставилися запитання щодо *кар'єрних орієнтацій* респонденток на етапі вибору професії, наявності рольових моделей, які б сприяли вибору технічної спеціальності, а також очікувань респонденток щодо роботи за цим спрямуванням у майбутньому. Також під час інтерв'ю розглядався *процес працевлаштування* з погляду дотримання законодавства працедавцем, аналізувався *досвід* респонденток *під час роботи* стосовно як формальних завдань, так і неформальних. У процесі інтерв'ю респонденткам ставилися запитання щодо *гендерної політики компанії*, а наприкінці збиралася *соціально-демографічна інформація*.

Для збирання інформації був використаний метод напівструктурованого фокусованого інтерв'ю, завдяки чому респондентки мали змогу повно висловитися про свій досвід і проаналізувати власне робоче середовище. Вибірка респонденток була отримана методом "снігової кулі", коли перші респондентки вказували на своїх знайомих з інших компаній, які підходили для даного дослідження за формальними критеріями.

Узагальнення і типізація досвіду працівниць ІТ-компаній за матеріалами інтерв'ю. За словами респонденток, найпоширенішими позиціями, на яких зосереджені жінки в ІТ, є вакансії, пов'язані з роботою з людськими ресурсами, тестуванням, бізнес-аналітикою, пошуком і роботою з клієнтами, веб-дизайном, проектним менеджментом та фронтендом.

Однією з причин, чому дівчата обирають саме такі позиції, Респондентка 8 (чотири роки в ІТ) зазначила, що *"жінкам більше подобається спілкуватися, тому вони й обирають для себе позиції, де його більше"*. На думку Респондентки 5 (два роки в ІТ), дівчат більше на позиціях із підтримки клієнтів, адже *"зазвичай жінкам рідше відмовляють і ставляться до них м'якше"*, а до роботи з людськими ресурсами *"у жінок більше натхнення та вроджених талантів"*. Респондентка 9 (три роки в ІТ + телеком) сказала: *"коли була на конфе-*

ренції, то зрозуміла фразу – не можете знайти собі дівчину, шукайте серед тестувальниць", адже серед тестувальників більша частина – це жінки. Такий розподіл за статтю на посадах у компаніях ілюструє статево-рольовий підхід, який пояснюється структурними чинниками гендерної сегрегації на ринку праці.

Якщо оцінювати **кількість жінок у компаніях**, де працюють респондентки, то в найкращому випадку вони становлять половину від загальної кількості (включно з командами, які не займаються розробкою безпосередньо – підтримка, людські ресурси, фінанси, аналітика тощо). У командах, які займаються розробкою, жінок помітно менше – іноді співвідношення чоловіків і жінок становить 70/30 % чи 80/20 %, а подекуди навіть менше, адже, як згадувалося вище, жінки переважно зосереджені на позиціях, які передбачають спілкування та організацію.

Що стосується **кар'єрних орієнтацій**, то зазвичай ІТ-сферу жінки обирали з різних причин – прагнення вивчити щось нове, схильність до технічних наук, можливість знайти роботу тощо. У кількох випадках на вибір спеціальності впливали родичі як рольові моделі. Зі слів опитаних жінок, кілька з них зіштовхувалися з гендерними стереотипами ще в школі, коли викладачі були прихильниками статево-рольового підходу й указували жінкам на їхню технічну неспроможність на протигагу чоловічій *"природній схильності до математичних наук"*. Отже, відсутність рівних можливостей для вивчення технічних наук ще на рівні школи закладає фундамент для чинників гендерної сегрегації індивідуального рівня, коли жінки низько оцінюють свою здатність до роботи в технічних спеціальностях і відповідно не обирають цей професійний сегмент. Доцільно зауважити, що більшість респонденток не погоджувалися із твердженням про те, що ІТ-галузь є *"чоловічою"*:

"Я не вважаю свою спеціальність "чоловічою". Можливо, такою можна вважати роботу наприклад у шахтах, де дійсно потрібна чоловіча сила та витримка. Для програміста важливо мати спокійний характер, швидко освоювати нові технології й не боятися відкривати себе новим людям, задачам і можливостям. А з цим можуть добре справлятися як чоловіки, так і жінки" (Респондентка 5, два роки в ІТ).

Під час *співбесід* на технічні посади більшість респонденток зазначали, що в них не вимагали особистої інформації й до них ставилися з повагою, проте були випадки, коли вони відчували упереджене ставлення: *"Але в деякій компанії, коли приходила на співбесіди, то дивилися типу "чого ти сюди прийшла"* (Респондентка 10, один рік в ІТ); *"Одного разу мені сказали: "У нас чоловічий колектив, не думаємо, що ви зможете працювати так"* (Респондентка 6, два роки в ІТ). Упередження під час працевлаштування свідчать про наявність гендерних стереотипів у роботодавця та є організаційним чинником гендерної сегрегації на ринку праці.

Важливою складовою робочого середовища є спілкування колег по роботі. Більшість респонденток зазначають, що їм комфортно працювати з колегами-чоловіками:

"Що стосується роботи, то я не відчувала якогось упередження: хай навіть у мене будуть найтупіші запитання, мені все одно намагатимуться допомогти і пояснити" (Респондентка 10, один рік в ІТ).

"Мені мій колектив дуже подобається, і коли мені доводиться провести час у суто жіночому колективі в support чи з тестувальницями, то я розумію, що там набагато важче працювати – інтриги, плітки, розслідування. А моя команда дуже хороша, завжди готові допомогти" (Респондентка 2, півтора роки в ІТ).

Неодноразово жінки, які давали інтерв'ю, згадували про наявність внутрішньої мізогнії з боку жінок усередині колективу, особливо якщо жінка обіймає керівну посаду:

"Виникали колізії, коли керівник – жінка, адже жінки намагаються реалізувати свої амбіції через роботу, вони вимогливіші до жінок, намагаються стати дуже великими начальниками" (Респондентка 3, п'ять років в ІТ).

"Іноді дівчата дискримінують інших дівчат – інтриги, скандали, розслідування, тому з хлопцями в цьому плані легше працювати" (Респондентка 1, чотири роки в ІТ).

Зважаючи на те, що чоловіки переважають у колективах кількісно, вони створюють маскулінізовану корпоративну культуру. Опитувані згадували, що подекуди їхні колеги-чоловіки створювали дисконфортне психологічне середовище, використовували сексистські жарти:

"Єдиним дискомфортом з минулої роботи були певні "плоскі" жарти-повідомлення в загальному чаті. Просто деякі хлопці не дуже добре виховані" (Респондентка 1, чотири роки в ІТ).

"Що стосується колег, то є певні проблеми з духовною розвиненістю, іноді таке враження, що це завод, але трохи більше платять. Тому рівень жартів є досить приземленим – але сміються як з дівчат в ейчарі, так і з бородатих немитих хлопців" (Респондентка 3, п'ять років в ІТ).

"Це справа ставлення – не можна сказати, що в нас однакове ставлення до чоловіків і жінок. У нас була дівчина, якій іноді адресувалися жарти в стилі "чому ти програмуєш, а не йдеш додому варити борщ". Але так само якщо хтось постійно займається спортом, з нього сміються, що він качок. Це нормальні відносини в колективі" (Респондентка 7, чотири роки в ІТ).

Таким чином, можна зробити висновок, що в цілому робота в технічному відділі, де жінки становлять меншість, є для них досить прийнятною, навіть незважаючи на упередження чи сексистські жарти, а саму наявність стереотипного мислення респондентки пов'язували з рівнем виховання працівників – деякі жінки стверджували, що в їхніх колективах до жінок немає упереджень, але для них немає й бенефітів. Забезпеченню комфортного робочого клімату для обох статей і уникненню гендерованої корпоративної культури може сприяти відповідна гендерна політика компанії – створення рівних умов для особистісного та професійного розвитку чоловіків і жінок.

Зважаючи на закріпленість репродуктивної сфери за жінкою, відпустка для догляду за дитиною майже завжди оформлюється на дружину. Проте ситуація з декретом в ІТ-сфері досить невизначена, особливо якщо жінка працює в невеликій компанії й надає послуги як фізична особа-підприємець:

"Я працювала як ФОП, тому, коли піду в декретну відпустку, я не знаю, як мені це оформлювати. Зрозуміло, що мене три роки ніхто не буде чекати, я не впевнена навіть, що мене рік чекатимуть. Але це специфіка роботи" (Респондентка 7, чотири роки в ІТ).

"Усе залежить від добросовісності компанії: наскільки вона готова допомогти. У деяких великих компаніях є практика виплачувати великий бонус за народження дитини як чоловікам, так і жінкам" (Респондентка 1, чотири роки в ІТ).

Деякі респондентки казали, що в їхніх компаніях надається чотири місяці декретної відпустки, яка оформлюється як лікарняний; за жінкою зберігається еквівалентна посада близько року, а робоче місце – упродовж наступних трьох років. Однією зі складових гендерної політики є створення **дружнього до сім'ї робочого середовища**, яке передбачає працю за гнучким графі-

ком чи дистанційно, кар'єрну гнучкість і підтримку під час вимушеної перерви в роботі, створення кімнат догляду за дітьми в будівлі компанії тощо. Організації, які не турбуються про захист жінок у період вагітності, ставлять працівниць перед вибором між сімейним і корпоративним життям, тим самим позбавляючи жінок, які хочуть народжувати дітей, кар'єрних можливостей.

Серед ІТ-компаній, які потрапили до вибірки, дружне до сім'ї середовище найчастіше виявляється в можливості чоловікам і жінкам працювати за гнучким графіком, а також виконувати роботу вдома. Це дає можливість наблизитися до балансу між роботою й особистим життям, зняти з чоловіків необхідність бути лише "гаманцями", а жінкам – професійно розвиватися. За словами однієї з респонденток:

"В одному з відділів нашої компанії є дівчина, у якої двоє дітей, і коли їй потрібно забрати дітей із садочка, вона без жодних проблем відпрошується, а також їй дозволяють дуже гнучкий графік – приходити на роботу на 7 ранку і йти в 14" (Респондентка 2, півтора роки в ІТ).

"У нас програміст є в компанії, у якого недавно народилася дитина, то він працює вдома, за задньому тлі там дитина кричить, але всі розуміють, що він дружині допомагає" (Респондентка 9, три роки в ІТ + телеком).

Щодо **кар'єрного просування**, то більшість респонденток наголошували на тому, що все залежить від індивідуальних зусиль і мотивації людини: *"Усе залежить від знань, цілеспрямованості, працелюбності"* (Респондентка 4, п'ять років в ІТ).

"Просування залежить від того, скільки людина вкладає в роботу. У нашій сфері головне, щоб ти працював якісно і щоб це було реально корисно для команди. Можливо, з якогось віку жінці буде цікавіше приділяти більше часу своїй дитині й менше часу проводити на роботі. Але в нас таких випадків немає – жінки навіть із дітьми нормально працюють і нормально просуваються в кар'єрному плані" (Респондентка 8, шість років в ІТ).

Проте одна з респонденток зазначала, що жінкам просуватися кар'єрною драбиною важче через необхідність демонструвати маскулініні риси. Таким чином, у даному випадку андроцентрична корпоративна культура як організаційний чинник гендерної сегрегації створює перепони для кар'єрного розвитку працівниці:

"Кар'єрне просування залежить від людини. Але частіше це чоловіки, оскільки до них не таке ставлення, як до жінок. Якщо немає сильного характеру, то досить важко піднятися. Хлопцям легше. Наприклад, запитати в програміста щось, то дівчині він плюс 100500 питань у відповідь задасть через те, що вона дівчина й технічна спеціалізація – то не її, але якщо хлопець запитає, то він ще й розповість, як усе працює, і на листочку намалює. Загалом залежить від того, як себе поставити" (Респондентка 6, два роки в ІТ).

Висновки. Отже, опитаних респонденток сфера інформаційних технологій привабила можливістю активно розвиватися, навчатися чогось нового та використовувати свої технічні навички. Ця сфера характеризується горизонтальною гендерною сегрегацією: навіть якщо жінки становлять половину працівників компанії, то вони найчастіше зосереджуються в нетехнічних відділах, наприклад людських ресурсів, продажів, підтримки клієнтів, аналітики. Якщо дівчата обіймають технічні посади, то переважно стають тестувальницями, і лише одиниці опиняються в командах, які займаються розробкою.

Для пояснення такого розподілу респондентки апелювали до структурних чинників гендерної сегрегації: гендерних стереотипів, за якими внаслідок певних "жіночих" характеристик жінки були схильні обирати для

себе більш фемінні посади. Попри заборону законодавчого рівня кілька респонденток зазначали, що роботодавці все-таки намагалися дізнатися особисту інформацію при прийомі на роботу (організаційний чинник гендерної сегрегації), що робить цю процедуру суб'єктивною. Самі жінки виправдовували порушення своїх прав тим, що спочатку новий співробітник не приносить доходу компанії, тобто запитання особистісного характеру зумовлені бізнес-середовищем.

Опитані жінки зазначали, що їм досить комфортно працювати в колективах, де кількісно переважають чоловіки, щоправда більшості респонденток усе ж доводилося толерувати сексистські жарти, наявність яких вони пов'язували з невихованістю своїх колег-чоловіків. Респондентки досить обережно висловлювалися про своє робоче середовище, відчувалося, що жінки не хотіли створити враження, начебто їх дискримінують на роботі, боячись дискредитувати працедавця. Унаслідок цього вияви сексизму з боку чоловіків-колег респондентками також виправдовувалися. Респондентки значною мірою апелювали до статево-рольового підходу, структурного чинника гендерної сегрегації, коли пояснювали розділення праці під час самотійно організованих тимблдінгів.

В умовах маскулінного середовища для кар'єрного просування жінці потрібно в тому числі набувати "чоловічих" рис, щоб добитися успіху в колективі, але потім таку жінку все одно засуджують через її вимогливість і прагнення домінувати. Таким чином, поза основними професійними кваліфікаціями в деяких компаніях жінки вимушені адаптуватися до гендерованої корпоративної культури, щоб підніматися кар'єрними сходами. Респондентки наголошували на наявності внутрішньої мізогінії у своїх компаніях, упередженості з боку жінки-керівника щодо інших жінок, а також психологічного напруження, коли в команді більшість працівників – жінки.

Жодна з компаній, у яких працювали жінки, не мала гендерної політики, яка б гарантувала рівні права й можливості для чоловіків і жінок. Причому невеликі за розміром компанії як українського, так і іноземного капіталу не мали будь-яких офіційних правил узагалі, а великі міжнародні ІТ-компанії мали збірку інструкцій, які, за словами респонденток, стосувалися суто дотримання прав і свобод індивіда, регулювали правила поведінки в офісі та відрядженні, зокрема дрес-код. З іншого боку, невеликі за розміром компанії мали досить неформальний тип відносин у колективі, завдяки чому працівники могли влаштовувати собі досить гнучкий графік роботи, що було дуже зручно, наприклад для жінок із дітьми. Недоліком ліберальної корпоративної культури невеликих компаній, де працювали респондентки, була відсутність чіткої процедури підвищення чи перегляду заробітної плати, адже такі рішення мали ініціюватися безпосередньо працівником і великою мірою залежали від керівника компанії.

Результати цього дослідження свідчать про необхідність підвищення рівня знань про переваги гендерної рівності на ринку праці, адже недостатній рівень поінформованості стосується не лише пересічних громадян, але й працедавців, які безпосередньо імплементують і відтворюють стереотипи на робочих місцях.

Статтю написано на основі бакалаврського диплома із соціології, захищеного 2016 р. Іриною Єфановою на кафедрі соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія" під керівництвом Тамари Марценюк.

Список використаних джерел

1. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: І-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 205 с. [Analytichne doslidzhennya uchasti zhinok u skladі robochoyi syly / za red. E. M. Libanovoyi. – K.: І-т

demohrafiyi ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny, 2012. – 205 s.]

2. Ашвин С. Влияние советского гендерного порядка на современное поведение в сфере занятости / С. Ашвин // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 63–73. [Ashwin S. Vliyaniye sovetskogo gendernogo poriyadka na sovremennoye povedeniye v sfere zanyatosti / Sarah Ashwin // Sotsiologicheskiye issledovaniya. – 2000. – № 11. – С. 63–73.]

3. Єфанова І. В. Гендерна сегрегація на ринку праці України у сфері інформаційних технологій / І. В. Єфанова, Т. О. Марценюк // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: соціологічна. – 2014. – Вип. 8. – С. 69–81. [Yefanova I. V. Genderna sehrehatsiya na rynku pratsi Ukrayiny u sferi informatsiynykh tekhnolohiy / I. V. Yefanova, T. O. Martsenyuk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiolohichna. – 2014. – Vyp. 8. – С. 69–81.]

4. Журженко Т. Домохозяйка или бизнес-леди: неолиберализм и постсоветские женские идентичности // Т. Журженко // Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – С. 73–96. [Zhurzhenko T. Domokhozyayka ili biznes-ledi: neoliberalizm i postsovetskiye zhenskiye identichnosti // Tat'yana Zhurzhenko // Gendemye rynki Ukrainy: politicheskaya ekonomiya natsional'nogo stroitel'stva. – Vil'nyus: EHU, 2008. – С. 73–96.]

5. Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> [Zakon Ukrayiny "Pro zabezpechennya rivnykh prav ta mozhylostey zhinok i choloivikiv" vid 8 veresnya 2005 r. № 2866-IV [Elektronnyy resurs] / Verkhovna Rada Ukrayiny. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>]

6. Кодекс законів про працю України від 10.12.71 № 322-VIII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08> [Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny vid 10.12.71 № 322-VIII [Elektronnyy resurs] / Verkhovna Rada Ukrayiny. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>]

7. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207 [Konventsiya OON pro likvidatsiyu vsikh form dyskriminatsiyi shchodo zhinok [Elektronnyy resurs] / Verkhovna Rada Ukrayiny. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207]

8. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80> [Konstitutsiya Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 roku [Elektronnyy resurs] / Verkhovna Rada Ukrayiny. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80>]

9. Марценюк Т. Гендерна сегрегація ринку праці: яку роботу шукають жінки і чоловіки (на прикладі бази резюме і вакансій на hh.ua) / Т. Марценюк // Журн. соціал. критики "Спільне". – 2013. – № 6. – С. 89–95. [Martsenyuk T. Genderna sehrehatsiya rynku pratsi: yaku robotu shukayut' zhinok i choloiviki (na prykladi bazy rezyume i vakansiy na hh.ua) / Tamara Martsenyuk // Zhurnal sotsial'noyi krytyky "Spil'ne". – 2013. – № 6. – С. 89–95.]

10. Марценюк Т. Гендерова робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер / Т. Марценюк, О. Прахотнік // Гендер для медіа: підруч. із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманої. – К.: Критика, 2013. – С. 77–96. [Martsenyuk T. Genderova robota: yak rynek pratsi ta khatnya robota konstruyuyut gender / Tamara Martsenyuk, Olha Prakhotnik // Gender dlya mediy: pidruchnyk iz gendernoyi teorii dlya zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitarnykh spetsialnostey / [za red. M. Mayerchik, O. Plakhotnik, G. Yarmanovoyi]. – K.: Krytyka, 2013. – С. 77–96.]

11. Панов А. М. Гендерный анализ российского рынка труда / А. М. Панов // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2014. [Panov A.M. Gendernyy analiz rossiyskogo rynka truda / Aleksandr Mikhaylovich Panov // Ekonomicheskiye i sotsial'nyye peremeny: fakty, tendentsii, prognoz. – 2014.]

12. Существует ли проблема гендерной дискриминации на украинском рынке труда? Результаты опроса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://top.rabota.ua/post/2012/08/20/resultaty_issledovaniya_gendernaja_dyskriminacija.aspx. [Sushchestvuyet li problema gendernoy diskriminatsii na ukrainskom rynke truda? Rezul'taty oprosa [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupu: http://top.rabota.ua/post/2012/08/20/resultaty_issledovaniya_gendernaja_dyskriminacija.aspx.]

13. Чепурко Г. Гендерна рівність у світі праці / Г. Чепурко. – К.: Міжнародне бюро праці, 2010. – 50 с. [Chepurko G. Genderna rivnist u sviti pratsi / Gulbarshyn Chepurko. – K.: Mizhnarodne byuro pratsi, 2010. – 50 s.]

14. Шестаковський О. Гендерна нерівність на ринку праці України: структурні передумови і тривкі стереотипи / О. Шестаковський // Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Соціол. дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2013. – № 30. – С. 169–174. [Shestakovskiy O. Genderna nerivnist na rynku pratsi Ukrayiny: strukturni peredumovy i tryvki stereotypy / O. Shestakovskiy // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni VN Karazina. Sotsiolohichni doslidzhennya suchasnoho suspil'stva: metodolohiya, teoriya, metody. – 2013. – № 30. – С. 169–174.]

15. Ahuja M. K. Women in the information technology profession: a literature review, synthesis and research agenda / Manju K. Ahuja // European Journal of Information Systems. – 2002. – № 11. – P. 20–34.

16. Eccles J. Studying gender and ethnic differences in participation in math, physical science, and information technology / J. S. Eccles // *New Directions for Child and Adolescent Development*. – 2005. – № 110. – P. 7–15.
17. Global Gender Gap Report 2015 [Electronic Source] / World Economic Forum. – Mode of access: <http://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2015>
18. Newbery M. Gender and the Games Industry: The Experiences of Female Game Workers / Marsha Newbery // *Communication, Art & Technology: School of Communication*. PhD Thesis. – 2013.
19. Niiranen S. Women in technology-oriented fields / Sonia Niiranen, Samuli Niiranen // *Australasian Journal of Technology Education* [Electronic source]. – 2015. – №2. – Issue 1. – Mode of access: <http://www.ajte.org/index.php/AJTE/article/view/29>
20. Rosenbloom J. Why are there so few women in information technology? Assessing the role of personality in career choices / J. Rosenbloom, R. Ash. // *Journal of Economic Psychology*. – 2008. – № 29. – P. 543–554.
21. Sheikh J. A. The Invisible User: Women in DUXU / Javed Anjum Sheikh, Aneela Abbas // *Design, User Experience, and Usability: Users and Interactions*. DUXU 2015. Lecture Notes in Computer Science. – Vol. 9187. – Springer, Cham, 2015. – P. 243–251.
22. Trauth E. M. Odd girl out: an individual differences perspective on women in the IT profession / Eileen M. Trauth // *Information Technology & People*. – 2002. – № 15. – P. 98–118.
23. Wajcman J. From women and technology to gendered technoscience / Judy Wajcman // *Information, Community and Society*. – 2007. – № 10.3. – P. 287–298.
24. Women in technology survey 2015 [Electronic source] – Mode of access: <http://www.computerweekly.com/ehandbook/Women-in-Technology-Survey-2015>

References [transliterated]

1. Ahuja M K (2002) Women in the information technology profession: a literature review, synthesis and research agenda. *European Journal of Information Systems* 11: 20–34, <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.ejis.3000417>
2. Analytical study of women's participation in the labor force (2012) E.M. Libanova (ed.) K.: Institute of Demography and Social Studies MV Ptukha NAS of Ukraine. [in Ukrainian]
3. Ashwin S (2000) The influence of the Soviet gender order on modern behavior in the field of employment. *Sotsiologicheskie Issledovaniya* 11: 63–73. [in Russian]
4. Chepurko G (2010) *Gender equality in the workplace*. Kyiv: ILO. [in Ukrainian]
5. Constitution of Ukraine (1996). Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. [in Ukrainian]
6. Eccles J S (2005) Studying gender and ethnic differences in participation in math, physical science, and information technology. *New Directions for Child and Adolescent Development* 110: 7–15, <http://dx.doi.org/10.1002/cd.146>
7. Law of Ukraine (2005) On ensuring equal rights and opportunities for women and men # 2866-IV. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>. [in Ukrainian]
8. Labor Code of Ukraine (1971) # 322-VIII. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>. [in Ukrainian]

9. Martsenyuk T (2013) Gender segregation in the labor market: what job are women and men seeking (case study of resumes and vacancies database on hh.ua). *Journal of social critic Commons* 6: 89–95. [in Ukrainian]
10. Martsenyuk T and Plakhotnik O (2013) Gendered work: how labor market and housework construct gender. In: Mayerchuk M., Plakhotnik O. and Yarmanova G. (eds.) *Gender for the media: a textbook on gender theory for journalism and other humanities disciplines*. Kyiv: Krytyka, 77–96. [in Ukrainian]
11. Newbery M (2013) *Gender and the Games Industry: The Experiences of Female Game Workers*. Communication, Art & Technology: School of Communication. PhD Thesis.
12. Niiranen S and Niiranen S (2015) Women in technology-oriented fields. *Australasian Journal of Technology Education* 2 (1), <http://dx.doi.org/10.15663/ajte.v2i1.29>
13. Panov A M (2014) Gender analysis of the Russian labor market. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2507163 [in Russian]
14. Rosenbloom J and Ash R (2008) Why are there so few women in information technology? Assessing the role of personality in career choices. *Journal of Economic Psychology* 29: 543–554, <http://dx.doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.005>
15. Sheikh J A and Abbas A (2015) The Invisible User: Women in DUXU. In: Marcus A (eds) *Design, User Experience, and Usability: Users and Interactions*. DUXU 2015. Lecture Notes in Computer Science 9187. Springer, Cham, 243–251, http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-20898-5_24
16. Shestakovskiy O (2013) Gender inequality in the labor market in Ukraine: structural preconditions and persistent stereotypes. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Sotsiologichni doslidzhennya suchasnoho suspil'stva: metodolohiya, teoriya, metody* 30: 169–174. [in Ukrainian]
17. Survey results (2012) Is there a problem of gender discrimination in the Ukrainian labor market? Available at: http://top.rabota.ua/post/2012/08/20/resultaty_issledovania_gendernaja_diskriminacija.aspx. [in Russian]
18. Trauth E M (2002) Odd girl out: an individual differences perspective on women in the IT profession. *Information Technology & People* 15 (2): 98–118, <http://dx.doi.org/10.1108/09593840210430552>
19. UN Convention (1979) On the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207. [in Ukrainian]
20. Wajcman J (2007) From women and technology to gendered technoscience. *Information, Community and Society* 10 (3): 287–298, <http://dx.doi.org/10.1080/13691180701409770>
21. Women in technology survey (2015). Available at: <http://www.computerweekly.com/ehandbook/Women-in-Technology-Survey-2015>
22. World Economic Forum (2015) *Global Gender Gap Report*. Available at: <http://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2015>
23. Yefanova I and Martsenyuk T (2014) Gender segregation in the labor market of Ukraine in the field of information technology. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna* 8: 69–81. [in Ukrainian]
24. Zhurzhenko T (2008) Housewife or businesswoman: neoliberalism and Post-Soviet women's identities. In: *Gender markets of Ukraine: political economy of national construction*. Vilnius: EHU, 73–96. [in Russian]

Надійшла до редколегії 19.09.16

I. Yefanova, B. A. in Sociology,
T. Martsenyuk, PhD, Assoc. Prof.
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

GENDER INEQUALITY IN THE LABOR MARKET OF UKRAINE IN INFORMATION TECHNOLOGIES

This article examines the law regulation of the gender equality, and analyzes the phenomenon of gender (in)equality in the labor market in Ukraine in general and IT sphere in particular. Three factors that determine the low level of women participation in the IT sector are being highlighted: structural, organizational, and individual. Aspects of gender segregation in the field of IT in Ukraine are being illustrated by the empirical data gathered from in-depth interviews with female employees of IT companies.

Keywords: labor market, information technology (IT), gender inequality, gender segregation.

УДК 316.1+316.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.3>

А. Мельников, канд. социол. наук, доц., докторант
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

К ПРОБЛЕМЕ МЕТАПАРАДИГМАЛЬНОЙ ТИПОЛОГИЗАЦИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

Анализируется проблема плюрализма парадигмальных концептуализаций современного социологического знания. Рассмотрено понятие полипарадигмальности, представлены основные типологии парадигм и попытки их метатеоретического обобщения. В этом контексте наибольшее внимание уделено экзистенциальной парадигме как одному из самых релевантных подходов к осмыслению текущих социальных изменений. Исходя из историко-теоретической перспективы, предложена структурированная типология, включающая классическую, неклассическую и постнеклассическую метапарадигмы, каждая из которых содержит определенные парадигмы. Показано, что смена метапарадигм отразила, прежде всего, процессы повышения социологической саморефлексии и утверждение диалектической логики соотношения объективизма, субъективизма и их последующего синтеза. Выражается сомнение в необходимости использования эпистемологических уровней парадигма / метапарадигма, которые могут быть сведены в масштабе соответственно к теориям и парадигмам. Очерчены главные направления последующей метасистематизации социологического знания с позиции "теоретического минимализма", основанного на методе истории социологии и предполагающего строгую фиксацию, а также соотношение константных, сущностных элементов парадигм. К проблематике метасистематизации отнесены дифференциация эксплицитного и имплицитного измерений теории, сопоставление методологического и социально-проблемного критериев парадигмальной типологизации, построение многомерной модели теоретических дихотомий и концептуализация междисциплинарных связей метапарадигм.

Ключевые слова: парадигма, метапарадигма, полипарадигмальность, теоретический минимализм, история социологии, экзистенциальная парадигма.

В теоретических дискуссиях долгое время поддерживается идея о полипарадигмальном характере социологической науки. Согласно этой идее природа социальной реальности имеет различные, порой взаимоисключающие трактовки, что может свидетельствовать не только об эпистемологическом, но также и об онтологическом плюрализме исследовательского предмета социологии. На протяжении последних десятилетий было предпринято множество попыток обосновать или объяснить феномен полипарадигмальности, но значительная их часть не привела к определенному результату или даже затруднила понимание сути проблемы, нередко по причине недооценки ее сложности. На этом фоне не теряет актуальности дальнейшее осмысление полипарадигмальной структуры и способов метасистематизации социологического знания.

Тематика полипарадигмальности отражена в большом количестве исследований таких авторов, как Р. Мертон, П. Штомпка, Дж. Александер, Дж. Тернер, Дж. Ритцер, Э. Гидденс, Х. Эссер, Н. Смелзер, Н. Уили, Р. Будон, М. Мастерман, Т. Уилсон, Н. Перри, Б. Барнс, Д. Филлипс, Г. Баррелл, Г. Морган, И. Линкольн. В постсоветской социологии к этой тематике обращались В. Ядов, Г. Зборовский, С. Кравченко, В. Култыгин, Г. Батыгин, И. Девятко, А. Малинкин, Н. Романовский, А. Ручка, В. Танчер, В. Тарасенко, В. Судаков, Е. Злобина, Н. Соболева, Л. Бевзенко, В. Подшивалкина, М. Соболевская, Н. Отрешко и многие другие исследователи. Несмотря на большое количество различных концептуализаций, до сих пор не сформировалась четкая, детализированная модель метапарадигмальной структуры социологического знания. В связи с этим главная цель данной статьи заключается в выявлении и сопоставлении основных типологий, а также критериев дифференциации парадигм социологии с точки зрения возможностей их дальнейшей метатеоретической систематизации.

Одним из распространенных подходов к интерпретации и типологизации социологического знания является выделение его теоретических и практических, фундаментальных и прикладных составляющих. Несмотря на кажущуюся очевидность комплементарности этих сегментов, в социологии долгое время наблюдается рассогласованность не только между теорией и практикой, но и между микро- и макроподходами. Одним из первых конструктивных компромиссов в этом отноше-

нии стали теории среднего уровня Р. Мертона, а вслед за ним в настоящий тренд превратились попытки разрешения проблемы микро-макросинтеза. Приблизительно с 1970-х гг. началось постепенное искоренение противопоставлений фундаментальных "социологических дилемм" (П. Штомпка) объективизма и субъективизма, структуры и действия, и всю большую популярность приобретали идеи "многомерной" социологии (Дж. Александер) и "интегрированной парадигмы" (Дж. Ритцер). В этом же ключе утверждались принципы неразрывности социальной статистики и динамики, что отразилось в появлении таких понятий, как "фигурация" (Н. Элиас), "коммуникативное действие" (Ю. Хабермас), "структурация" (Э. Гидденс), "габитус" (П. Бурдьё), "морфогенез" (М. Арчер). Постепенно начали стираться различия между метасоциологическим, методологическим и собственно социологическим или социально-проблемным типами знания. В некоторой степени это объясняется возрастающим влиянием рефлексивной социологии (Дж. Онил, А. Гоулднер, П. Бурдьё) и воздействием качественных подходов, утверждающих принцип обязательной экспликации субъективного опыта социолога в исследовательском процессе или, более широко, – рассмотрения социологии в контексте превосходящей ее социальной действительности. Укрепление качественных подходов привело к попыткам их синтеза с количественными направлениями, подтверждением чего в последние годы стало активное развитие так называемых "смешанных" (*mixed*) или "мульти-" методологий. Наконец, все чаще прилагаются усилия по интеграции внутринаучной и социоинженерной деятельности в рамках публичной и клинической социологии, методов интервенции, социоанализа и исследования-действия (*action-research*). Подобная логика потенциального взаимопроникновения всех типов социологического знания представляется сегодня общепризнанной и разворачивается в условиях еще более масштабного метанаучного синтеза.

Одним из структурообразующих элементов социологии, подчиняющих определенную совокупность концепций и теорий, принято считать парадигмы. Как известно, это понятие получило распространение благодаря Т. Куну, который понимал под ним систему принятых в научном сообществе принципов, выступающих моделью исследовательской деятельности. Вводя это понятие,

Кун больше ориентировался на естественные науки, поэтому при его перенесении в социологию возникли трудности, укорененные еще в неокантианской дискуссии касательно наук о природе и наук о духе, согласно которой их предмет и метод фундаментально отличаются. Социология не может отказаться от методологии *Geisteswissenschaften*, так как изучает не только объективные параметры, но и ценностно-смысловое измерение социального. Данный аспект придал понятию парадигмы то специфическое значение, которое со временем выразилось в констатации полипарадигмальности социологии, что по Куну являлось бы признаком ее незрелого или кризисного состояния. К обсуждению этой проблемы врожденной неполноценности и даже принципиальной ненаучности социологии неоднократно обращались не только постмодернисты, но и другие, в том числе украинские, исследователи [Коллинз, 2002; Тара-

сенко, 2004; Головаха, 2013, Boudon 1988; Turner, 1990; Mouzelis, 1995; What's Wrong with Sociology?, 2001].

Тема полипарадигмальности появилась в повестке дня социологии еще в конце 1960-х гг. и с тех пор далеко себя не исчерпала. Суть дискуссий на эту тему можно обобщить в рамках проблемы типологизации парадигм и возможности полипарадигмального синтеза. Одна из первых типологий, разделяющая нормативные и интерпретативные парадигмы, была предложена американцем Т. Уилсоном, который фактически воспроизвел неокантианские идеи [Wilson, 1970]. Наибольшую известность приобрела концепция Дж. Ритцера [Ritzer, 1981; Ритцер, 2002], выдвинувшего проект так называемой "интегрированной" социологической парадигмы (табл. 1).

Таблица 1. Схема метатеоретического анализа Дж. Ритцера

	ОБЪЕКТИВНОЕ	СУБЪЕКТИВНОЕ
МАКРО	Макрообъективное общество, закон, бюрократия, архитектура, технологии, язык	Макросубъективное культура, нормы и ценности
	Парадигма социальных фактов социологизм Э. Дюркгейма, структурный функционализм, теории конфликта, теории систем	
МИКРО	Микрообъективное модели поведения, действия и взаимодействия	Микросубъективное восприятия, убеждения, социальное конструирование реальности
	Парадигма социального поведения бихевиоризм Б. Скиннера, поведенческая социология, теории обмена	Парадигма социальных дефиниций понимающая социология М. Вебера, теория действия, символический интеракционизм, феноменология, этнометодология, экзистенциальная социология

Похожую на подход Ритцера типологию предложили британские специалисты по социологии организаций Г. Баррелл и Г. Морган [Burrell, 1979]. На пересечении шкал свобода-детерминизм и субъективность-объективность они получили четыре типа знания, к которым относятся функциональная, интерпретатив-

ная, радикально-гуманистическая и радикально-структуралистская парадигмы. Квадранты Баррелла – Моргана построены на основании пяти критериев, отражающих фундаментальные социологические дилеммы объективизма и субъективизма (табл. 2).

Таблица 2. Критерии типологизации социологических парадигм (Г. Баррелл и Г. Морган)

	Субъективистский подход	Объективистский подход
Онтология	номинализм	реализм
Эпистемология	антипозитивизм	позитивизм
Природа человека	волюнтаризм	детерминизм
Природа общества	динамика / конфликт	статика / порядок
Методология	идеографическая	номологическая

Среди других западных типологий также можно отметить качественный междисциплинарный подход американской исследовательницы И. Линкольн и ее коллег [Lincoln, 2011]. Они называют пять базовых парадигм – позитивистскую, постпозитивистскую, критическую, конструктивистскую и кооперативную. В основе типологии аналогичным образом выделяются такие критерии, как эпистемология, онтология, методология, аксиология.

Не менее активно попытки создания парадигмальных типологий предпринимались в постсоветской социологии. В. Ядов дифференцировал три метапарадигмы на основании диалектического противопоставления объективизма, субъективизма и их синтеза [Ядов, 2003]. Для классической метапарадигмы характерно объективистское понимание социального как целостной системы. Постклассическая метапарадигма (понижающая социология) признает объективность мира, трактует социальное как взаимодействие индивидов, но полагает, что социолог не может постичь общество в чистом виде по причине своего влияния на объект. К этой же метапарадигме относятся парадигмы микро-макросинтеза (Э. Гидденс, П. Бурдье и др.). Постк-

лассическая метапарадигма изображает мир в непрерывном движении, а социальное определяет с точки зрения агентов, конструирующих реальность и производящих изменения. К критериям обоснованности знания здесь отнесены сверхмножественность, междисциплинарность и дискурс. Примечательно, что Ядов отрицает постмодернизм унаследованного его радикального релятивизма и ненаучности.

Согласно мнению Ж. Тощенко, в социологии выделяются парадигмы номинализма, реализма и конструктивизма, последняя из которых является попыткой синтеза первых двух типов [Тощенко, 2007]. Г. Зборовский отмечает пять метапарадигм, разделенных на две группы: 1) классическая, неоклассическая и постклассическая; 2) неклассическая, постнеклассическая [Зборовский, 2008]. При этом предполагается сосуществование нескольких парадигм одновременно, и фактически снова воспроизводится наиболее распространенная схема объект-субъект-синтез. Если Зборовский детализирует классический тип знания, то С. Кравченко больше внимания уделяет новейшим формам теоретизирования, отмечая пять метапарадигм: позитивист-

кая; интерпретативная; интегральная; рефлексивная метапарадигма модерна; нелинейная метапарадигма постмодерна [Кравченко, 2007]. Каждая метапарадигма является своего рода реакцией на новый этап динамической сложности социума. Для двух последних типов характерна проблематика самоорганизации, нелинейности, рефлексии, бифуркаций, парадоксов, фрагментации и упорядоченного хаоса. Кравченко указывает на две важные интегративные тенденции – развитие поликультурности, связанной с участием социологов из стран Азии, Африки и Южной Америки в формировании глобального социологического сообщества и "постдисциплинарные" процессы "нового синтеза" разных наук [Кравченко, 2015].

Плюрализм парадигмальных типологий с просматривающимися центральными линиями демонстрируется многими другими исследователями. А. Давыдов отмечает гуманитарную, естественно-научную и математическую парадигмы, которые постепенно формируют единую системную метапарадигму. В. Култыгин выделяет натуралистическую, интерпретирующую и оценивающую парадигмы. Суть последней состоит не только в изучении, но и в преобразовании общества. Г. Смирнов пишет о парадигмах онтологии и теории, а В. Бачинин разделяет парадигмы секулярного и религиозного типа [Давыдов, 1992; Култыгин, 2000; Смирнов, 2003; Бачинин, 2004]. Не все исследователи поддерживают идею интегративных тенденций развития социологии. По мнению С. Кирдиной, парадигма субъективизма начинает доминировать над объективистской парадигмой, а метатеоретическая интеграция остается нереализованной идеей. Похожей позиции придерживается А. Лубский, который констатирует распространившуюся "моду на междисциплинарность", предупреждает об опасности псевдонаучности в этом отношении и стремится показать, что можно говорить и об обратной тенденции фрагментации и специализации. Важным представляется и мнение С. Куликова, утверждающего, что полипарадигмальность порождается дискретностью социального пространства, в котором существуют относительно изолированные социальные группы, сети и сферы. Развивают критику "наивной интеграции" взгляды А. Малинкина, который, оппонируя Ядову, говорит о неприемлемости полипарадигмальности, если понимать ее как эклектическое соединение несовместимых подходов. К критической позиции присоединяется А. Балог, считающий, что социальная реальность едина, однородна, существует независимо от социологии и поэтому может иметь только одно адекватное истолкование. Н. Романовский ставит мультипарадигмальность под сомнение и обращается к интегративной объяснительной социологии Х. Эссера, чтобы показать, что теоретические противоречия могут быть преодолены [Кирдина, 2008; Лубский, 2015; Куликов, 2014; Малинкин, 2005; Балог, 2002; Романовский, 2005].

Украинским социологам также не чужд критический взгляд, но их позиции все же больше совпадают с доминирующим признанием полипарадигмальности социологии, совмещающей классические, неклассические и постнеклассические парадигмы [Соціологічна теорія, 2007; Отрешко, 2009]. Некоторые идеи украинских социологов не просто поддерживают общепринятую позицию, но и обладают своей спецификой. Так, В. Тарасенко обосновывал возникновение "социотехнологической парадигмы", объединяющей обыденное, научное и практическое знание. Л. Бевзенко выделяет самоорганизационную парадигму, О. Куценко вводит понятие деятельностно-структурной парадигмы становления классов, Л. Проценко и Л. Сокурская описывают "ло-

кальную парадигму" научной школы, Е. Подольская использует термин "системно-антропологическая парадигма" в области социологии образования, а Л. Каминская анализирует парадигмы социологии общественных движений [Тарасенко, 2004; Бевзенко, 2001; Куценко, 2003; Проценко, 2013; Подольська, 2005; Камінська, 2010].

Отдельное внимание необходимо обратить на идеи В. Судакова, начавшего одним из первых в украинской социологии обосновывать актуальность *экзистенциальной парадигмы*, востребованность которой все больше возрастает в условиях текущих социальных изменений [См. Мельников, 2011; 2013; Melnikov, 2015]. С точки зрения Судакова, присущий классической социологии организационно-тематический центр в виде общей теории социальной интеграции и порядка сменился на современном этапе теорией человеческого сосуществования (*coexistence*), суть которой состоит в исследовании онтологических проблем и переходе от "...замкнутых интегративных состояний к открытым типам социокультурного взаимодействия" [Судаков, 1995: с. 38]. В связи с этим выделяются три основные "парадигмы социальной процессуальности" – событийная, субстанциональная и экзистенциальная. Понятие процессуальности подразумевает, что социология, не смотря на подчеркивание классиками проблемы социального порядка, всегда исходила из процессуального характера общественной жизни. Первая парадигма зародилась еще в античности и определяет события в качестве основных аналитических единиц, формирующихся из контекста реальных взаимодействий и раскрывающих проблему соразмерности конкретных аспектов ситуации. В ходе исторического развития события кристаллизуются в виде социальных институтов, образующих государство. Но тем самым порождается феномен отчуждения, и именно обнаружение данной связи лежит в основе перехода в начале XIX в. к субстанциональной парадигме, суть которой заключалась в стремлении редуцировать социальную жизнь к таким "субстанциям", как раса, климат или психика. Эта парадигма была оптимистична не только относительно объективного изучения, но и преобразования общества на основе количественных данных. В конце XX в. возникает необходимость в экзистенциальной, "человекомерной" парадигме, которая бы отразила кардинальное увеличение масштабов влияния индивидуальных действий на социальную среду, показала рост взаимозависимости этносоциальных систем и раскрыла пути совмещения индивидуальных и общественных интересов в новых условиях. Поскольку индивидуальное действие может носить как конструктивно-модернизационный, так и деструктивный характер, в ином свете предстает изучение проблемы мотивации деятельности. Деструктивность поднимает вопрос об угрозе существования человечества, глобальных рисках ядерной войны, природных и техногенных катастроф. Экзистенциальный подход способствует переходу от классического типа рациональности (эпистемология, монологичность и объективизм) к неклассическому (культурология, диалогичность и антропоморфизм).¹ В отличие от субстанционализма, который трактует социальную жизнь как непрерывное воспроизводство, экзистенциальная парадигма нацелена на идею социального наследования, отражающую одновременно историческую непрерывность и дискретность, традиции и инновации, а также ценностные механизмы действия. В более широком ракурсе проблемное поле экзистенциальной парадигмы включает в себя: способы сосуществования и природу "жизненного мира" человека; мировоззрение, общезначимые потребности, социальные и глобальные критические ситуации; адаптацию общества к природной среде; социокультурный характер сосущество-

вания и проблему соотношения рефлексивного и традиционалистского отношения к культуре; общечеловеческое измерение общественной жизни, транскультурные архетипы или смыслы сосуществования и процессы культурной универсализации.

По мнению Судакова, общезначимые потребности выражаются в континууме витальное-духовное, а именно – в необходимых для саморазвития человека условиях свободы, справедливости и безопасности. Эти базовые транскультурные архетипы первичны по отношению ко всем институциональным формам общества, а поэтому и проблема социального порядка может быть разрешена через определение взаимосвязей транскультурных архетипов и их проявления в основных онтологических процессах культурной репродукции, социальной интеграции и социализации. В отношении социальной стратификации экзистенциальная парадигма делает акцент на "горизонтальном" рассмотрении социальной структуры и качественной типологии социальных групп как конкретно сосуществующих общностей. В целом же человеческое сосуществование как исследовательский предмет экзистенциальной парадигмы наиболее точно выражает состояние современной социокультурной полифонии глобального общества. В гносеологическом значении это проявляется в актуализации проблематики мультипарадигмальности, микро-макросинтеза, социокультурной обусловленности знания и переходе от абстрактных схем натуралистического типа к субъективно-личностным, уникальным механизмам функционирования общества.

Изучение различных подходов к типологизации парадигм показывает, что определенные трудности в выработке общих теоретических схем основаны не только на многообразии взглядов, но и на слишком абстрактном и несистемном рассмотрении проблемы. С одной стороны, полипарадигмальность описывают в

позитивном свете как некое единство в многообразии, при котором парадигмы взаимодополняют друг друга. По этой логике дальнейшее развитие социологического знания неизбежно ведет к постепенному синтезу и выработке единой сверхсложной парадигмы в духе постнеклассического неохоллизма. С другой стороны, существует и негативный образ, в соответствии с которым, как отмечал Е. Головаха, "мультипарадигмальность и теоретический плюрализм не означают равно права на существование взаимоисключающих концептов – один из них или оба являются ложными" [Головаха, 2013: с. 7]. Однако и такая трактовка приводит к заключению, что главной тенденцией рано или поздно станет формирование единой парадигмы.

Наиболее адекватной теоретической схемой, позволяющей сегодня вести дискуссию о полипарадигмальной структуре социологии, следует считать иерархию, восходящую от терминов, понятий, категорий и концепций к теориям, парадигмам и метапарадигмам. Конструктивным является сохранение дифференциации трех метапарадигм – классической, неклассической и постнеклассической. Эта типология явно требует дальнейшей корректировки, но ее главным преимуществом становится возможность соотнесения с метанаучными типологиями, где доминирует тождественный по форме подход. В постсоветском пространстве последнему факту способствовали исследования В. Степина и его концепция типов рациональности, а на Западе распространились схожее выделение двух типов "производства знания" (*mode 1, mode 2*) и разграничение "нормальной" и "постнормальной" науки. Совмещение этих и всех других отмеченных выше аспектов типологизации дает основания для следующей характеристики трех основных метапарадигм социологии (табл. 3).

Таблица 3. Метапарадигмальная структура современного социологического знания²

Классическая метапарадигма	Неклассическая метапарадигма	Постнеклассическая метапарадигма
Позитивизм	Понимающая социология	Интегративная парадигма
Марксизм	Символический интеракционизм	
Бихевиоризм	Феноменологическая социология	
Структурный функционализм	Этнометодология	Постмодернизм
Теория обмена	Драматургическая социология	
Теория конфликта	Обоснованная теория	Синергетическая парадигма
Теория рационального выбора	Экзистенциальная социология	

Классическая метапарадигма трактует общество как объект или совокупность потенциально познаваемых фактов и причинно-следственных связей, детерминирующих все социальные процессы. Объект является определенным, линейным, субстанциональным, устойчивым и лучше всего может быть описан в терминах "вещи" или системно-функциональной целостности особого рода. Личность социолога и субъективный фактор исследования полностью исключаются. Теория должна устранять парадоксы и быть непротиворечивой, а наука утверждает в качестве высшей формы познания.

Неклассические парадигмы в разной степени признают неопределенность социальной реальности и зависимость объекта от познающего субъекта и методов исследования. Позиция социального реализма естественнонаучного, номотетического типа отвергается или совмещается с позицией идеографического номинализма, а количественные методы дополняются качественными. С точки зрения единиц анализа на смену социальным системам, институтам и структурам приходит повседневный жизненный мир и интерсубъективные смыслы взаимодействия.

В постнеклассической метапарадигме под вопрос ставятся сами понятия общества и социальной реаль-

ности, которые заменяются лишенными структурирующего начала "сетями" социальных отношений и ускоряющимися процессами социального конструирования. В отличие от простых и линейных социальных систем классической метапарадигмы, здесь уже речь идет о сложных самоорганизующихся системах и нелинейной социокультурной динамике, характеризующихся неустойчивостью, открытостью, "текучестью", синергией, бифуркациями, управляемым хаосом, рисками, человекообразностью, ризомностью и дискурсивностью. В условиях нелинейной динамики определенность и неопределенность существуют одновременно, порождая парадоксы, двойственности, комплексность и множественность, что отражается в таких понятиях, как "общество индивидов", "симулякр", "глокализация", "просьюмер". Если в неклассической социологии происходит сдвиг от объекта к субъекту и методу, то в постнеклассической метапарадигме поле саморефлексии расширяется до предельно возможной степени и уже включает в себя глубинные уровни сознания ученого, соотношение внутринаучных и вненаучных ценностей, признание ангажированности социологии и ее социокультурной обусловленности. Еще больше развиваются междисциплинарные связи, в особенности в области

последних достижений естественных наук (нейронауки, нанотехнологии, квантовая физика и др.).

Все вышесказанное позволяет перейти к изложению ряда основных **выводов**. Прежде всего, смена доминирующих метапарадигм проявила несколько тенденций, которые состоят в движении от индустриального к постиндустриальному и информационному обществу, повышении социологической саморефлексии, диалектической логике перехода от объективизма к субъективизму и их последующем синтезе. Возникновение новых метапарадигм не означает полного отрицания существующих моделей познания, а указывает на их постепенное взаимопроникновение. Так, даже постнеклассическая социология чаще всего сохраняет базовый признак научного знания, который состоит в возможности обнаружения социальных законов, без чего социология перестает быть наукой, или, в лучшем случае, превращается в сугубо идеографическую дисциплину, не претендующую на выявление общности и повторяемости социальных процессов и явлений.

Развитие представленной типологии метапарадигм требует как всесторонней детализации их содержания, так и согласования с метанаучной структурой знания. Не все социологические парадигмы могут быть однозначно отнесены к той или иной метапарадигме, а в классических исследованиях нередко обнаруживаются элементы неклассического и даже постнеклассического знания. В некоторых случаях эволюция научных взглядов социолога представляет смену или синтез парадигмальных позиций. Эти трудности усиливаются при учете различных форм или стадий развития парадигмы (нео- и постпозитивизм, неофункционализм, постмодернизм и др.). Несоответствия также обнаруживаются в попытках общенаучного согласования метапарадигм. В частности, разделение трех типов рациональности (В. Степин) основано на критерии системной организации объекта исследования, перехода от простых систем к сложным и далее – к сложным самоорганизующимся системам, тогда как нельзя утверждать, что объектом неклассической социологии являются сложные системы. Более того, эта метапарадигма стала воплощением радикальной оппозиции системному подходу. Еще одним проблемным аспектом является такая ключевая характеристика постнеклассического знания как соединение научных и вненаучных ценностей с признанием социокультурной детерминации знания. В социологии знания это положение появилось еще в начале XX в. и получило широкое развитие в неклассических парадигмах. Предметом специального рассмотрения вопрос о ценностной нейтральности стал в разных концепциях рефлексивной социологии. В дополнение к этому, после всех сделанных обобщений, возникает сомнение в необходимости использования уровней парадигма/метапарадигма, которые вполне могут быть сведены в масштабе соответственно к теориям и парадигмам.

Решение существующих проблем типологизации социологического знания должно быть реализовано на фундаменте строгого историко-теоретического анализа благодаря разработке всеобщей исходной схемы структурно-логического соотношения понятий, категорий, концепций, теорий и парадигм. Построение такой универсальной схемы требует выработки стратегии *теоретического минимализма*, своего рода "бритвы Оккама", целью применения которой стало бы создание социологических аналогов таблицы Менделеева и списка Гилберта³ или того, что Р. Мертон называл "парадигмальной кодификацией" социологической теории [Мертон, 2006: с. 100–104], делающей сегодня возможным оперирование однозначными константными элементами огромных, постоянно растущих потоков информации. Помимо этого, в основу стратегии теорети-

ческого минимализма может быть положена практика так называемой "медленной науки" (*slow science*), выступающей против диктата прагматичных факторов профессиональной карьеры и детализирующей предмет исследования до необходимых для его глубинного, исчерпывающего осмысления уровней.

Фундаментальный аспект типологизации метапарадигм связан с дифференциацией их эксплицитного и имплицитного измерений. Первое измерение отражает формальный уровень парадигмы, ее "ономастическую" характеристику, указывающую на конкретные персоналии, названия и парадигмальную принадлежность концепций или теорий. Имплицитное измерение, напротив, лишено формального признака и, по сути, представляет собой область общей теории. Однако причиной возникновения имплицитных построений зачастую становится не стремление к ясности научного языка или отстаивание независимой позиции, а игнорирование строгого историко-социологического анализа проблемы, что приводит к "изобретению колеса" и расхожим выражениям о соответствии количества социологов и социологий. Для устранения данного негативного эффекта стратегия теоретического минимализма, основанная на методе истории социологии, становится необходимой.

Важной стороной метапарадигмальной типологизации остается соотношение методологического (метасоциологического) и социально-проблемного (собственно социологического) критериев. Так, часто парадигмы делают упор на методологию, больше отвечая на вопрос "Как изучать?", чем "Что изучать?", не предполагая монополизации какого-либо социально-проблемного сегмента, тогда как, например, многочисленные "социологии" в основном ориентированы на социально-проблемные сегменты и в методологическом плане могут относиться к нескольким парадигмам одновременно. Редкими исключениями из этого правила являются компаративная, математическая, визуальная, публичная или клиническая социология.

Существенная проблема метапарадигмальной типологизации состоит в систематизации дихотомий, дилемм или бинарных оппозиций социологического знания, включая постнеклассические попытки их преодоления. Первым шагом в этом направлении должно стать составление детального структурированного перечня дихотомий, который далее может быть отнесен к критериям типологизации. Кроме уже отмеченного противопоставления микро- и макро-, структуры и действия, статики и динамики, качества и количества, порядка и конфликта, объективизма и субъективизма, номинализма и реализма, необходимо обратить больше внимания на многомерное соотношение дихотомий идеализм-материализм, дедукция-индукция, форма-содержание, холизм-элементализм, натурализм-конструктивизм, абстрактное-конкретное и т. д. При этом каждая дихотомия может быть рассмотрена не только в качестве жесткой оппозиции двух элементов, но и как более гибкий континуум. Подобный подход уже применялся в области общей теории личности и показал свою эффективность.⁴

Наконец, способом совершенствования метапарадигмальной типологизации может стать изучение "горизонтальных", междисциплинарных параметров парадигм и возможностей взаимодействия наук на их основании. Позитивизм, экзистенциализм, феноменология, постмодернизм относятся к таким горизонтальным парадигмам и распространяются на целый ряд других наук, нередко выходя за их пределы на уровень социокультурных систем, определяющих мировоззрение целых исторических эпох. Таким образом, последующее осмысление метапарадигмальной типологизации социологического знания становится частью еще более ма-

сштабного процесса поиска оптимальных форм социального существования и развития человека.

Примечания:

1. Данную точку зрения также отстаивает Н. Касавина, которая к указанным характеристикам неклассического знания добавляет акцент на экзистенциальный опыт, повседневность и латентный уровень социальной реальности [Касавина, 2011].

2. Для некоторых парадигм намеренно сохранено название "теория", поскольку оно является более устойчивым. Интегративная парадигма основывается на теориях микро-макросинтеза (Дж. Ритцер, Э. Гидденс, П. Бурдьё, Ю. Хабермас, Н. Элиас, П. Штомпка, Дж. Александер и др.).

3. Об идее создания социологической версии списка Гилберта см. [Tiryakian, 2001].

4. Американские исследователи Л. Хьелл и Д. Зиглер рассмотрели теории личности с точки зрения их парадигмальной позиции в отношении природы человека по девяти биполярным шкалам: свобода-детерминизм; рациональность-иррациональность; холизм-элементализм; конституционализм-инвайронментализм; изменяемость-неизменность; субъективность-объективность; проактивность-реактивность; гомеостаз-гетеростаз; познаваемость-непознаваемость [Хьелл, 2009].

Исследование является оригинальным, конфликт интересов отсутствует, этические требования и авторские права соблюдены.

Список использованных источников

1. Балог А. Социология – мультипарадигмальная наука / А. Балог // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 22–31.
2. Бачинин В. О двух парадигмах социологического мышления / В. А. Бачинин // Социологические исследования. – 2004. – № 8. – С. 123–130.
3. Бевзенко Л. Самоорганизационная парадигма и проблемное поле социологии / Л. Д. Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 113–126.
4. Головаха Е. Социология между художественным вымыслом и научным знанием / Е. И. Головаха // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2013. – № 1 (4). – С. 5–8.
5. Давыдов А. Социология как метапарадигмальная наука / А. А. Давыдов // Социол. исследования. – 1992. – № 9. – С. 85–87.
6. Зборовский Г. Метапарадигмальная модель теоретической социологии / Г. Е. Зборовский // Социол. исследования. – 2008. – № 4. – С. 3–15.
7. Камінська Л. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Ф. Камінська // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 1–2. – С. 91–93.
8. Касавина Н. Экзистенциальный сдвиг на стыке классики и неклассики (на примере социологии) / Н. А. Касавина // Философия и культура. – 2011. – № 12. – С. 39–49.
9. Кирдина С. Современные социологические теории: актуальное противостояние / С. Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 18–27.
10. Коллинз Р. Социология: наука или антинаука? / Р. Коллинз // Теоретическая социология. Антология: Ч. 2. – М.: Университет, 2002. – С. 245–280.
11. Кравченко С. Социологическая теория: дискурс будущего / С. А. Кравченко // Социол. исследования. – 2007. – № 3. – С. 9–11.
12. Кравченко С. Новый синтез научного знания: становление междисциплинарной науки / С. А. Кравченко, В. И. Салыгин // Социол. исследования. – 2015. – № 10. – С. 22–30.
13. Куликов С. Дискретность социального пространства и парадигмы в социологии / С. Б. Куликов // Социол. исследования. – 2014. – № 9. – С. 13–18.
14. Култыгин В. Специфика социологического знания: преемственность, традиции и новаторство / В. П. Култыгин // Социол. исследования. – 2000. – № 8. – С. 3–11.
15. Куценко О. Деятельностно-структурная парадигма становления классов / О. Д. Куценко // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К.: ИС НАНУ, 2003. – С. 42–81.
16. Лубский А. Междисциплинарные научные исследования: когнитивная "мода" или социальный "вызов" / А. В. Лубский // Социол. исследования. – 2015. – № 10. – С. 3–11.
17. Малинкин А. Полипарадигмальный подход в социологии: мнимый выход из мнимой дилеммы / А. Н. Малинкин // Логос. – 2005. – № 2. – С. 101–116.

18. Мельников А. Экзистенциальный поворот в современной социологии / А. С. Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 160–177.
19. Мельников А. Возможности исследования ценностно-нормативных трансформаций украинского общества с позиции экзистенциальной социологии / А. С. Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2013. – № 2. – С. 52–72.
20. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ, 2006.
21. Отрешко Н. Трансформация эпистемологических оснований социологии / Н. Б. Отрешко. – К.: ИС НАНУ, 2009.
22. Подольська Є. Системно-антропологічна парадигма розвитку освіти та науково-інноваційної діяльності молоді / Є. А. Подольська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. Каразіна, 2005. – С. 578–583.
23. Проценко Л. Харьковская (Якубинская) социологическая школа: истоки, направления исследований, поколения исследователей / Л. Г. Проценко, Л. Г. Сокурская // Укр. соціол. журн. – 2013. – № 1–2. – С. 5–13.
24. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб.: Питер, 2002.
25. Романовский Н. Мультипарадигмальная социология – auf Wiedersehen? / Н. В. Романовский // Социологические исследования. – 2005. – № 12. – С. 23–32.
26. Смирнов Г. Онтология и теория: две парадигмы знаний / Г. А. Смирнов // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 138–147.
27. Соціологічна теорія: традиції та сучасність / за ред. А. Ручки. – К.: ИС НАНУ, 2007.
28. Судаков В. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития / В. И. Судаков. – Днепропетровск: ДГУ, 1995.
29. Тарасенко В. Удивительная "ненаука" социология / В. И. Тарасенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 5–23.
30. Тарасенко В. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К.: ИС НАНУ, 2004.
31. Тощенко Ж. Парадигмы, структура и уровни социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социол. исследования. – 2007. – № 9. – С. 5–16.
32. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2009.
33. Ядов В. Возможности совмещения теоретических парадигм в социологии / В. А. Ядов // Социол. журн. – 2003. – № 3. – С. 5–19.
34. Burrell G. Sociological Paradigms and Organizational Analysis / G. Burrell, G. Morgan. – London: Heinemann, 1979.
35. Boudon R. Will sociology ever be a normal science? / R. Boudon // Theory and Society. – 1988. – Vol. 17. – P. 747–771.
36. Lincoln Y. Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences, revisited / Y. Lincoln, S. Lynham, E. Guba // The Sage handbook of qualitative research / N. Denzin, Y. Lincoln, eds. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2011. – P. 97–128.
37. Melnikov A. Existential Sociology [Electronic source] / A. Melnikov, J. Kotarba // The Blackwell Encyclopedia of Sociology / G. Ritzer, ed. – Boston: Blackwell, 2015. – Access: http://www.blackwellreference.com/public/uid=3/tocnode?id=g9781405124331_yr2015_chunk_g9781405124331_11_ss1-83 (accessed 28.03.2017)
38. Mouzelis N. Sociological Theory: What Went Wrong? Diagnosis and Remedies / N. Mouzelis. – New-York: Routledge, 1995.
39. Ritzer G. Toward an integrated sociological paradigm / G. Ritzer. – Boston: Allyn and Bacon, 1981.
40. Tiryakian E. Some Challenges for Sociology in the New Era / E. Tiryakian // New Horizons for Sociological Theory and Research / Tomasi L., ed. – Aldershot, UK: Ashgate, 2001. – P. 315–336.
41. Turner S. The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology / S. Turner, J. Turner. – Newbury Park, CA: Sage, 1990.
42. What's Wrong with Sociology? / Cole S., ed. – New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2001.
43. Wilson T. Normative and interpretive paradigms in sociology / T. Wilson // Understanding Everyday Life: Toward a Reconstruction of Sociological Knowledge / Douglas J., ed. – Chicago: Aldine, 1970. – P. 57–79.

References [transliterated]

1. Balog A (2002) Sotsiologiya – multiparadigmalnaya nauka? *Sotsiologicheskie issledovaniya* (7): 22–31. [in Russian]
2. Bacinin V (2004) O dvuh paradigmah sotsiologicheskogo myshleniya. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (8): 123–130. [in Russian]
3. Bevenko L (2001) Samoorganizatsionnaya paradigma i problemnoe pole sotsiologii. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* (1): 113–126. [in Russian]
4. Golovaha E (2013) Sotsiologiya mezhdru hudozhestvennym i nauchnym znaniam. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (1): 5–8. [in Russian]
5. Davydov A (1992) Sotsiologiya kak metaparadigmalnaya nauka. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (9): 85–87. [in Russian]
6. Zborovskiy G (2008) Metaparadigmalnaya model teoreticheskoy sotsiologii. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (4): 3–15. [in Russian]
7. Kaminska L (2010) Theoretical approaches to the study of social movements. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (1–2): 91–93. [in Ukrainian]

8. Kasavina N (2011) Ekzistentsialnyiyy sdvig na styike klassiki i neklassiki (na primere sotsiologii). *Filosofiya i kultura* (12): 39-49. [in Russian]
9. Kirdina S (2008) Sovremennyye sotsiologicheskie teorii: aktualnoe protivostoyaniye? *Sotsiologicheskie issledovaniya* (8): 18-27. [in Russian]
10. Collins R (2002) Sociology: Proscience or Antiscience? In: *Teoreticheskaya sotsiologiya. Antologiya. Ch. 2.* – Moskva: Universitet, 245-280. [in Russian]
11. Kravchenko S (2007) Sotsiologicheskaya teoriya: diskurs budushchego. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (3): 9-11. [in Russian]
12. Kravchenko S, Salygin V (2015) Novyy sintez nauchnogo znaniya: stanovleniye mezhdistsiplinarnoy nauki. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (10): 22-30. [in Russian]
13. Kulikov S (2014) Diskretnost sotsialnogo prostranstva i paradigmy v sotsiologii. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (9): 13-18. [in Russian]
14. Kulygin V (2000) Spetsifika sotsiologicheskogo znaniya: preemstvennost, traditsii i novatorstvo. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (8): 3-11. [in Russian]
15. Kutsenko O (2003) Deyatel'nostno-strukturnaya paradigma stanovleniya klassov. In: *Klassovoe obschestvo. Teoriya i empiricheskie realii.* Kiev: IS NANU, 42-81. [in Russian]
16. Lubskey A (2015) Mezhdistsiplinarnyye nauchnyye issledovaniya: kognitivnaya "moda" ili sotsialnyiyy "vyizov". *Sotsiologicheskie issledovaniya* (10): 3-11. [in Russian]
17. Malinkin A (2005) Poliparadigmalnyiyy podhod v sotsiologii: mnimyy vyihod iz mnimoy dilemmi. *Logos* (2): 101-116. [in Russian]
18. Melnikov A (2011) Ekzistentsialnyiyy povorot v sovremennoy sotsiologii. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* (2): 160-177. [in Russian]
19. Melnikov A (2013) Vozmozhnosti issledovaniya tsennostno-normativnykh transformatsiy ukrainskogo obschestva s pozitsiiy ekzistentsialnoy sotsiologii. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* (2): 52-72. [in Russian]
20. Merton R (2006) *Social theory and social structure.* Moskva: AST. [in Russian]
21. Otrishko N (2009) *Transformatsiya epistemologicheskikh osnovaniy sotsiologii.* Kiev: IS NANU. [in Russian]
22. Podolska E (2005) Systematic anthropological paradigm of educational development, research and innovation activities of young people. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society: collection of scientific works.* Kharkiv: V. Karazin KNU: 578-583. [in Ukrainian]
23. Protsenko L, Sokuryanskaya L (2013) Harkovskaya (Yakubinskaya) sotsiologicheskaya shkola: istoki, napravleniya issledovaniy, pokoleniya issledovateley. *Ukrainian Sociological Journal* (1-2): 5-13. [in Russian]
24. Ritzer G (2002) *Modern Sociological Theory.* Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian]
25. Romanovskiy N (2005) Multiparadigmalnaya sotsiologiya – auf Wiedersehen? *Sotsiologicheskie issledovaniya* (12): 23-32. [in Russian]
26. Smirnov G (2003) Ontologiya i teoriya: dve paradigmy znaniy. *Obschestvennyye nauki i sovremennost* (6): 138-147. [in Russian]
27. *Sociological Theory: Traditions and Modernity.* Ed. by Anatoliy Ruchka. Kyiv: IS NASU, 2007. [in Ukrainian]
28. Sudakov V (1995) Sotsiologicheskoe poznanie: sovremennyye tendentsii i stimuly razvitiya. Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian]
29. Tarasenko V (2004) Udivitel'naya "nenauka" sotsiologiya. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing* (2): 5-23. [in Russian]
30. Tarasenko V, Ivanenko O (2004) *The Problem of Social Identification of Ukrainian Society (Socio-technological Paradigm).* Kyiv: NASU. [in Ukrainian]
31. Toschenko Zh (2007) Paradigmy, struktura i urovni sotsiologicheskogo analiza. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (9): 5-16. [in Russian]
32. Hjellev L, Ziegler D (2009) *Personality Theories.* Sankt-Peterburg: Piter. [in Russian]
33. Yadov V (2003) Vozmozhnosti sovmescheniya teoreticheskikh paradigmy v sotsiologii. *Sotsiologicheskii zhurnal* (3): 5-19. [in Russian]
34. Burrell G, Morgan G (1979) *Sociological Paradigms and Organizational Analysis.* London: Heinemann.
35. Boudon R (1988) Will sociology ever be a normal science? *Theory and Society* (17): 747-771.
36. Lincoln Y, Lynham S, Guba E (2011) Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences, revisited. In: *The Sage handbook of qualitative research.* Norman Denzin and Yvonna Lincoln, eds. Thousand Oaks, CA: Sage, 97-128.
37. Melnikov A, Kotarba J (2015) Existential Sociology. In: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology.* George Ritzer, ed. Boston: Blackwell, http://www.sociologyencyclopedia.com/subscriber/tocnode.html?id=g9781405124331_yr2015_chunk_g978140512433111_ss1-83
38. Mouzelis N (1995) *Sociological Theory: What Went Wrong? Diagnosis and Remedies.* New York: Routledge.
39. Ritzer G (1981) *Toward an Integrated Sociological Paradigm.* Boston: Allyn and Bacon.
40. Tiryakian E (2001) Some Challenges for Sociology in the New Era. In: *New Horizons for Sociological Theory and Research.* Luigi Tomasi, ed. Aldershot, UK: Ashgate, 315-336.
41. Turner S, Turner J (1990) *The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology.* Newbury Park, CA: Sage.
42. *What's Wrong with Sociology?* Stephen Cole, ed. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2001.
43. Wilson T (1970) Normative and interpretive paradigms in sociology. In: *Understanding Everyday Life: Toward a Reconstruction of Sociological Knowledge.* Jack Douglas, ed. Chicago: Aldine, 57-79.

Надійшла до редколегії 29.03.17

A. Melnikov, PhD, Postdoctoral fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ON THE PROBLEM OF METAPARADIGMATIC TYPOLOGIZATION OF SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE

The paper examines the problem of pluralism in modern paradigmatic conceptualizations of sociological knowledge. The notion of polyparadigmality, main typologies of paradigms, and attempts of their meta-theoretic generalizations are considered. In this context, most attention is paid to the existential paradigm as one of the most relevant approaches to the understanding of current social changes. Based on theoretical and historical perspectives, author proposes a structured typology that includes classical, nonclassical and postnonclassical meta-paradigms, each of which, in turn, involves certain paradigms. It is shown that the change of meta-paradigms primarily revealed the increase of sociological self-reflection and the adoption of dialectical logic of objectivism, subjectivism and their subsequent synthesis. There is questioning the very necessity of epistemological application of paradigm and meta-paradigm levels, which can be reduced in scale to theories and paradigms accordingly. Main directions of further meta-systematization of sociological knowledge from a perspective of "theoretical minimalism" is outlined. This perspective's methodological strategy described as rooted in the method of the history of sociology, suggesting strict fixation and comprehensive interrelation of constant, essential elements of paradigms. The problem of meta-systematization has also included the differentiation of explicit and implicit divisions of theory comparison, sociological and social criteria of paradigmatic typology, multidimensional model of theoretical dichotomies, and conceptualization of interdisciplinary connections of meta-paradigms (positivism, existentialism, postmodernism, functionalism, etc.).

Keywords: paradigm, meta-paradigm, polyparadigmality, theoretical minimalism, history of sociology, existential paradigm.

A. Мельніков, канд. соціол. наук, доц., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДО ПРОБЛЕМИ МЕТАПАРАДИГМАЛЬНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Аналізується проблема плюралізму парадигмальних концептуалізацій сучасного соціологічного знання. Розглянуто поняття поліпарадигмальності, представлено основні типології парадигм і спроби їх метатеоретичного узагальнення. У цьому контексті найбільшу увагу приділено екзистенціальній парадигмі як одному з найбільш релевантних підходів до осмислення поточних соціальних змін. Виходячи з історико-теоретичної перспективи, запропоновано структуровану типологію, що включає класичну, некласичну і постнекласичну метапарадигми, кожна з яких містить певні парадигми. Показано, що зміна метапарадигм відобразила насамперед процеси підвищення соціологічної саморефлексії та ствердження діалектичної логіки співвідношення об'єктивізму, суб'єктивізму та їхнього подальшого синтезу. Висловлюється сумнів у необхідності використання епістемологічних рівнів парадигма / метапарадигма, які можуть бути зведені в масштабі відповідно до теорій і парадигм. Окреслено головні напрями подальшої метасистематизації соціологічного знання з позиції теоретичного мінімалізму, заснованого на методі історії соціології, що передбачає строгу фіксацію, а також співвідношення константних, сутнісних елементів парадигм. До проблематики метасистематизації належать диференціація експліцитного та імпліцитного вимірювань теорії, зіставлення методологічного та соціально-проблемного критеріїв парадигмальної типологізації, побудова багатовимірної моделі теоретичних дихотомій і концептуалізація міждисциплінарних зв'язків метапарадигм.

Ключові слова: парадигма, метапарадигма, поліпарадигмальність, теоретичний мінімалізм, історія соціології, екзистенціальна парадигма.

УДК 316.356.2: 347.156

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.4>О. Стрельник, канд. соціол. наук, докторантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПОЗИЦІЯ МАТЕРІ НА РИНКУ ПРАЦІ ЯК УМОВА СТРУКТУРУВАННЯ ПРАКТИК МАТЕРИНСТВА

Представлено результати авторського дослідження впливу позиції матері на ринку праці на стратегії та практики материнства. На прикладі матерів, які поєднують працю за наймом і турботу про дітей у сучасному українському суспільстві, було виявлено основні умови структурування цих практик, а саме: життєві стратегії матерів, пов'язані зі співвідношенням сімейних і професійних обов'язків, позиції, пов'язані з їхньою зайнятістю в державному чи приватному секторах економіки, а також доступність ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану та репродуктивну працю.

Ключові слова: практики та стратегії материнства, зайнятість, ринок праці, репродуктивна праця.

Актуальність дослідження зумовлена суперечностями між вимогами ринку праці та сферою приватного – сім'єю, материнством, батьківством – у модерних і постмодерних суспільствах (З. Бауман, У. Бек, Е. Бек-Гернсхайм, Е. Гіденс, А. Хохшильд та ін.). В основі цих суперечностей лежить проблема рівноваги роботи та життя (*work-life balance*), особливо гостра для жінок, які поєднують оплачувану працю із сімейними обов'язками (*work-family balance*). Процеси індивідуалізації й раціоналізації, ризики й непевності сучасності мають різне значення для жінок і чоловіків (З. Бауман, У. Бек, Е. Гіденс, Д. Лаптон). Можливості вільного вибору життєвих траєкторій і самореалізації, відкриті в сучасних суспільствах, спричиняють появу нових конфліктів, суперечностей і гендерних нерівностей. Прикладом таких суперечностей є те, що активне залучення жінок до сфери зайнятості й актуалізація цінностей професійного зростання в їхніх життєвих стратегіях не супроводжується когерентними змінами гендерного розподілу праці у сфері приватного, особливо у практиках піклування про дітей. Отже, процеси індивідуалізації мають різне значення для чоловіків і жінок: у той час як життєві траєкторії та біографії чоловіків не зазнають суттєвих змін у зв'язку з народженням дітей, жінки, забезпечуючи повсякденну турботу, зазвичай обмежують своє професійне зростання (У. Бек, Е. Бек-Гернсхайм), що може мати негативні наслідки для їхніх позицій на ринку праці.

Теоретичні основи дослідження. Дослідження базується на авторському структурно-діяльнісному підході до концептуалізації материнства. Автор визначає материнство як особливий вид рольових практик, тобто сукупність цілеспрямованих і повсякденних (рутинізованих, ситуативних) дій і взаємодій, опосередкованих материнсько-дитячими відносинами, що здійснюються біологічними (або соціальними) матерями в просторі та часі й визначаються віком дитини та етапом життєвого циклу сім'ї. Теоретичний і емпіричний фокус даного дослідження зроблено на практиках піклування матерів про неповнолітніх дітей.

Практики материнства розглядатимемо як включені до системи гендерного розподілу праці. Е. Гіденс визначає систему як відтворювані взаємовідносини суб'єктів діяльності, організовані у вигляді регулярних соціальних практик [Гідденс, 2005: с. 69]. Ураховуючи гендерований характер інституційних і діяльнісних вимірів материнства, для уточнення теоретичних засад дослідження автор спиралася на об'єднавчий підхід до аналізу гендерних відносин (Є. Здравомислова, Р. Коннел, Б. Пфау-Еффінгер, Д. Сміт, А. Тьомкіна, І. Хірдман), що поєднує макро- (структурні) і мікро- (діяльнісні) підходи в їх (відносин) концептуалізації. У межах цього підходу стверджується, що гендерна система (у термінології Б. Пфау-Еффінгера) чи гендерний порядок (за Р. Коннелом) формує основну рамку соціальних практик чоловіків та жінок. Ця система утворена сукупністю інститутів

(держави, сім'ї та ринку праці), а також гендерними структурами влади й розподілу праці, що перебувають у взаємозв'язку [Pfau-Effinger, 2000: р. 267–268]. Умови, що управляють відтворенням цієї соціальної системи, позначаються терміном "структурація". Аналіз структурації соціальних систем, зазначає Гіденс, передбачає вивчення способів виробництва та їхнього відтворення [Гідденс, 2005: с. 69]. Механізм структурування практик материнства розкриватимемо через положення про його багаторівневий характер. Це положення базується на соціально-топологічному підході П. Бурдьє, а також концептуальних розробках у межах структурно-діяльнісної концепції вітчизняних науковців (О. Куценко, С. Бабенко). *Макрорівень структурування практик материнства* – це умови макросоціального характеру, представлені зв'язками між політикою, економікою, сім'єю та культурою, що створюють систему можливостей і обмежень практик материнства. *Мезорівень структурування практик материнства* представлений локальними (регіональними, територіально-поселенськими) особливостями ринку праці, сімейних відносин, локальних (гендерної та батьківської) культур, а також локальними особливостями доступу до ресурсів піклування про дітей (наприклад послуг дитсадків). *Мікрорівень структурування практик материнства* представлений низкою умов, пов'язаних із позицією матері (та інших членів сім'ї) на ринку праці, гендерним розподілом праці в сім'ї, материнськими диспозиціями (габітусом) і материнськими стратегіями. Для уточнення механізму структурування практик материнства виокремлюватимемо поля (інституційні середовища) їх структурування, а саме поля держави (державної політики), економіки (ринку праці), сім'ї та культури. Розрізнення рівнів і полів структурування материнства має суто аналітичний характер, адже в реальності практики материнства можуть бути структуровані одночасно різними умовами та позиціями матерів у різних полях (як на ринку праці, так і в сім'ї).

Метою статті є виявлення ролі позиції матері на ринку праці як умови структурування практик материнства, пов'язаних із поєднанням оплачуваної праці й турботи про дітей, на прикладі сучасного українського суспільства. Стаття ґрунтується на таких **емпіричних даних**: 1) дані Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) про рівень зайнятості матерів у різних країнах (2011, 2013 рр.), Державної служби статистики України про характеристики економічної активності жінок (2011, 2013 рр.), дослідження участі жінок у складі робочої сили України, виконаного колективом Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України спільно з Українським центром соціальних реформ (2012 р.) та ін.; 2) результати авторського дослідження "Повсякденні практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей".

Ринок праці як макроструктура практик материнства в сучасному українському суспільстві. В усіх країнах, що входять до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), рівень зайнятості жінок відчутно залежить від наявності та кількості дітей у них. Середній показник зайнятості матерів дітей віком до 15 років по 28 країнах, що входять до ОЕСР, у 2013 р. становив 66,8 % порівняно з 71,8 % зайнятих жінок у цілому. Найвищі рівні зайнятості матерів зафіксовано у Швеції (83,1 %), Данії (81,9), Словенії (79,4), найнижчі – в Угорщині (53,8), Мексиці (45), Греції (51 %). Найбільший розрив загальних показників жіночої зайнятості та зайнятості матерів зафіксовано в Чехії, Угорщині (близько 15 %) та Словаччині (13,7 %). Натомість у Швеції, Данії, Словенії середній рівень зайнятості матерів дітей віком до 15 років перевищує середній рівень зайнятості жінок. В Україні за даними 2012 р. рівень зайнятості матерів дітей віком до 15 років був близьким до середнього по країнах ОЕСР – 66,8 % [Аналітичне дослідження, 2012: с. 141] порівняно з 69,2 % зайнятих жінок віком 25–59 років [Економічна активність, 2012: с. 55]. Показники зайнятості матерів також відчутно коливаються залежно від кількості дітей у них. Наприклад, у 2011 р. середній показник зайнятості матерів однієї дитини в країнах ОЕСР становив 69,2 %, двох – 65,6 %, трьох (і більше) дітей – 50,5 %. У деяких країнах рівень зайнятості матерів двох дітей перевищує рівень зайнятості матерів однієї дитини, зокрема у Швеції, Словенії, Фінляндії, на Кіпрі, у Бельгії, Канаді. Утім зазвичай (за винятком Швеції) наявність у матері трьох (і більше) дітей зворотно пропорційна рівню жіночої зайнятості. Найбільший розрив показників зайнятості матерів однієї дитини та трьох (або більше) дітей спостерігається в Угорщині (38 %), Болгарії (36), Великобританії (33), Словаччині (30), Чехії (29), Литві (27), Австрії (26) та Естонії (25 %). Україна близька до цього кластера країн: станом на 2011 р. розбіжність між рівнями зайнятості матерів однієї дитини та двох дітей становила 21,4 %, а розбіжності рівнів зайнятості матерів однієї дитини та чотирьох (і більше) дітей – 30,6 %. Окрім того, за період із 2007 по 2011 рр. рівень зайнятості жінок з дітьми скорочувався, особливо матерів, у яких три, чотири (та більше) дітей [Аналітичне дослідження, 2012: с. 142].

Аналіз позиції жінок і матерів на ринку праці вочевидь неповний без урахування розподілу праці у сфері приватного, адже продуктивна й репродуктивна праця взаємозалежні. Залучення жінок до репродуктивної праці обмежує їхні шанси у сфері зайнятості, водночас обмежені можливості для жінок на ринку праці зумовлюють їхню більшу відповідальність за сферу приватного. За результатами "Європейського соціального дослідження" п'ятої хвилі 2010 р. було виявлено, що Україна є лідером за кількістю годин, що витрачають жінки на хатню роботу (без урахування піклування про дітей). Середня кількість часу, який витрачають на буденну працю заміжні українські жінки, становила 24,6 год [Аксенова, 2013: с. 129]. Практики розподілу хатньої праці обумовлюються та підкріплюються соціальними очікуваннями. За результатами дослідження 2015 р., виконаного соціологічною групою "Рейтинг" на замовлення аналітичного центру Rating Pro, більше 40 % чоловіків і 25 % жінок погодилися з тезою, що "жінка не повинна обтяжувати чоловіка хатніми справами". Традиційно ця теза має високу підтримку серед людей старшого покоління, а також серед малозабезпечених прошарків населення, натомість із підвищенням рівня освіти зростає скепсис відносно неї. Тільки 28 % чоловіків і третина жінок вважають, що "жінка в будь-який момент може знехтувати домашніми обов'язками та зайнятися влас-

ними справами". Більш консервативними в підтримці цієї тези є респонденти старших вікових груп, а також респонденти, які мають дітей.

У 2013 р. основними причинами економічної неактивності жінок в Україні був пенсійний вік (50,5 % порівняно із 48,5 % серед чоловіків), навчання (19,6 % порівняно з 32,7 % серед чоловіків), виконання сімейних, домашніх обов'язків (26 % порівняно із 7,7 % серед чоловіків) тощо [Економічна активність, 2014: с. 114]. Вага сімейних обов'язків як причини незайнятості жінок збільшилася з 19,6 % у 2005 р. до 26 % у 2011 р. (серед чоловіків відповідно з 3,6 % до 7,7 %) [Економічна активність, 2012: с. 107]. Жінки втрачають зайнятість через неактивність і безробіття частіше, ніж чоловіки; їм важче знайти роботу після перебування в стані безробіття та неактивності – цей результат спостерігається практично в усіх перехідних країнах. Крім того, жінки з більшою ймовірністю залишаються неактивними впродовж року чи довше [Купець, 2010: с. 16].

Одним із факторів гендерної нерівності є гендерна дискримінація жінок, особливо жінок-матерів, на ринку праці. В Україні існують суперечності між наявністю законодавчих актів, що сприяють гендерній рівності, і практиками дискримінації жінок у сфері праці. Соціологічні дослідження фіксують порушення законодавчих норм: роботодавці ставлять прямі запитання про сімейний стан і наявність дітей під час співбесіди, просять написати розписку про відсутність намірів одружуватися та народжувати дітей упродовж певного періоду чи підписати заяву на звільнення без дати на випадок вагітності тощо [Вергуленко та ін., 2013]. За результатами опитування в межах проекту "Дослідження участі жінок у складі робочої сили в Україні", реалізованого у 2012 р. Інститутом демографії та соціальних досліджень спільно з Українським центром соціальних реформ, було виявлене неоднакове ставлення працедавців до працівників і працівниць. Майже чверть опитаних роботодавців вважають, що жінки та чоловіки не мають "рівнозначної" цінності на робочому місці, причому серед роботодавців-чоловіків такий погляд зустрічається майже втричі частіше порівняно з керівниками-жінками (28 % на противагу 9,7 %) [Аналітичне дослідження, 2012: с. 113].

Мікрорівень структурування практик материнства (на прикладі повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини). У межах структурно-діяльнісної концепції було сформульовано положення про багаторівневий характер структурування практик материнства. Розрізнення рівнів і полів (або інституційних середовищ) структурування материнства має суто аналітичний характер, адже в реальності практики материнства можуть структуруватися одночасно різними умовами та позиціями матерів у різних полях (як на ринку праці, так і в сім'ї). Продемонструємо це на прикладі повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини.

Найважливішим структурним фактором, що впливає на терміни повернення матерів до оплачуваної праці після народження дитини, є батьківські відпустки й доступність дитячих дошкільних закладів. Відпустка по догляду за дитиною в Україні триває до трьох років, що можна порівняти з найбільш тривалими закордонними аналогами. Структурні умови для відносно раннього (до півтора років після народження дитини) повернення до роботи матерів відсутні, що спричинене, у тому числі, специфікою надання державних послуг по догляду за дітьми. Наприклад, за "Законом України про дошкільну освіту" та "Положення про дошкільний навчальний заклад" дошкільні навчальні заклади типу "ясла-садок" можуть відвідувати діти віком від двох місяців, але на

практиці прийом дітей здійснюється з півторарічного віку через те, що в дитячих садочках відсутні приміщення й умови для молодших дітей.

За результатами авторського емпіричного дослідження переважна більшість опитаних матерів повернулися до роботи після народження дитини до досягнення нею (або наймолодшою з них) трьох років. Загалом 18 % респонденток повернулися до роботи до досягнення дитиною півторарічного віку. 29 % вийшли на роботу до досягнення дитиною двох років. Отже, значна частина матерів не повністю використали відпустку по догляду за дитиною: у цілому 47 % респонденток вийшли на роботу до досягнення дитиною 2,5 років згодом на умовах неповної зайнятості (перебуваючи у відпустці по догляду за дитиною) чи перервали відпустку, ставши до роботи на умовах повної зайнятості. За даними дослідження 15 % матерів повернулися до роботи вже після завершення відпустки по догляду за дитиною, що потенційно актуалізує проблему втрати ними професійних навичок.

Близькі дані було отримано під час дослідження кадрового порталу *HeadHunter*, виконаного в листопаді 2016 р., згідно з якими лише третина опитаних матерів повністю використовують відпустку по догляду за дитиною. 7 % повернулися до роботи через 1–3 місяці після народження дитини, 10 % – у період від 4 до 6 місяців, 19 % – у період від 7 до 12 місяців, 12 % вийшли на роботу після закінчення відпустки по догляду за дитиною. 40 % опитаних причиною раннього виходу на роботу назвали матеріальний стан сім'ї, який не дозволяв перебувати тривалий час у відпустці, 26 % – побоювання втратити кваліфікацію, 19 % – втому від хатніх справ і щоденної рутини, 16 % – бажання самореалізації та професійного зростання тощо.

Можемо припустити, що представниці високоосвічених груп керівниць, менеджерок і професіоналок раніше переривають відпустку по догляду за дитиною. Серед представниць цих груп значно менше тих, хто повністю використав відпустку по догляду за дитиною. У цілому до досягнення дитиною 2,5 років вийшли на роботу 48 % менеджерок і керівниць, 41 % професіоналок, 33 % фахівчинь, 34 % технічних службовиць та 29 % працівниць сфери торгівлі та послуг. Близькі результати отримано у проекті "Дослідження участі жінок у складі робочої сили" (2012). Було виявлено, що в проєктованих кампаніях із високими зарплатами жінки схильні скорочувати відпустку по догляду за дитиною [Аналітичне дослідження, 2012: с. 103].

Якісна частина емпіричного дослідження була спрямована на з'ясування мотивів і умов повернення матерів на роботу по досягненні дитиною певного віку. Переважна більшість інформанток у м. Полтава вийшли на роботу на умовах повної зайнятості в період між 2,5 та 3 роками після народження дитини, у м. Київ 5 інформанток повернулися до роботи в ранні терміни (через рік – півтора після народження дитини) та 6 інформанток – у період від 3 до 6 років.

Повернення частини інформанток до роботи після народження дитини дискурсивно актуалізовано ними як складова їхніх життєвих стратегій. М. Давітян виокремлює дві базові материнські стратегії: традиційні та сучасні. *Традиційні материнські стратегії* ґрунтуються на традиційному розподілі праці в сім'ї, коли чоловік бере на себе функції "годувальника", а дружина практично одноосібно виконує хатню роботу та реалізує функції повсякденного піклування про дітей. Такі стратегії властиві жінкам, які не займаються оплачуваною працею, тому вони не потрапили до фокуса емпіричного дослідження. *Сучасні материнські стратегії* харак-

теризуються поєднанням жінками оплачуваної та репродуктивної праці (материнства). Способи такого поєднання можуть мати різні конфігурації, зазначає М. Давітян. Сімейно-орієнтовані стратегії притаманні жінкам, які зайняті оплачуваною працею, але сім'я та виховання дітей для них є пріоритетними. Для них оплачувана праця – це, перш за все, джерело доходу. У кар'єрно-орієнтованих стратегіях мати віддає пріоритет роботі, кар'єрному та професійному зростанню. Нарешті, інтегровані материнські стратегії властиві жінкам, які розглядають як однаково важливі професійні й материнські функції [Давітян, 2016: с. 53–54].

У межах емпіричного дослідження респонденткам було запропоновано оцінити свою позицію щодо зосередженості інтересів за 10-бальною шкалою, де позиція 1 означає, що інтереси зосереджені виключно на дитині (дітях) та її (їхньому) вихованні, а позиція 10 – лише на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. Відповіді на це запитання дозволяють окреслити життєві стратегії жінок відповідно до їхньої орієнтації на сім'ю та/або професійну самореалізацію. За підсумками дослідження середній індекс становив 3,6 бали. Дві третини респонденток визначили свої стратегії як сімейно-орієнтовані, тобто зазначили зосередженість своїх інтересів переважно на турботі про дітей: у цілому позицію від 1 до 4 балів обрали 64 %. Кар'єрно-орієнтовну позицію (від 6 до 10 балів) висловили 12 % опитаних, а майже кожна четверта респондентка (24 %) позначила свою стратегію як інтегровану, обравши збалансовану позицію (5 балів).

Звичайно, мусимо брати до уваги можливість некогерентності дискурсивних стратегій і практик. Наприклад, Ірина у процесі анкетного опитування оцінила свою життєву стратегію як інтегровану, однак після народження другої дитини змінила місце роботи на інше, що не відповідає її кваліфікації, але забезпечує сприятливі умови для поєднання праці й турботи про дітей: *"Вийшла на роботу тільки тому, що запропонували такі умови, у яких я можу дитину відвести в садок спокійно, спокійно забрати"* (нуклеарна сім'я з двома працюючими батьками, двоє дітей, інформантка вийшла на роботу через 2,5 роки після народження молодшої дитини).

На противагу означеній непослідовній стратегії, Марина під час анкетного опитування позначила свою життєву стратегію як кар'єрно-орієнтовану й демонструє відповідні практики. Інформантка відносно рано повернулася до роботи після народження дитини: *"Я вийшла на роботу, коли дитині виповнилося 11 місяців... Узагалі я й не збиралася сидіти до трьох років і не бачила себе такою мамою в класичному розумінні. У мене посада – я начальник відділу, і я відчувала, що якщо я буду сидіти до трьох років, то моя кар'єра просто може бути перекреслена декретною відпусткою* (вища освіта, керівниця відділу в приватній фірмі, доглядові функції здійснювала няня).

Отже, практики материнства структуруються одночасно різними чинниками. Однією з макроструктурних умов материнських практик є батьківства відпустка та соціокультурні (зокрема експертні) приписи щодо виняткової важливості материнського піклування про дитину. Наприклад, Оксана, яка повернулася до роботи через три роки після народження дитини, пояснює своє рішення тривалістю батьківської відпустки, визначеної державою (*"Ну, я вважала, що якщо держава дозволяє одсидіти три роки, то значить, так треба"*) та експертними приписами (*"І я скільки книжок читала, і в Інтернеті, коли мама не досиджує до належного терміну, то різні проблеми в дитини починаються..."*). Серед перешкод для раннього виходу на роботу інформантка зазначила також неготовність дитини до дитсадка й важливість ма-

теринського (на протидію інституційному) піклування про дитину: *"Садочок – це хороша установа, але там не завжди працюють такі чуйні люди, щоб ставилися до моєї дитини так, як я сама до неї ставлюся"*.

Усі інформантки мають спільну позицію на ринку праці, пов'язану зі статусом найманої праці, проте об'єкт дослідження не дозволив повною мірою диференціювати стратегії та практики поєднання оплачуваної праці й материнства залежно від статусу зайнятості. Поряд із цим удалося зафіксувати деякі механізми диференціації, обумовлені структурою робочого часу. Наприклад, у випадку Анни причиною зміни роботи після народження дитини було бажання знайти нове робоче місце, що дозволить поєднувати роботу з піклуванням про дитину: *"...коли я йшла з попередньої роботи в декрет, робота була складна. Я пропрацювала рік і п'ять місяців і звільнилася за власним бажанням. Мені було просто дуже складно працювати й повертатися на таку роботу з маленькою дитиною, тому що в мене графік роботи був до дев'яти вечора, і на вихідних мене теж не було вдома, вихідні випадали на будні. І мене це не дуже влаштовувало"* (інформантка вийшла на роботу, коли дитині виповнилося 3 роки та 3 місяці).

Доступність ресурсів робочого місця для успішного поєднання праці й піклування про дитину є однією з умов материнських стратегій і практик, пов'язаних зі співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці. У випадку Інги можливості роботи за гнучким графіком і роботи на дому дозволили їй не переривати професійну діяльність через відпустку по догляду за дитиною: *"Моя робота дозволяє мені бути з дитиною та працювати... працюю в дизайн-студії й у мене відносно вільний графік роботи, тобто я можу працювати як у офісі, так і вдома"* (інформантка повернулася до оплачуваної праці через два місяці після народження дитини). Натомість Олександра вирішила продовжити відпустку по догляду за другою дитиною через несприятливі умови поєднання оплачуваної праці та сімейних обов'язків: *"Я була держслужбовець... Наприклад, щоб сходити на ранок у садочок, мені треба було брати відгул... Якщо телефонують із садочка – захворів, висока температура, то я повинна була тим самим днем узяти лікарняний. Оце я о дев'ятій на роботу зайшла. О 18.15 закінчується робочий день. Дуже часто треба було затримуватися, то раніше сьомої – восьмої вечора я додому не поверталася"* (нуклеарна сім'я, діти 8 та 3 роки).

Дві інформантки після народження дитини змінили місце роботи на сприятливіше з погляду можливостей суміщення оплачуваної праці й піклування про дитину. Одна з інформанток зазначає невідповідність виконуваної роботи до її освіти і кваліфікації, але обрала це місце роботи через сприятливі умови праці: *"Вийшла на цю роботу тільки тому, що запропонували такі умови, за яких я можу дитину відвести в садок спокійно, спокійно забрати"* (Ірина, двоє дітей п'яти та одинадцяти років, вища освіта, працює комірницею у приватній фірмі). Цікаво, що всі інформантки (як у Полтаві, так і в Києві), що повернулися до роботи в ранні терміни – до досягнення дитиною 1,5-річного (ясельного) віку, – є працівницями приватних фірм. Можемо припустити, що така ситуація зумовлена вразливішою позицією матерів у приватному секторі зайнятості. Наприклад, найраніше повернулася до роботи на умовах повної зайнятості Світлана – коли дитині виповнилося три місяці: *"Вийшла на роботу через три місяці відразу на повний робочий день, тому що ми самі, без тата, і мені треба було працювати. Мені не можна було втрачати роботу, я працюю у приватній установі, мене ніхто не чекає би"* (Світлана, дитині дев'ять років, материнська розширена сім'я, доглядові фун-

кції здійснювала мама інформантки). Отже, у цьому випадку повернення до роботи було спричинене як позицією матері на ринку праці, так і структурою сім'ї та доступністю ресурсів сімейної підтримки.

Висновки. За умов сучасного типу гендерного контракту працюючої матері ринок праці утворює найважливіший структурний контекст материнських практик. На прикладі практик поєднання жінками оплачуваної праці й піклування про дітей було виявлено основні умови (осі) структурування цих практик. На індивідуальному рівні умовою структурування є життєві стратегії матерів, пов'язані зі співвідношенням оплачуваної та репродуктивної праці, а саме орієнтація переважно на турботу про дитину (сімейно-орієнтовані стратегії), кар'єрне та професійне зростання (кар'єрно-орієнтовані стратегії) або інтегровані материнські стратегії, за яких професійна самореалізація і турбота про дитину розглядаються жінкою як однаково важливі. Ці материнські стратегії та пов'язані з ними практики у свою чергу структуровані освітою та позицією матері на ринку праці. Наприклад, працівниці високооплачуваних груп керівників і менеджерів повертаються до роботи після народження дитини раніше порівняно з іншими групами працівниць. Позиція матері на ринку праці, пов'язана із зайнятістю в державному або приватному секторі, а також доступність ресурсів робочого місця, що дозволяють поєднувати оплачувану працю з повсякденною турботою про дитину, є ще однією умовою структурування практик материнства. Було виявлено, що недостатність цих ресурсів є одним із факторів, що визначає життєві стратегії матерів і сприяє відтворенню існуючого гендерного порядку, що ґрунтується на жіночій відповідальності за сферу приватного й турботу про дітей, а саме: відтерміноване повернення матерів до роботи після народження дитини, пошук роботи із кращими умовами праці на шкоду можливостям кар'єрного зростання, подовження терміну відпустки по догляду за дитиною тощо. Об'єкт емпіричного дослідження не дозволив повною мірою диференціювати материнські практики залежно від позиції матері на ринку праці, адже всі респондентки та інформантки мають статус працівниць за наймом. Отже, можемо припустити, що інші позиції матерів, наприклад підприємницька діяльність чи самозайнятість, будуть продукувати інші практики турботи про дітей, спричинені більшим доступом до ресурсів гнучкого режиму праці та економічних ресурсів.

Декларації. Авторка висловлює щирі вдячності завідувачці Центру практичної психології та соціальної роботи Управління освіти Полтавської міськради Тетяні Горшко та комунальній установі Полтавської обласної ради "Обласний молодіжний центр" за сприяння в реалізації польового етапу дослідження у м. Полтава, а також консультантці авторського дисертаційного дослідження – професорці, завідувачці кафедри соціальних структур та соціальних відносин Ользі Куценко і студент(к)ам факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Юлії Сіраш, Анастасії Шаріповій, Вікторії Колокольцевій, Даниїлу Толмачову, Марині Закриничній, Дані Реві та Домініці Романюк за допомогу в організації польової роботи у м. Київ.

Список використаних джерел

1. Аксьонова С. Ю. Гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу / С. Ю. Аксьонова // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2(20). – С. 125–136.
2. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України / Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, С. Ю. Аксьонова і др.; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціал. досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. – 212 с.
3. Матері на ринку праці / І. Вергуленко, К. Гумен, О. Тимець, О. Ткаліч // Спільне. Журн. соціал. критики. – 2013. – № 6. – С. 70–77.

4. Гидденс Э. Устроение общества : очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академ. проект, 2005. – 528 с.
5. Давитян М. Г. Родительские стратегии современной студенческой молодежи : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 "Социальная структура, социальные институты и процессы" / Давитян М. Г. – Белгород, 2016. – 223 с.
6. Економічна активність населення України у 2011 році. – К. : Держ. служба статистики, 2012. – 203 с.
7. Економічна активність населення України у 2013 році. – К. : Держ. служба статистики, 2014. – 197 с.
8. Купець О. Комплексний гендерний підхід на ринку праці України та роль державної служби зайнятості / О. Купець. – К.: МБП, 2010. – 78 с.
9. Pfau-Effinger B. Gender cultures, gender arrangements and social change in the European context / Birgit Pfau-Effinger // Gender, Economy and Culture in the European Union, ed. by Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger. – London; New York: Routledge, 2000. – P. 262–276.

References

1. Aksyonova SYu (2013) Hendermi vidminnosti vytrat chasu na domashnyu robotu [Gender differences in time spent on domestic chores]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika* 2(20): 125-136. [in Ukrainian]
2. *Analitichne doslidzhennya uchasti zhinok u skladi robochoi syly Ukraini* (2012) [Libanova E.M., Makarova O.V., Aks'onova S.Yu. i dr.]; za red. E. M. Libanovoї [The analytical study of women's participation in the labor force of Ukraine]. Kyiv: Institut demografii ta sotsialnikh doslidzhen imeni M.V. Ptukhi Natsionalnoi akademii nauk Ukraini, Ukrainskii tsentr sotsialnikh reform, sotsiologichna agentsiya Tsentr "Sotsialnii monitoring", Fond OON v galuzi narodonaselennya. [in Ukrainian]

3. Verhulenko I, Humen K, Tymets O and Tkach O (2013) Materi na rynku pratsi [Mothers on a labor market]. *Spilne. Zhurnal sotsialnoi krytyky* 6: 70-77. [in Ukrainian].
4. Giddens A (2005) *The Constitution of Society*, Moscow, Akademicheskij projekt. [in Russian]
5. Davitjan M (2016) *Roditel'skie strategii sovremennoj studencheskoj molodezhi* : Dissertacija na soiskanie nauchnoj stepeni kandidata sociologicheskikh nauk. Spec.: 22.00.04 "Social'naja struktura, social'nye institut i processy" [Parent strategies of contemporary student youth: Thesis for the degree of candidate of sociological sciences]. Belgorod. [in Russian]
6. *Ekonomichna aktivnist naseleennya Ukrainy 2013*. [An economic activity of Ukrainian population] (2014) Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky. [in Ukrainian].
7. *Ekonomichna aktivnist naseleennya Ukrainy 2011*. [An economic activity of Ukrainian population] (2012) Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky. [in Ukrainian].
8. Kupets O (2010) Kompleksnyy hendernyy pidkhd na rynku pratsi Ukrainy ta rol derzhavnoyi sluzhby зайнятості [Gender mainstreaming at the labor market in Ukraine and the role of the public employment service]. Kyiv: Mizhnarodne byuro pratsi, Hrupa tekhnichnoyi pidtrymky z pytan' hidnoyi pratsi ta Byuro MOP dlya krainy Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy. [in Ukrainian].
9. Pfau-Effinger B (2000) Gender cultures, gender arrangements and social change in the European context. In Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger (eds.) *Gender, Economy and Culture in the European Union*. London and New York: Routledge.

Надійшла до редколегії 26.01.16

O. O. Strelnyk, PhD, Postdoctoral fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MOTHER'S POSITION AT THE LABOUR MARKET AS A CONDITION OF STRUCTURING OF MOTHERING PRACTICES

The article presents the results of the author's research of the influence of mothers' positions at the labor market on their strategies and practices of mothering. On the example of mothers who combine employment and care for children in contemporary Ukrainian society, the author revealed the basic conditions of structuring of these practices. Among these conditions are mothers' life strategies related to the balance of family and professional responsibilities, their positions related to the employment in public or private sectors of economy, as well as the availability of workplace resources, allowing to combine paid and reproductive labor.

Keywords: mothering, employment, labor market, reproductive labor.

УДК 316.74

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.5>O. Zakharova
EHESS, Paris

"PHOTOTELLING" AS THE INNOVATION OF PHOTOJOURNAL "6 MOIS" BY CONNECTING PRESS AND BOOK MARKETS

The author analyses the French journal "6 MOIS", which was created in Paris in 2011, from the point of view of visual sociology. The notions of documentary photography (350 pages of journalistic photography) that represent social life in the 21st century are investigated. The goal of this article is to demonstrate that the journal is a unique and significant source for social science. The research connects the views of the editorial team with photographers from around the world by analysing and comparing interviews conducted in collaboration with the editorial team and photographers from China, The Netherlands, France, Russia. The interviews reveal the main criteria relevant in selecting documentary photographic material: the "concept-story"; their journalistic nature; visual quality; and the actuality of the topic. By analysing journal publications this author has discovered the way social problems in documentary photography are demonstrated: using age; gender; emotions of heroes; the location of story; and the main social issues. To answer the question of how the popular documentary journal "6 MOIS" constructs the image of the contemporary, the content analysis of photographs and the journal's interviews and are presented and discussed.

Key words: Visual sociology, innovation, journalism, visual content analysis, social problems.

1. Actuality of the research

One year ago, while visiting a bookshop, I found an interesting example of French photo journalism. The name of the journal is "6 MOIS", and it's an example of both journalism and literature. This journal grew in importance, not just for the readers interested in photo images, but it became for me a major source for social science, especially for visual sociology research. So why have I decided to choose "6 MOIS" as the object of sociological study? There are several reasons. The "6 MOIS" goal seems simple at first glance: to portray the 21st century with images. "6 MOIS" publishes twice a year a 350-page magazine made up of eight or nine portfolios of images. The magazine is made for the general public – people who are interested in stories. And it's done with a relative success and more than 40,000 copies sold twice a year. The "6 MOIS" authors are Chinese, Ecuadorian, Russian, Belgian, Canadian, Somali, American, and French etc. To exist and develop, "6 MOIS" does not count on advertising nor on sponsoring, but simply on the readers.

"Visual sociology, documentary photography, and photojournalism; are whatever they have come to mean, or been made to mean, in their daily use in worlds of photographic work. They are social constructions, in this they resemble all the other ways of reporting what we know, or think we have found out, about the societies we live in, such ways as ethnographic reports, statistical summaries, maps, and so on" [H. Becker, 1995: 5].

The sociological goal of this research is to prove that the contemporary documentary photographs are important visual data for sociologists. They are subjective representations of society that sociologies can objective by different qualitative and quantitative methods. In other words, the hypothesis is that the documentary publishers are useful for social sciences researchers. They can provide social data – the visual representation of a social reality that can be used in social research. To verify our hypothesis we decided to use quantitative and qualitative sociological methods: semi-structured interviews and content analysis of photographs.

The problem of research is to define the characters of the choice of photo by photojournalists that can be useful for sociologists. That is why we are looking not just on selection criteria of photo-material but also we discover the professional background of journalists. The relation of the research to the up-to-date sociological knowledge on the problem is the connection between journalist data and sociological data analysis.

2. The literature review

Several sociological works explore the potentials of visual research's with photographic material. Bettina Kolb (a social scientist, at the Institute for Sociology, University of Vienna) suggests that the visual photographic data can be used in integrative approach of the social reality. She proposed three steps of use of photography in sociological research: involving, sharing and analysis [Kolb, 2008]. The book "Visual Anthropology: Photography as a Research Method" of John Collier supports the idea that the documentary photography can be used in social science in systematic and methodological way [Collier, 1967]. Moreover Howard Becker states that social documentary photography itself shared important process of research and representation with sociological investigation [Becker 1986: 221].

In our analysis of "6 MOIS" journal we use the approach of Arthur Rothstein:

"...purpose of documentary photography is to learn about life—how people live, work, and play; their social structures and institutions; their environment. Pictures are made and collected, preserved and studied so that present and future generations can understand the past. Many documentary photographs are also made for immediate use, not for historical purposes. The aim is to move people to action, to change or prevent a situation because it may be wrong or damaging, or to support or encourage one because it is beneficial." [Rothstein, 1986 :33]

According to the statistical report of Claude Vaclare and Rémi Debeauvais that analyses the profession of photographers (published in may 2015): over a quarter of respondents from the sample of 3000 photographers say that they have seen their incomes decrease slightly (26 %) and almost 30 % say that it has "declined significantly". In total, 55 % have therefore seen their income reduced in 2015. There is a crisis of photojournalism that is provoked by the crises of the publishing press and world of journalism in general and by the growth of new media. The total number of photographers increases but the number of photojournalists decreases [Vaclare, Debeauvais 2014: 5].

There are different ways to contact photographers for "6 MOIS": email, web pages, and photo festivals. However for us the more interesting question is how to choose the photo material. Johannes Galtung and Marie Ruge most successfully advance in a general understanding of the selection processes in 1965. Their study shows how what appeared to be basically a simplistic and restrictive frame for analysing journalistic work and news production was a "process of successive selections, according to a number of news values or criteria which affect the perception of news events" [McQuail and Windahl 1982: 105]. "This research tackled precisely what had been left undeveloped

in preceding studies—the criteria of selection and rejection. Moreover, it outlined not only what was presumed "natural" about news but also what could be seen as "cultural". Galtung and Ruge underscored the patterned and predictable nature of the selection process and introduced a constructed view of news making that complicated the idea of selection in journalistic work" [Zelizer 2004: 54].

Both social researchers and lay readers typically find images of culture and social life to be more credible when they're based on extensive and detailed observation in an appropriate array of natural settings, backed up by other data, and presented in ways that invite analysis, including commentary from the people they depict. But photographs can support empirical inquiry in ways that don't always square with popular notions of what makes them "true" or "false," and there's a danger in trying to turn these notions into categorical prohibitions or ideals. Additionally, posed photographs provide valuable evidence of how people want to be seen by others and photographed re-enactments can generate credible visual records, which are not otherwise available. Similarly, while page layouts featuring severely cropped and juxtaposed images can create false impressions, they can also highlight theoretically significant details and comparisons. These ambiguities are complicated by the routine fabrications of social life, including the social life it takes to conduct empirical inquiry. For example, while evidence can be collected systematically within specific data categories – time lapse photographs of people crossing a street; census reports of race, income and ethnicity; or sociometric charts of child friendships – the categories and data collection tools that guide work of this sort are themselves socially constructed. "We are not a journal about photography, we are journal by photos." – Chief Editor (Marie-Pierre Subtil).

3. Research methodology

In my sociological analysis of "6 MOIS" I used at least four different methods and approaches:

1. Observation in editorial office (according the 8 issues of journal from 2011 to 2015)? (Internship – one week in Paris conducted in November 2014);
2. Interviews with editorial office team (11 interviews conducted in 2014);
3. Content analysis of images in the journal;
4. Interviews with international photographers.

Thus, the first method I used was observation in a publishing office, which has 3 floors: the first – books and magazines stores, the second and third – workplace of team of "XXI" and "6 MOIS". There are about 40 workers in this publishing house and only seven of them work specifically with the content of the journal of documentary photography. Who are these people? In the team you will not find any photographers, they all are professional journalists that finished different types of education paths: political science, art history, school of journalism and sociology.

"I have worked during 20 years in "Monde" before, it was so long ago, I finished sociology in SciencePo and School of Journalism", – Chief Editor (Marie-Pierre Subtil). The team is very small because photographers do the biggest part of work. And after the team of journalists make the scientific reflection by selection and by writing text around the subject.

The places of retail for the journal are bookstores and cultural centres. The consequences of special selling areas are the two other innovations of "6 MOIS", which are connected to each other. The first one is a new type of advertisement of press production and the second one – the new profession that was be created – director of interaction (PR) with the bookshops. In the activity of this

journal, we can find a new phenomena of "cinema in bookstore". This describes the promotion of the journal using the video presentation of photo-report during the meeting with potential consumers in the bookstore. It's a type of advertisement that is very successful and it uses only social capital and interaction with the director of bookshop. Because of the social relationship with the director, the readers can find the journal in the most visible places (for example, in shop window or near cash registers). That makes this product journal different from other press goods by the choice of bookstores. They create a relationship and an exchange between the bookshop and the journal. Visibility of the product totally depends on the choice of bookseller, and can be increased by placing recommended good at most visible location. One problem in the French book market is that it's has not just a great number of bookshops; but it's also the huge production. This meeting (between "6 MOIS" and bookseller) is non-traditional advertising and has a particular quality. Their presentations include not just the presentation about the magazine, but it is the real projection (showing), like if you go to the cinema in the bookshop. This is inhabitable; in fact it's marketing. The library gives confidence to the reader that the journal is like a book, but his impact is very high because an image has more influence than a text.

4. The results of semi-structured interviews with journalists and editorial office team

The results of the first 10 interviews with workers from publishing represented this journal like an object on the market, which now does not have any analogues. The team of "6 MOIS" mentioned that there are typical issues that photographers send to the publishing house: the third world, drugs, illnesses, the Romany, poverty, economic crises, aging, wars and violence. Why? We can explain it by the fact that photographers choose social problems by economic criteria because it's easier to show the problems of the third world/prisons/wars, precisely they choose photo-projects which received financial aid from the government and UN. However, there are still the same problems for photographers:

1) Economic difficulty, that is to say they must be able to move, so photographers prefer to go to the Third world because it is cheaper.

2) According to the opinions of the journalist team, photographers are attracted by the spectacles, by the disease, the death, and the margins. There are more and more useful humanitarian findings: bankers, NGOs etc. It's hard to find jobs for photojournalist in the rich countries – they are simply not sponsored there.

Coming back to content, I should mention that all social classes are represented in the journal from rich Americans to poor peasants in China. I see the tendency that the topics have connection with the country, national or ethnic groups. However, there is a difference between what photographers propose and what journalists choose and print. According to the opinion of the publishing team, what photographers propose are often all the miseries of world, however the journal doesn't contain all the miseries within its 300 pages. Photographers have a tendency to document the same things: the issues about prostitution, pollution, children of the street, drugs, police and prisons. Photographers mainly focus on poverty and war zones. And social problems they are interested in often appear to be the same. As Petrut Calinescu (Romanian photographer) said during one of my interviews: 99 % of photographers shot social problems, whereas only 5 % – the world issues. However, that doesn't mean that topics are never repeated. For example, reports about prisons

were published 3 times, because points of views to the topic were different from others reports about the same subject. For example, one told about the prison on the border between Burma and China; another one – about the prison in Norway on an island where prisoners are free to work and live, and the last one – about the prison in Italy where prisoners became a theatre group. So, in this way, they try to find the contradictory to social stereotype. "The subject must make a question, there are three topics about prisons which make questions, so we published each of them", – Chief Editor (Marie-Pierre Subtil).

In "6 MOIS" you can find photography that would otherwise not be found in traditional media, it tries to represent an inhabitable vision of the world. Also I think the tendency of "6 MOIS" is telling the story and does not give a judgment. In some way it is a humanistic tradition, an opening of the world. During my interviews analysing the publishing policy, I found out that the main selection criteria of photographic material by this publishing house are concept-story, journalistic issue, visual quality, and the actuality of the topic. Thus, what is the most important in this "phototelling" by this Publishing team: narrative or aesthetic?

First of all, it's narrative. According to the team of journalists, the photo report should surprise and inform us. We don't like reports that we see a thousand times or in other journals. We like to be surprised, it is evident that the photo must be excellent but it must be also journalistic. And it must give us the information about constantly changing

world around. There are different opinions about the main criteria of the selection process of photography between leaders of journalism: on the one hand the most important is story, on another hand, the aesthetic and visual quality. For the youngest part of publishing it is actuality of report. So, the main discussion is between the artistic director and the chief editor. And the leaders of opinion are the Directors (Laurent Beccaria and Patrick de Saint-Exupéry) and the Chief Editor (Marie-Pierre Subtil).

5. The results of the content analysing

"6 MOIS" also has its' specific visual narrative character with a sociological approach. The part of the team has not only a journalistic education, but also a sociological and a political one. Their report has a task to tell the story and it's the reason why this work analyses stories, but not a single photography. The slogan of "6 MOIS" is "21 century in images". So what is the portrait of contemporary society produced by this journal according to my results of content analysing (according the 8 issues of journal from 2011 to 2015)?

1) The genders of "heroes" in photo reports are following: 61 reports with men, 50 reports with women.

2) The most frequent age group is the young people (33 reports represent from 1 to 15 year old persons, 47 are about in between 16 and 25 years old, 41 about from 26 to 54 years, 27 reports are about groups older than 55).

Ages of heroes in reports

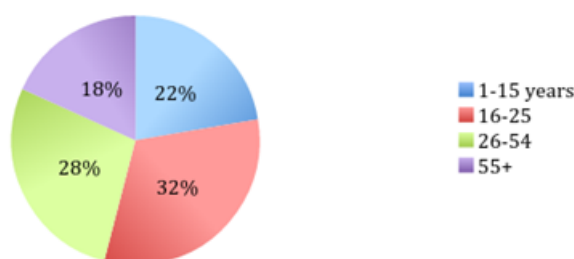

Figure №1. Percentages of age categories (generations) in photoreportages by "6 MOIS"

3) The biggest part of the report is from Europe (22) and Asia (19).

Territory of stories in «6 MOIS»

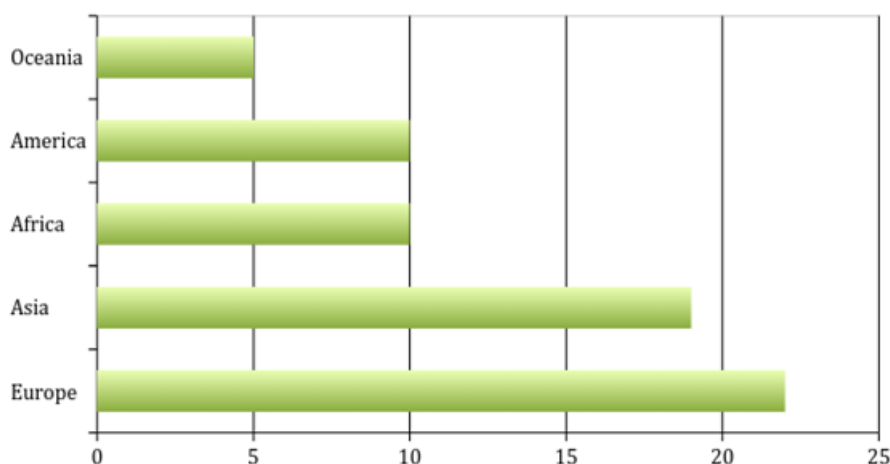

Figure № 2. Statistic of geographic locations of photostories in "6 MOIS"

There are two types of economical development that you can find more often in "21 century society " proposed by "6 MOIS" – advanced economics and least developed.

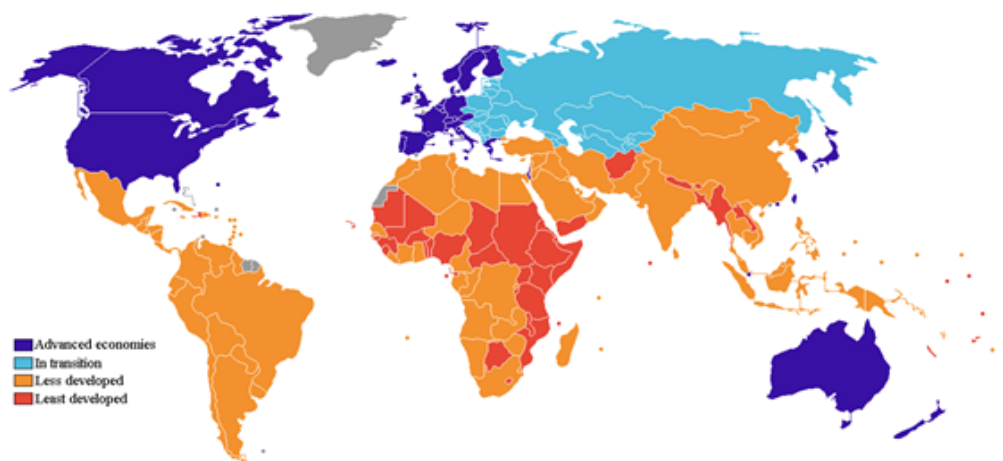

Figure № 3. Explanation of world economic classification

4) During my internship in "6 MOIS" in Paris, a part of the publishing team told me that they have mainly individual stories. However, the research suggests that there are 26 stories about social groups, 8 individual stories and 23 about society in general.

5) The most frequent emotions of heroes are smiles and calmness.

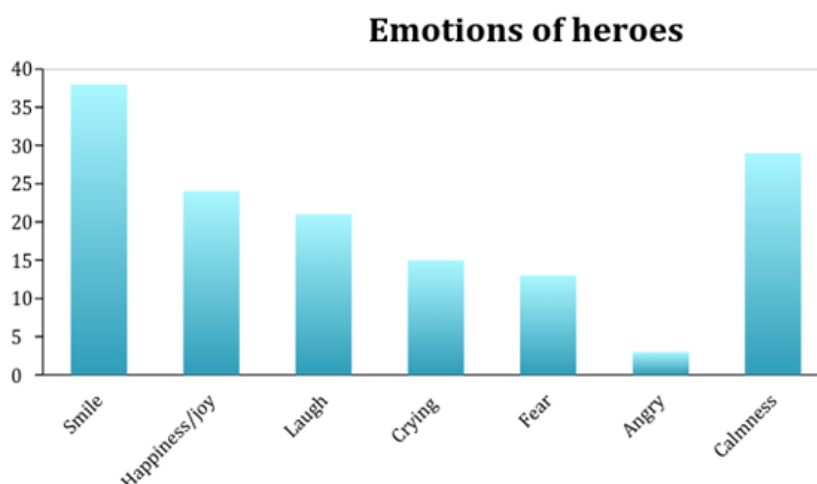

Figure № 4. Results of visual representation of emotions in photo-reports

6) The main social issues: poverty, low class, young life courses, work conditions, health and medicine.

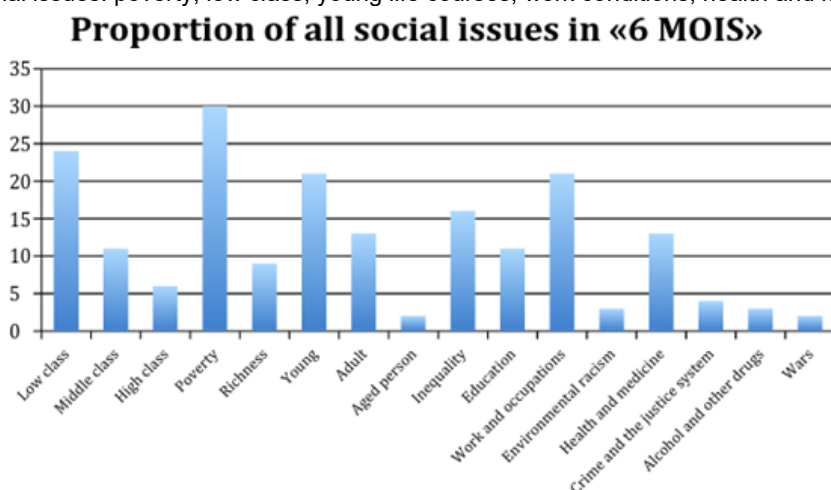

Figure № 5. Proportion of social issues in "6 MOIS"

6. Conclusion

The semi-structured interviews and content analysis of photographs prove that the contemporary documentary photographs are important visual and social data for sociologists.

Using these results of content analysis we compared the journal's real content with descriptions of the journal by the publishing team and by photographers who work with "6 MOIS". The principal difference of other opinions is that this journal doesn't try to show just the negative side of life. We can also find a lot of examples of everyday life and working conditions.

The result according to the goal is that the documentary photography can be empirical sources for social sciences. They discover the contemporary problems and involve all social classes. The heroes of photo represents the more problematic issues of society, reported on different generations, sex and region. Moreover, we discovered that documentary journalist have often social sciences background as sociology or political sciences. Sociologists within current sociological discourse can objectivize all subjective documentary photo-material.

Photographers of this journal prefer stories based on conflict. What are these conflicts? First of all the conflict with our typical view of social reality, so in some way they try to break social stereotypes and they give us access to an unusual empirical field. I found that "6 MOIS" has various selections of photographers. They have different ages, work experience, gender and nationality. So what do they have in common? They can tell the story. They introduce us a new type of photography and storytelling- "phototelling" by discovering the social world. The approach is working well because of good interaction between the publishing house and photographers. In this way we can find reports, which have the object of study to tell us a story by adding little comments to the photo. So before an anthropologist goes in to the field to make his observations, now he can open the journal to use the same method. The data presented in the article support the hypothesis that photojournalist are constructed social reality that sociologists can use as a social data about society.

After the interview with photographers of this publishing house, I understood that the *long* narrative is the basic attraction of this journal for photographers. In the contemporary press world the photos are published with text and in this way they often are proof of author statement or just an off cut of reality. In "6 MOIS" according to interviews, photographers can tell and speak; the editor and photographer spend a lot of time by selecting and creating together the story by images. The texts are small, but for each phrase the publishing team spend a lot of time (it can be half of a year) and negotiate that content with the photographer. For some photographers this journal relates more with literature than journalism.

In conclusion I can say that one of the strongest sides of this journal (which is more like a serialised book

according the opinion of the photographers) is the research of issues about which we have never thought about, social problems or facts that we have never heard of – it inspires social researchers of the present day. They show that human beings can find happiness and satisfaction, even in the face of difficult conditions. Obviously, there are more reports about low class and poverty, but it does not just focus on the negative side of the economical position because in the report we also can see the "phototelling" of the happiness that survives in world, a happiness that can outlive the greatest crises.

References

1. Becker H. S. Photography and sociology / H. S. Becker // Doing things together: Selected papers. – Evanston, IL: Northwestern University Press. – 1986. – P.221-272.
2. Becker H. S. Visual Sociology, Documentary Photography and Photojournalism: It's (Almost) All a Matter of Context / H. S. Becker // Visual Sociology. – № 10. – 1995. – P. 5-14.
3. Bourdieu P. Sur la television/ P. Bourdieu. – Paris: Raisons d'agir, 1996.
4. Buxton D., James F. Les Intellectuels de médias en France / D. Buxton, F. James. – Paris: L'Harmattan, 2006.
5. Chupin I. Sciences sociales et formations en journalisme : émergence d'un nouvel enjeu de distinction/ I. Chupin // Questions de Communication. – № 16. – 2009. – P. 45-70.
6. Collier J., Collier M. 1986. Visual Anthropology: Photography as a Research Method/ J. Collier. – Albuquerque: University of New Mexico Press, 1986.
7. Galtung J., Ruge M. The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers/ J. Galtung, M. Ruge // Journal of Peace Research 2. – №. 1. – 1965. -P. 64-91.
8. Henningham J. Characteristics and attitudes of Australian journalists/ J. Henningham // The electronic Journal of Communication. – 3. – 1993.
9. Hjarvard S. Simulated Conversations. The Simulation of Interpersonal Communication in Electronic Media/ S. Hjarvard. – Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2002.
10. Katz E. Journalists as Scientists/ E. Katz // American Behavioral Scientist, № 33. – 1989. – P. 238-246.
11. Kolb B. Involving, Sharing, Analysing–Potential of the Participatory Photo Interview / B. Kolb // Forum: Qualitative Social Research, № 9(3). – Art. 12. – 2008, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0803127>.
12. Lemieux C. La Subjectivité journalistique. Onze leçons sur le rôle de l'individualité dans la production de l'information/ C. Lemieux. – Paris, Éditions de l'EHESS, 2010.
13. Mcquail D. and Windahl S. Communication Models for the Study of Mass Communication/ D. Mcquail and S. Windahl. – London: Routledge, 1982.
14. Neveu E. Sociologie du journalisme/ E. Neveu. – Paris: La Découverte, 4e édition, 2009.
15. Papinot C. La photographie dans la démarche de recherche en sciences sociales. Déclinaisons historiques et persistance de neutralisation des situations d'enquête / C. Papinot // Revue de l'Institut de sociologie, № 1-4. – ULB Belgique. – 2012. – p. 39-54.
16. Rothstein A. Documentary Photography/ A. Rothstein. – Boston: Focal Press, 1986.
17. Sztompka P. Visual Sociology: Photography as a Research Method/ P. Sztompka. – Warsaw: PWN Publishers, 2005.
18. Vauclaire C. Debeavais R. Le métier de photographe. – final report of ITHAQUE/ C. Vauclaire, R. Debeavais. – Paris: December, 2014.
19. Wagner J. Constructing Credible Images: Documentary Studies, Social Research, and Visual Studies/ J. Wagner// American Behavioral Scientist. – № 47. – 2004. – P. 1477-1506.
20. Zelizer B. Taking Journalism Seriously/ B. Zelizer. – News and the Academy: Sage, 2004.

Надійшла до редколегії 20.06.16

О. Захарова
EHESS, Париж, Франція

"ФОТОТЕЛІНГ" – ІННОВАЦІЯ ВИДАННЯ "6 MOIS", ЩО ОБ'ЄДНУЄ РИНОК ПРЕСИ ТА КНИЖКОВУ СПРАВУ

З погляду візуальної соціології проаналізовано французький журнал "6 MOIS", створений у Парижі у 2011 р. Досліджено поняття документальної фотографії на прикладі 350 сторінок журналістських фотографій кожного випуску журналу, що представляють соціальне життя у XXI ст. Розглянуто інтерв'ю з редакцією журналу та його фотожурналістами з Китаю, Нідерландів, Франції, Росії тощо, на базі яких розкрито основні критерії вибору документальних фотоматеріалів: концептуальність, публіцистичний характер, візуальна якість і актуальність теми. Продемонстровано тенденції візуалізації соціальних проблем у документальній фотографії через аналіз вікових і гендерних груп, емоцій героїв знімків, географії фотоісторій та основних соціальних тем. Розглянуто питання соціального образу сучасного світу, який створює "6 MOIS". Виконано контент-аналіз фотографій, представлених у журналі.

Ключові слова: візуальна соціологія, інновації, журналістика, візуальний контент-аналіз, соціальні проблеми.

УДК 316.34, 305-055.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.6>E. Nwaoduh, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LABOUR MARKET INEQUALITY AND EXCLUSION AS FACTORS OF FEMINIZATION OF POVERTY IN UKRAINE

This paper examines the nature of labour market inequality and exclusion in Ukraine and how they increase women's chances to go into poverty. Inequality and segregation based on gender exists in all spheres of the labour market and these are caused by multiple factors which sometimes interplay to the disadvantage of the female folks in Ukraine. For this paper, Interviews were conducted with some experts in the field of gender studies and labour market relations to gather expert information. Based on the interviews, it is deduced that the existent poor economic situation in the country creates hardship which affects both genders thereby making the discriminations against women unobvious. It is also gathered that the Ukrainian crisis has created steeper competition in the market with employers wanting to maximize profit by placing priority on efficiency which goes hand in glove with longer working hours and more flexible itineraries which sometimes places women at disadvantaged positions due to their maternity roles. Women's labour are therefore priced cheaper leading to about 30 % wage gap between men and women in Ukraine. Other factors such as unequal domestic obligations, traditional patriarchal culture, unpaid domestic labour, attitude towards low wages, vertical and horizontal segregation and gendered educational career path were found as causes of gender inequality in the labour market. For the full harnessing and exploitation of the Ukrainian human resource, stereotypes and gender discriminations in the economic spheres need to be dismantled to the barest minimum.

Key words: Labour market inequality, Employment, Segregation, Gender stereotype, Poverty, Feminisation of poverty, Wage gap, Glass ceiling.

INTRODUCTION

Social inequality refers to the ways in which socially-defined categories of persons (according to characteristics such as gender, age, 'class' and ethnicity) are differentially positioned with regard to access to a variety of social 'goods', such as the labour market and other sources of income, the education and healthcare systems, and forms of political representation and participation [Walker, 2009]. While social exclusion is a concept used in many parts of the world to characterize forms of social disadvantage. It refers to processes through which individuals and entire communities of people are systematically blocked from rights, opportunities, and resources that are normally available to members of society and are key to social integration. These include housing, employment, healthcare, civic engagement, democratic participation, and legal due process [Boundless.com]. For [Hilary Silver, 1994] Social exclusion, or social marginalization, is the social disadvantage and relegation to the fringe of society. It is a term used widely in Europe and was first used in France.

Labour market inequality and exclusion therefore refers to the uneven distribution of resources and positions, the denial and hampering of participation and right to use opportunities in the workplace.

A study on inequality and exclusion in the labour market of Ukraine is important due to the presence; persistence and increase in rate of poverty among a large number of the Ukrainians, most people including women do not recognize or acknowledge the gender aspect or implication of these injustices. In Ukraine, Older women of pension age, Single mothers with two or more child and those with disabilities bear the most brunt of these marginalization and deprivations.

This article aims to x-ray the gender dimension of workplace disparity and segregation and how it makes women in Ukraine more susceptible to poverty due to lower income. It investigates if labour market inequality and exclusion is a cause of feminine susceptibility to poverty in Ukraine; the dimensions of this process; its effects and how it can be limited.

It seeks to find out if the labour market inequality is a cause of feminization of poverty; if education is gendered in Ukraine and how this affects women's entry and participation in the labour market and if it leads to wage gap; If glass ceiling and glass escalators exists and how.

The data used for this paper was gotten from experts who are knowledgeable, experienced and have researched

previously and currently in inequality and labour market relations, poverty studies and gender studies through in-depth interview. These experts include: Dr Tamara Martsenyuk of the department of sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy; Dr. Natalia Lavrinenko of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine; Dr. Olga Ivaschenko of the Department of Social Structure, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine; Professor Olga Kutsenko, Head of Social Structure and Social Relations Department, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv and Maria Dmtriyeva a gender expert who has been involved in gender studies for about twenty years. Other supporting data are gotten from previously done surveys on the subject matter.

According to [Ashley Crossman, 2016] In-depth interviewing is a method of qualitative research in which the researcher asks open-ended questions orally and records the respondent's answers, sometimes by hand, but more commonly with a digital audio recording device. This research method is useful for collecting data that reveals the values, perspectives, experiences and world views of the population under study, and is often paired with other research methods including survey research, focus group and ethnographic observation. Typically in-depth interviews are conducted face-to-face, but they can also be done via telephone or video chat. While [Beate Littig, 2013] defines it as an interaction between an interviewed person and one or two interviewers; expert interviews are about a person's special knowledge and experiences which result from the actions, responsibilities, obligations of the specific functional status within an organisation/institution; researchers are not interested in individual biographies, not single cases, but in the expert as a representative of an organisation/institution, insofar as he/she (re-)presents the (re)solutions or decision-making structures.

The expert interview method suits this research/topic because it is flexible and continuous and allows as many related questions as possible which provide as much necessary information as possible from the wealth of knowledge of the experts. This may have been lacking had questionnaires been used. It gives an in-depth and specific knowledge about the topic of research. It served to shorten time-consuming data gathering processes, particularly as the experts used in the research were seen to be "crystallization points" for practical insider knowledge and were interviewed as substitutes for a wider circle of

participants. It is also evident that this expert interview offered an effective means of quickly obtaining results and, indeed, of quickly obtaining good results.

Eleven comprehensive open-ended interview questions were formulated and administered on five experts. Selection of these experts was done based on their expertise. Three face to face interviews were conducted and data was gotten by audio recording and hand written notes, one electronic interview was done by email correspondence and the last electronic interview was conducted by Skype. Each of these interview sessions lasted about one hour thirty minutes.

The Structuration theory of Anthony Giddens propounded by Anthony Giddens in his book *The constitution of society: outline of the theory of structuration* (1984) proffers a reasonable explanation for the presence and persistence of labour market inequality as a factor of feminization of poverty as it highlights both the structural and the agency factors that necessitate it. Anthony Giddens used the term Structuration to express mutual dependency of human agency and social structure without giving primacy to either based on a synthesis of structure and agency effects known as the "duality of structure." Instead of describing the capacity of human action as being constrained by powerful stable societal structures (such as the labour market and its forces) or as a function of the individual expression of will (agency- will, choice and discretion), Structuration theory acknowledges the interaction of meaning, standards and values, and power and posits a dynamic relationship between these different facets of society. Giddens argues that just as an individual's autonomy is influenced by structure, structures are maintained and adapted through the exercise of agency. The interface at which an actor meets a structure is termed "Structuration." This clearly explains the case of Ukraine where structural factors to the problem under study abound, yet the women also play their role to encourage it by playing along with societal stereotypes such as trooping to study courses acclaimed to be feminine, seeking jobs in feminine fields in order to meet maternal obligations, and accepting status quo in terms of unequal wages and unequal hours on domestic responsibilities as their partner.

CAUSES LIKELY TO MAKE WOMEN POORER IN UKRAINE

There is no gain saying that a large proportion of Ukrainians are currently living in poverty. In this section, this paper is actually interested in finding out the factors likely to make women in particular poorer than they were/are and than men are.

For Kutsenko, the factors likely to make women poorer in Ukraine are: first unequal home obligations; second, reproduction of traditional patrimonial culture in less educated families, especially in rural areas- ("a man is a master / owner in a family"). One of the major factors according to Martsenyuk is that all reproductive labour such as maintaining households, caring for children, elderly and disabled people are not paid for (unpaid domestic labour). This demands a lot of time resource and is stereotypically attached to women. In Scandinavian countries which happen to be leading in gender equality, men are encouraged to participate in this unpaid caring work to make their societies more equal and egalitarian. A lot of women in Ukraine engage in caring services at home and abroad to make money but these services don't attract a lot of income at home. The poorer households are, the more these unpaid labours are attached to women. This is because from research results, unemployed/ low income men are less eager to help their partners in domestic chores. They are usually under stress and are not willing to

engage in less prestigious work. From the standpoint of British Sociologist Valerie Bryson time is a resource which is important to build one's career. This time women don't have, due to their domestic activities and it affects their involvements and income in the labour market. This exists especially when they have small children and do not have family members to assist them in caring for the children (mother or grandmother or elderly relative).

Official statistics show that, of all the people with Higher education in Ukraine, women constitute 56 %. The problem is that education (especially higher education) offered in Ukraine does not influence a person's access to social elevation. Even if you have the best university education, you may not be successful in your career opportunity. You have to be in a place that offers job or have connections that make you available to those who make the decision. Men are more socially mobile, they are encouraged by the environment to look for profitable jobs which pay more money while women are supported to get married early and have children. The current trends demand that women work and have children (Dmytriyeva).

For Ivaschenko low wages and attitude towards low wages by men, women and government are also factors likely that make women poorer. Dmytriyeva Supports this view by stating that there is strong horizontal segregation in Ukraine, there are occupations dominated by women such as education. About 85 % of school teachers are women and in the healthcare women constitute majority. In these spheres salaries are quite low.

She further states that, women are still believed to play second fiddle roles. This can be seen in the mass media. The Institute of Mass Information has been conducting gender based monitoring of press and this shows that 70 % of materials are about men while about 30 % are about women, both in the print media and online media. Same goes for experts, 22 % of female expert's opinion are sort about issue. The advertisement media also engages in sexism/ sexualisation of women as Barbie on bill boards, TV, radio and rarely do they talk about women who have excelled in their jobs/ career path. This limits career advancement and women believing in themselves.

From a sociological perspective only structural reasons (Macro level) cannot be used to explain the reason why women's responsibility for most unpaid labour is maintained, the individual reason (Micro) can as well be used. At the Macro level, the state maintains this because it is more convenient for women to engage in unpaid labour instead of social policies which are child-friendly and cost intensive to be enacted (Martsenyuk). "Social services had been destroyed after the 1990(s) and private services are very expensive" (Dr. Lavrinenko). The state also creates moral panics; they blame population reduction on women and reinforce the image of an ideal good woman/mother, who happens to be one who is responsible for the home front. This makes the women strive to be good mothers to their economic detriment Martsenyuk further stated.

On the other hand (Micro level), women are responsible for this persistence because they do not fight to change the status quo. They sometimes do not negotiate the sharing of responsibilities as they want to be the ideal good mothers and superwomen, who do career, have children and takes care of them, engage in emotional labour by being a psychotherapist to their husbands/partners and children and are also activists among others. The women do not find it easy to challenge existing stereotypes. Institutionalized ways of how things are done have maintained the patterns of gendering labour sectors. Women are less competitive with men unless they

absolutely have to and because they are highly educated when they decide to, they succeed.

FEATURES OF LABOUR MARKET INEQUALITY AND EXCLUSION IN UKRAINE

For Martsenyuk, there are individual/ personal issues, structural (the policies of state towards women), organizational/cooperation factors to gender pay gap. When trying to analyze the difference in gender pay gap, it is better to look at it from the Macro level (Institutional/ state level), Meso level (enterprises/companies/group) micro level (personal level: a situation where women are responsible for negotiating for better or equal pay). While for Ivaschenko factors to consider for the existence of inequality in wages in Ukraine are patriarchal culture, Soviet ideology (historical), social policies, poor economic situation in general and economic situation in the family in particular from previous times to current times. These place women in second place. Feminisation of jobs/ low jobs has maintained the wage gap and may not change soon.

Dmytriyeveva and Martsenyuk are of the view that vertical and horizontal segregations as well as gendered educational career paths are likely to make women poorer in the work place. The education sector is one sector that needs to be changed. The higher education is highly segregated with courses like pedagogy being perceived to be a women's course of study. Pedagogic educations, Medicine (pay between \$100-200 monthly), and secretarial fields for instance have lower wages and which make men reluctant to work in such areas while information technology and other technical education taken mostly by men offer good salaries. Decision making positions are usually held by men as well.

In schools for example, 80 % of school teachers are women but they have 50 % chance of being headmistresses while 20 % male teachers have 50 % chance of being headmasters. Lavrinenko stated that, in 2013 the wages of women was 88.5 % of the wages of men. The smallest gender difference in payment was in Health Care (90 %) and the largest in the Industry. "In my opinion, the main reason that works against women is patriarchal gender stereotype" says Lavrinenko. Monitoring population surveys in Ukraine, produced by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine from 2002 to the present, showed that 18 % of respondents think that "Women should hold executive positions", 69 % – do not agree, and 13 % do not know what they think about this (survey 2010). Interestingly, this stereotype is prevalent among older men (over 55 years) and among male leaders (They see women as strong competitors).

The economic activity of women and men, according to recent statistics in 2014 were respectively 56.1 % and 69.3 %. The employment rate of women of working age was 61.1 % and men 67.7 %. The unemployment rate for women and men were respectively 7.5 % and 10.8 % reflects the trend of economic activities. It should also be noted that at present level of Ukrainian unemployment among women is lower than the average in the EU. But on the other hand, we must consider the employment of men and women according to age groups. The comparison of structural shares of individual age groups for men and women showed two fundamentally important features that clearly reflect the age dynamics, social roles and economic activity of men and women in the labour market.

The share of employed men selected for the first four age groups (15-24, 25- 29, 30-34 and from 35-39 years) are stable and higher than in women but the next three selected age groups (40-49 years, 50-59 years and 60-70 years) have a similar stability typical for the female

segment of the labour market. "Young" age groups in men are clearly higher than the female segment but after 35 years the situation undergoes reversible and irreversible changes up to 70 years.

For (Ivaschenko O), the current situation of the economy has generally increased hardship for all citizens without reference to any particular gender hence employers are more interested in optimization of profit therefore, in her opinion there are no peculiar factors that are likely to make women poorer. While (Kutsenko O.) differs by stating that "the main factor is the closed access to higher administrative/managerial positions in organizational hierarchy – especially in public sector". Age, marital status and location work together for and against women when it comes to eligibility for employment. For most private sector jobs- a young, unmarried and attractive woman is expected. In this sector, sexism, ageism and look-ism exist. Older women before pension or around pension ages are also really affected/ discriminated against when searching for jobs. They are perceived as less eager to learn new skills and technologies like using computers and applications unlike men. Young women for employers are "potentially pregnant" and this affects their eligibility. Those who have young children are also disadvantaged despite the fact that asking of marital status and number of children at the point of employment are violations of the labour law (Martsenyuk). The more children especially at young age the more problematic for women because they are assumed to lead to interruptions in career. For men, these factors are secondary or tertiary issues. Despite these, employers are generally looking for qualified persons men or women (Ivaschenko). (Lavrinenko) was of a divergent view, 'when an employer hires a woman to work, her personal data is not really taken into account but preference will be given to a man, if he also wants to get this job. For her, there are no significant regional differences'.

For rural people in general, getting jobs is a problem but rural women are more disadvantaged, they hardly access state supports like kindergartens, they are more attached to domestic responsibilities, they are less mobile, rural men are more likely to have cars. To find jobs outside their villages is even more difficulty due to mobility. For them it is easier to engage in farming and this is in small scales. These problems are less in public sector, worse in private and worst in informal sector. In informal sector the motivation for women to go to work is lower since they do not have anyone to report to. They can afford to go only when it's convenient, and when the cost of transportation is not affordable they just don't go. Unlike the private or public where they may be lucky to have a means provided for going to work. Family responsibilities keep them at home more, than if they had a formal job to go to (Martsenyuk).

For Dmytriyeveva, number or age of children if not an issue, but whether local infrastructures allow for kindergartens and after school activities so that women can safely keep their children while they work elsewhere during the day. In villages kindergartens are closing down as well as schools. This makes it more difficult for families with children to provide their education.

The impacts of each of listed above factor can be crossed. The intersectional theories and methodologies explain such multi-factor models. Each of the listed factors above itself could have a significant contribution in employment status and poverty. Their intersection (crossing) can produce the special effects (better or worse situation on labour market, professional career or in general social status for women) (Kutsenko).

Patriarchal gender stereotypes operate in all areas of labour, both in the public and in the private sector. The

woman is a less desirable employee; because she gives birth to children, she may not work for up to 9 hours per day like a man would, in the evening she has to go to the children and so on. An example of this undesirability is in the fact that Men are invited for the position of top managers six times more likely than women are. The analysis of the International HR portal shows that demand in the labour market of Ukraine, as well as in the EU is gender-segregated, both horizontally and vertically. Thus, conventional "male" professional areas are "security" (4 % of women), "installation and service" (5 % of women), "automobile business" (9 % of women), "mining of raw materials" (9 % of women), "working hours" (15 % of women) and "information technology" (16 % of women). Less than a third of women seek for work in the areas of "production" (21 % of women), "top management" (24 % of women), "transport and logistics" (24 % of women), and "real estate" (25 % of women). The most traditionally "female" sectors are "administrative staff" (19 % men), "personnel management, training" (23 % men), "science education" (25 % men), "accounting, managerial accounting" and "finance companies" (27 % men). These data confirm the presence of established gender stereotypes of traditional "female" and "male" professions and the fact that men engage in highly paid profession, while women engage in professions with less income. However, none of the professional areas is not just a "female". In all professional fields the percentage of men is at least five parts (Lavrinenko).

There are several kinds of jobs associated strongly as "men's" or "women's", the teaching of languages, literature; babysitting (are mostly women's); in contrast: a public transport driver or constructor (are mostly men's) (Kutsenko). For (Dmytriyeva), it is believed for instance that men should not be working with children. While women should not be in decision making positions because they are too emotional. Women should not be drivers although during Soviet times, a lot of women drove trolley buses. These stereotypes are obsolete and do not tally with what we see in everyday life she says. Women are on another hand perceived as Barbie and mothers while men as professionals and providers by both employers and the society generally. Men are bold and believe in themselves and this improves their chances/bargaining power in the labour market. This exists in all sectors and causes wage gap. Socialization from young ages creates and reinforces these beliefs. The media encourages these stereotypes by how men and women are positioned in it (Martsenyuk).

In the government sector, women usually work in low positions and rarely make it to the top. This is not an institutionalized obstacle but a function of glass ceiling. There are areas like Military or Private security firms who don't officially say that they don't hire women; but they add clauses such as the applicants must have served in the army.....which disqualify women. In the Ukrainian Army until recently, there was official conscription for men but not for women. In the ongoing fight in the East, women were not initially employed as combatants but they ended up doing combatant works. They were Snipers, Scouts; they ran tanks although they were registered as tailors and secretaries. This raised a lot of dust and the ministry of defence revised some of its guidelines so that these women were registered for the job they do so that they can enjoy all the benefits the military has after they retire from the front. Dmytriyeva supports Martsenyuk by stating that... "In the mines for instance, women forbidden from going underground but they can work on surface which is as dangerous to health as working underground but with less pay". For Kutsenko, there generally isn't glass ceiling but

however there are some differences between genders in getting a job within certain professions. But these differences are becoming less visible (e.g. in politics, police, law which recently have had 'men's faces'). Similarly, we can say that inequality in the workplace exists within the unskilled/heavy physical labour sector in Ukraine. Very often, women want to go to work in these jobs, because they want to have good salary, and then to have good pension. Women even agree to work in the mines and at the manufacturing sector where there are harmful working conditions but they have low presence in the areas of labour where there is high pay and a lot of power. Another example is the Cabinet of Ministers of Ukraine which consists of 24 people as at 2016 – only three are women and two of these positions have traditionally been for women: Minister of Education and Science and the Minister of Health care (Lavrinenko).

It should also be noted that there are some changes in perception of labour force recruitment. The younger generation of employers are not very concerned about gender; they are more concerned about productivity. The younger generation of men are less patriarchal than the older generation of men. Some also tend to embrace the feminist ideas which help the lot of women. Despite these, young women still face obstacles from their likelihood to go on optional 3years maternity leave if they have a child and other social benefits that go along with motherhood as a reason for not being hired or being hired with lower wages and/or special conditions (Ivaschenko).

Gender pay gap is a large problem in Ukraine and according to different expert estimations this pay gap difference is around 30-40 %. This wage gap is quite high and it translates to a large amount of money despite the declaration of equality in all spheres between men and women in Ukraine. It is note-worthy that this exists in all countries in the world in varying degrees. In the state jobs, women earn less because they are employed in less prestigious jobs and their resource is not properly used. For instance going by education level, majority of those who receive higher education (55-60 %) are women but they end up being employed in jobs that do not require such high level of education. Men are more likely to receive awards, extra allowances or bonuses, they are perceived as major breadwinners although in Ukraine almost all women work. There is very small percentage of women referred to as housewives who fully sit at home. The levels of income in most families require that women also work to make ends meet.

There exists vertical and horizontal segregation in the labour sphere of Ukraine. Vertical segregation is a situation where men receive higher income and have better position while for women encounter glass ceiling which is an unseen barrier that prevents them from rising to top positions on their jobs. For horizontal segregation, there are traditional stereotypes of male and female jobs leading to the concentration of one gender in particular occupations. For the state, parenthood is first of all motherhood. Men as perceived as wallets, those who provide resources for the family while women provide care. The problem the state has paternalist policy towards women, that by trying to over protect women and their reproductive function. Labour codes reinforce this paternalist tendency because women are not allowed to work in hazardous jobs like in mines and so on. These hazardous jobs tend to pay better while women tend to take less prestigious jobs in the care and service sectors (cleaning, secretarial, reception, cashing, selling food stuff, teaching, Nanning, nursing, subsistent agriculture and

more) which are low paid. Horizontal and vertical gender segregation have encouraged pay gap.

In business when women negotiate their salaries, they usually expect less than men. This is another factor. Dr Martsenyuk participated about three years ago in a research on headhunters website where she analysed resumes for job search, women in general expected much less salaries than men. In 2012, men in general expected about 5100 Hryvnia while women expected 3700. (Dmtriyeva) supported this view by stating that, one of the largest online recruitment website reported that at entry level, women were offered about 70 % salaries of what men were offered while at the Executive positions the difference was 50 %. Even from the beginning women with the same qualifications and skills are offered less money. This practice is wide spread among employers who say that they prefer men; this gives them excuse to pay women less. A lot of people believe that such salaries are way too good for women and even women themselves say this. The State is trying to remedy the situation through their employment centres. They even give training on gender sensitivity but every job announcement specifies whether they want men or women and of what age. This is a contradiction to the state legislation which prohibits specifying a person's gender to be employed. Women are more likely to be employed at low paying position, to do nails and run barber shops. Men are referred to jobs that pay more. This gender based inequality is systemic and not properly addressed by the state.

In the informal sector, women are less secure because they invest more time to taking care of their child or children and other family members. They engage in agriculture at subsistence level just to make food for their family and sell very little. They also ask for less than men, men rely on their physical strength and get more money from this. Single mothers and elderly women are worse off in the informal sectors. In pension women who happen to be majority, end up earning less allowance since they earned less income during active service. State support could help women in the informal sector to improve on their earnings.

Glass ceiling is prevalent in all labour spheres in Ukraine, even in new industries like information technology a lot of people still believe that if you are a man trained in this sphere you should be a programmer while if you are a woman: a HR, tester, quality analyser and so on. These stereotypes prevent the harnessing of human resources at the society's disposal to their full capabilities thereby posing as an invisible ceil (Dmtriyeva). For Dr Martsenyuk she states in a more convinced tone that in fact "I will say baton ceiling exists". In the education sector, with reference to higher education, majority of those employed are women, but the highest positions are difficult to be attained by women. Women are in charge of lower skilled work, teachers are women, for the positions of Heads of departments there could be some women but for the highest positions of Rectors or Presidents of universities, out of the over 400 universities in Ukraine there are only very few. The same exists in politics; those who work in lower level politics are mostly women. The more power is involved the less representation of women, few women are heads of Oblasts; same has been mentioned of parliament. Dr Lavrinenko supported this view saying that "even political parties are more reluctant to promote women in elections to the Parliament (Verkhovna Rada). Now Verkhovna Rada has only 11.1 % of women. But there are 30-40 % of women in local government". In business, those who do more routine work are women, but at top management of businesses women are less than 20 %. 3 out 100 richest persons in Ukraine are women, according

to Forbes magazine. This goes a long way to show the huge gap between men and women. Most women who break grounds in business, politics and power usually have some relations to men who are rich or have strong family support and these are few cases. Women worldwide constitute about 22 % of world parliament and about 5 % percent of top businesses. Ukraine is not an exclusion of this low trend but the problem is that here women are very educated, almost all women have access to secondary education and most of those with higher education are women (Martsenyuk).

For Kutsenko, "the administrative/managerial sector is the only sector which reproduces the unequal chances for men and women in career". The responsibility of eliminating glass ceiling rests on women. First of all they seem satisfied or contented with the situation, they feel everything is okay, they can manage or they even sometimes feel they get more than they expect so they settle for less and are not really willing to challenge the status quo. Those who challenge the existing situation by working hard and not being deterred, successfully break through the glass ceil. Those who are held back are those who accept their low or middle positions and do not aspire more by working hard towards more. According to Catherine Hakim (a British Sociologist) in her article she stated that women are responsible for their choices. It has nothing to do with socio-political system- they want to stay home; they want to do part-time jobs and it's their choice. They have a right to choose to either build a career professionally or build their families. There are structural influences as well but they women choose to remain in the box and not break out of it. Even when there are new opportunities, most women won't want to use them especially older women. Younger women are trying to use opportunities available to them to ride over the obstacles created by the structure of society and work place (Ivaschenko).

There was 5 years retirement difference between men and women but currently it has been reduced to 3years. This difference is not perceived as discrimination, since women stay at home for about 3 years during maternity leave. This of course affects the pension of women since they go earlier. Another problem is that men have lower life expectance of 62years while women have a life expectance of 74years. Men retire and are expected to live averagely for a short period of 2years in pension while women end up staying for 19 years averagely with lower pension. Although they get some help from their children (for those who have children) they end up engaging in caring work either for their children or on paid term outside (Martsenyuk). Ivaschenko was of the same opinion. She asserted that, women have higher life expectancy and their pension depends on the positions they occupied while they worked. There are more women who are in the age bracket of 70-90 and the number of men drops drastically as the cohorts increase. Due to low pension women still have to work after entering pension. There are about 2million working pensioners in Ukraine. They work in education and medical spheres as well. They add their salaries to their pension to be able to survive. They all try to work so long as they have strength. Lavrinenko states that, about two-third of the pensioners are women and on average, their pension is 66 % of the pension of men and is equal to 55 Euro per month averagely. This is a very small income, even for Ukraine. Therefore, if we talk about the feminisation of poverty and exclusion any social group – it refers primarily to retired women. "My research has shown that:

1) Due to lack of financial resources for a normal life, most of the pensioners want to have another work. This possibility is not available to about a third of pensioners. The

experience of developed economies shows that, it is cost-effective to retain activities of elderly population of the country in various sectors. In Ukraine, a country with very low pensions, this approach can help old people to solve the problem of having a decent standard of living in old age.

2) In Ukraine there is an idea that lots adult children can financially assist their parents- retirees. In fact, when pensioners are living separately from their children, financial help is extremely rare (2-3 %). Some redistribution of resources in favour of the elderly is the case during cohabitation, but only relatively safe in terms of material well-being of families. These facts require that government should raise pensions of the elderly."

The discrepancy in retirement ages also has a negative effect on women in that, from age of 45 employers find it hard to employ them no matter how qualified they were because it was believed they would soon retire.

For Martsenyuk, there are individual/ personal issues, structural (the policies of state towards women), organizational/cooperation factors to gender pay gap. When trying to analyze the difference in gender pay gap, it is better to look at it from the Macro level (Institutional state level), Meso level (enterprises/companies/group) micro level (personal level: a situation where women are responsible for negotiating for better or equal pay). While for Ivaschenko, factors to consider as to the existence of this inequality in wages in Ukraine are patriarchal culture, Soviet ideology (historical), social policies, poor economic situation in general and economic situation in the family in particular from previous times to current times. These place women in second place. Feminisation of jobs/ low jobs has maintained the wage gap and may not change soon.

DISCUSSION OF FINDINGS

From the paper, the following findings were made:

Factors such as: Unequal domestic obligations- a situation where most women spend long hours tending the family unlike majority of men; Traditional patriarchal culture- which sees women as fragile and to be taken care of and emphasizes/promote their reproductive and nurturing abilities; Unpaid domestic labour- the bearing and rearing responsibility/function of women are rewarded monetarily; Attitude towards low wages- Most women see the segregations in the work place as normal, they accept do not negotiate for better pay as their male counterparts do, they also seem to go into feminized jobs which are obviously less paid; Vertical and horizontal segregation- which are unfavourable to women, and Gendered educational career path- a situation where certain career paths are dominated by one gender because it is perceived to be more suitable for the gender; usually favourable for the male gender, were found to be causes of gender inequality in the labour market. To fully harness human resources these stereotypes and gender discriminations in the economic spheres need to be dismantled to the barest minimum.

It is also gathered that the recent Ukrainian crisis economic problem has lead to the need to make profit by placing priority on efficiency. This requires more work input which is difficult for women to meet up with due to their maternity roles. Glass ceiling has also hampered women's optimum growth in the work place. In addition, the media has reinforced the motherhood role, and feminine nature which denotes frailty by portraying them from this light and talking less of their achievements and doggedness. Women's labour are therefore priced cheaper contributing to the wage gap.

RECOMMENDATIONS

Each of the expert gave opinions on how this problem could be minimized. For Lavrinenko, Addressing gender equality at work is heavily dependent on the general

economic situation in the country. Our surveys have shown that in 2013 the income per family member was \$ 194 per month, 42 % of households have only money to buy food. The fierce competition for jobs will remain in this condition, and in this fight, men will use the patriarchal stereotypes that the place for a woman is in the family to care for children, and that a woman should be engaged in administrative work and politics. Of course, the promotion of gender equality must be continued, particularly among young people, but the process will be very long. While Prof Kutsenko proffered creating sufficient labour market and labour regulation policies in Ukraine. While the government should put policies in place to reduce this factor, women need to change their value system, and the younger generation need to change the trends of inequality and exclusion of women and the perception that they deserve lower payments (Ivaschenko).

Education and media stereotypes should be dismantled to encourage women compete favourably in the market. Women should be encouraged to go into technical, engineering and other professional field which are male dominated and better paid. Gender neutral subjects should be taught to all students without the advice of girls going into care subjects and boys into technical subjects for the elective subjects. Again wages of female dominated sectors should be increased in order to have more men go into such sectors. Better social security should be provided for child care so men could be more interested in this process while women also try to build their careers. Stereotypically programs should be reduced in the media; instead programs that create gender balance should be promoted.

Women are sometimes conservative and want to maintain status quo. To reduce stereotypes against them, they should develop solidarity and involve men especially young men. Institutions such as education and politics should also work towards achieving gender balance. The state and society in general should try to create a balance by involving men and sharing the unpaid domestic labour (Martsenyuk). Stereotypes need to be dismantled, employment policies need to be adhered to strictly so that same wages can be offered for same jobs, the judiciary needs to be involved to mete out quick sanctions to erring parties (Dmtriyeva).

Dr. Martsenyuk added that, single mothers, elderly women, rural women, ethnic minorities like Roma women are usually vulnerable groups. Gender neutral policies should be implemented to help vulnerable people generally; because if men are not included, they can take to alcoholism, drug addiction and other social vices. Men find it more difficult to cope with psychological problems and pressure. So stereotypes about femininity and masculinity need to be removed to ease off the burden and pressures associated with meeting their expectations.

CONCLUSION

Ukrainian labour market is indeed segmented and women face some peculiar discrimination. From all the information gathered through the experts, it was generally agreed that there exists labour market inequality and exclusion in Ukraine. Differences in the occupations in which men and women engage in, that is occupational segregation have been identified as a major cause of the gender wage gap. Although the trends are changing, the economic situation in the country presents hard times for both men and women especially of the lower class which makes the work place gender discrimination have less effect and seem opaque.

One contradiction that exists in the Ukrainian labour market is the fact that Ukrainian women are as educated as the men and even more educated yet they somehow

manage to go into lower paying careers; accept lower positions and troop into the informal sectors. It is also gathered that right from the education process, career paths are gendered and so women are mostly expected and actually end up concentrating on the education (pedagogy) courses, medical courses, secretarial studies and acquire skills related to hair dressing, catering and home economics/management. When they venture into the so called male careers, such as engineering, construction, Information Technology; they still find their ways to the service and support aspects of the job which pay less.

The process of recruitment is sensitive to women because of their motherhood tendencies which translate to disruption of service and maternity benefits, sick leaves and frequent needs to be absent due to family needs, inability to run night shifts often and non- flexibility to go on travel trips when necessary. This places women in a disadvantaged position and also affects their bargaining power especially in the private sector. In the state sector, women seem to be subtly excluded from certain position as the state by its paternalistic tendency want to protect the women from hard labour and hazards but in a lot of cases this also excludes them for better pays.

On the average, Ukrainian women earn less than men and this is true for both the formal and in the informal sectors. This discrimination does not take place through the segregation of women in the informal sector but more likely through different remunerations in the formal sector; different career opportunities and the exclusion of women from the better remunerated jobs at the top of the hierarchy. Yet in the informal sectors, women tend to follow stereotypical patterns of activities which they should engage in, and are also restrained by family responsibilities, leading to low incomes.

Generally in Ukraine, parenthood and motherhood seem synonymous. The women are expected to pay more attention to family than career. The absence of good public kindergartens slows women down as they have to look for ways to keep their children safe and engaged while they are at work or they have to resort to less working hours to be with the children. The responsibility of caring for children, sick family members, old family members and even their partner has affected the level of women's advancement in both the public and private sectors.

When it comes to understanding the cause and existence of this problem, some of the experts prefer to look at it from the Macro (structural), Meso (organizational), and Micro (individual/women) levels of analysis. While other experts recommend the analysis from the historical, cultural, attitudinal, economic situation in general and in the family in particular.

To reduce this problem the experts simply suggested that the government put in place better social policies that are child and maternal friendly such as establishing and funding more public kindergartens, increasing the wages of the so called feminized sectors so as to attract more men and balance the gender formation of these sectors. The private organization should be less gender bias and look at women from the point of their potentials rather than their maternal nature. The women are expected to push more for better/equal jobs and wages, defy career/specialization stereotypes and study more rewarding courses, demand more contributions from their partners in domestic activities and also be optimally productive at their jobs not enjoying the paternalist protection from the society. They younger generation should strive for equity, equality and fairness rather than propagate the existing inequality thereby depriving the society of maximization of human resource and capabilities.

Declaration: I Nwaoduh Ebere Oluchi declare that this paper is originality, does not contain statement of conflicts of interest, does not contain materials that infringe copyrights, I give consent to the placing of this material in the Public domain.

List of experts interviewed:

1. Dmtriyeva Maria, Gender Expert, Activist and Leader of FB group Feminism.ua in Ukraine.
2. Ivaschenko Olga, Department of Social Structure, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
3. Kutsenko Olga, Department Social Structure and Social Relations, faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.
4. Lavrinenko Natalia, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
5. Martsenyuk Tamara, Department Of Sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy.

References

1. Anthony Giddens (1984) The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press- 204 pages.
2. Ashley Crossma (2016) An Overview Of Qualitative Research Methods. cited in <http://sociology.about.com/od/Research/a/Overview-Of-Qualitative-Research-Methods.htm>
3. Beate Littig (2013) Expert Interviews. Methodology and Practice, IHS Vienna IASR Lecture Series, cited in http://www.uta.fi/iasr/lectures/index/17.9.2013_Beate%20Littig_Tampere%20Expert-Interviews.pdf
4. Boundless (2016) Social Exclusion. Boundless Sociology. Retrieved from <https://www.boundless.com/sociology/textbooks/boundless-sociology-textbook/stratification-inequality-and-social-class-in-the-u-s-9/poverty-78/social-exclusion-465-3315/>
5. Charles Walker (2009) New Dimensions of Social Inequality. Post-doctoral Research Project cited in <http://www.ceelbas.ac.uk/research/socialinequality>
6. Hilary Silver (1994) Social Exclusion and Social Solidarity. International Labour Review 133, nos. 5-6, 531-78

Надійшла до редколегії 01.04.17

Е. Нваодух, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕРІВНІСТЬ ТА ЕКСКЛЮЗІЯ НА РИНКУ ПРАЦІ ЯК ФАКТОРИ ФЕМІНІЗАЦІЇ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто особливості нерівності на ринку праці та соціальної ізоляції в Україні, їхній вплив на збільшення ризиків жінок, що потрапити за межі бідності. Проінтерв'ювано фахівців у сфері гендерних досліджень і трудових відносин для отримання експертної інформації. Виявлено критичну економічну ситуацію в країні, що створює труднощі для обох статей і тому робить дискримінацію жінок неочевидною, а також зростання конкуренції на ринку праці між роботодавцями, які для максимізації прибутку збільшують кількість робочих годин, що ставить жінок у несприятливі умови, наприклад у зв'язку з материнством. Установлено, що в Україні жіноча праця дешевша приблизно на 30 % порівняно з чоловічою. Серед інших факторів гендерної нерівності на ринку праці зазначено нерівний розподіл домашніх обов'язків, традиційну патріархальну культуру, вертикальну та горизонтальну гендерну сегрегацію в освіті та кар'єрі.

Ключові слова: нерівність на ринку праці, зайнятість, сегрегація, гендерні стереотипи, бідність, фемінізація бідності, різниця в заробітній платі, "скляна стеля".

УДК 316.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.7>Д. Докторова, асп.
Київський національний університету імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ У ЧОТИРЬОХ ОСНОВНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Проаналізовано проблему визначення соціальної солідарності в структурно-функціональній, конфліктологічній, утилітарній та інтеракціоністській соціологічних традиціях. Розглянуто особливості та методологічні підходи до розуміння категорії соціальної солідарності в представників чотирьох соціологічних традицій, досліджено ключові концепції соціологів щодо розуміння явища солідарності, починаючи з XIX ст. З'ясовано, що структурні функціоналісти першими ввели до наукового обігу категорію соціальної солідарності, надавши їй широкого змісту, включаючи аналіз інституційної структури суспільства. Прихильники конфліктологічної традиції характеризують соціальну солідарність як таку, що містить конфліктність, яка виявляється в об'єднанні незможних задля революційного перетворення суспільства. Утилітарна традиція визначається ліберальними поглядами, згідно з якими раціональні інтереси працюють на благо кожного члена суспільства. Прибічники інтеракціоністської традиції наголошують на мирній особливості солідарності, яка може виявлятися у страйках і мітингах. Проаналізовано основні схожі та відмінні риси категорії "соціальна солідарність" в історичному розрізі. Визначено, що в механізмах досягнення солідарності в будь-якому суспільстві варто виділяти насильство й соціокультурні чинники, причому останні мають особливе значення в підтримці соціальної солідарності. Розкрито вузькі місця в усвідомленні поняття соціальної солідарності в межах кожної із соціологічних традицій і актуалізовано питання створення повної та цілісної теорії солідарності.

Ключові слова: соціальна солідарність, суспільство, консенсус, соціальна згуртованість, конфлікт, інтеракція, соціальний капітал, структурно-функціональна, конфліктологічна, утилітарна, інтеракціоністська соціологічні традиції.

Категорія *соціальна солідарність* належить до понятійно-термінологічного апарату соціології. Через те, що розвиток категорії відбувався протягом усієї історії соціологічної думки, це спричинило розмаїття тлумачень. Оскільки загальноприйнятого соціологічного визначення поняття соціальної солідарності немає, то пропонуване дослідження спрямоване на розгляд цього поняття в основних соціологічних традиціях. Для виконання поставленого завдання проаналізовано ключові концепції соціологів щодо розуміння явища солідарності починаючи з XIX ст. Приділяючи увагу чотирьом соціологічним традиціям як основним, у межах яких розвиток соціальної солідарності був найбільш зачутим, розглянемо структурно-функціональну, конфліктологічну, утилітарну та інтеракціоністську.

Спираючись на загальносоціологічну періодизацію, зазначимо, що перші розробки поняття соціальної солідарності були здійснені в межах структурного функціоналізму О. Контом та Е. Дюркгеймом; вони ввели цю категорію до центральних понять соціології, позначивши ним об'єктивну взаємозалежність соціальних груп і класів, а також взаємозв'язки між індивідами [Клименко, 2007: ч. 2(2), с. 69]. Найвищий ступінь розвитку та специфіку соціальної солідарності на рівні соціуму французький науковець О. Конт позначив поняттям *консенсус*. Було виділено три механізми соціальної інтеграції, що виражалися в розподілі соціальних ролей, безперервності та спільності ідей і цінностей [Труєвцева, 1994: № 11, с. 139]. За О. Контом солідарним є таке суспільство, у якого є цілісність, існує поділ праці та "спонтанна гармонія" між його різними частинами, а також згода й альтруїзм, що переважають егоїзм. Такі погляди об'єднують О. Конта та Е. Дюркгейма, який, у свою чергу, приділяв увагу з'ясуванню природи солідарності, яка продукує певний "суспільний вид" індивідів. Дюркгейм здебільшого аналізував конкретні суспільні форми, структури й механізми солідарності [Дюркгейм, 1996, с. 432].

Для Дюркгейма соціальна солідарність є однією із основних тем його творчості. Вагому увагу він приділяв саме розподілу праці, де виділив дві головні функції, які включають забезпечення виробництва та народження солідарності. На думку соціолога, цивілізація є абсолютною цінністю, у зв'язку з чим не потрібно шукати інші функції розподілу праці, проте саме розподіл праці є найголовнішим фактором формування солідарних відносин, де кожен має

свою роль, є обмін послугами та взаємодопомога. Професійний цех є ланкою соціальної згуртованості, у якому, переслідуючи власні інтереси, люди солідаризуються. Розподіл праці втілює моральну квінтесенцію збільшення виробництва та солідарності, завдяки чому суспільство існує, є інтегрованим і рівноправним.

До зовнішнього символічного факту солідарності можна віднести право, яке містить різні підвиди, завдяки яким є можливість досліджувати види соціальної солідарності. Два види правових розпоряджень принципово відмінні й мають неоднакове значення в різних суспільствах. Юридичні ж права мають класифікацію репресивних і поновлювальних (реститутивних). Механічна й органічна форми солідарності відповідають двом видам санкцій. У механічній дії індивіда визначаються колективними інтересами, солідарність випливає з колективного свідомого, яке перекидає індивідуальне.

У свою чергу, органічна солідарність притаманна суспільству на стадії розподілу праці. Індивіди відрізняються один від одного, кожен має власну сферу дій, формується особистість. Під впливом Дюркгейма поняття соціальної солідарності увійшло в теоретичні здобутки соціологів, які відобразилися в теорії соціальних систем Т. Парсонса, соціальної теорії Ю. Габермаса та ін. Сучасник Е. Дюркгейма, Ф. Тьоніс аналізував суспільство у вимірі двох типів зв'язків, використовуючи поняття спільноти та суспільства. Відмінність спільноти від суспільства є різницею органічної та механічної солідарності частин, що становлять соціальне ціле. Таким чином, спільноті притаманні спорідненість, сусідство або дружба, де найголовнішим досягненням є спільне благо, а унормування відбувається за рахунок релігії чи звичаїв. У суспільстві ж основою є суспільний договір, де кожен індивід доволі егоцентричний і націлений на особисту вигоду. Соціальна солідарність у суспільстві утворюється лише за умови стороннього впливу з боку держави, у той час як соціум позбавлений внутрішніх джерел консолідації. Спільноті властива апіорна соціальна солідарність, джерелом якої є "зв'язок життєвого розвитку від народження з волею індивідів" [Тьоніс, 2005, с. 262].

Якщо Ф. Тьоніс віддає перевагу волі як рушійній силі людської діяльності, звідки різні типи соціальних зв'язків і спільнот можуть утворюватися відповідно до різних типів волі, то Е. Дюркгейм був упевнений, що солідарність утворюється структурою суспільства і тому перві-

сно існує "ззовні" індивіда і згодом реалізується у вигляді внутрішніх настанов.

Т. Парсонс довершив і відкорегував здобутки своїх попередників, розробив власну макротеорію суспільства, відображенням якої стало бачення солідарності, з одного боку, об'єктивним феноменом, як соціальна система взагалі, а з іншого боку – динамічним явищем, обумовленим комплексом повсякденних взаємодій акторів, що є головною умовою стабільності та відтворення соціальної системи [Парсонс, 1998: с. 270]. За Парсонсом, солідарність у суспільстві уможливується постійним суспільним контролем над змінами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Наявність у структурному функціоналізмі Парсонса аналітичного тандема аспекту насильства та соціокультурної компоненти стала дуальною підставою тлумачення соціальної солідарності.

Відповідно до структурно-функціоналістської традиції проблема солідарності включена в макротеорії, що дає можливість дослідити зв'язок солідарності з розподілом праці, релігією, правом і типами поселень, аналізувати інституційну структуру суспільства. Проте дана концепція є досить широкою та узагальненою й не містить деталізації.

Конфліктологічна традиція, до основних представників якої можна віднести К. Маркса та Г. Зіммеля, має досить альтернативний погляд на структуру суспільства порівняно з розглянутою вище. Е. Дюркгейм заперечував класовий конфлікт і не приймав учення К. Маркса. Для К. Маркса суспільний розвиток є постійною та невинною внутрішньою боротьбою. Розподіл класів за К. Марксом є причиною соціальних конфліктів, які в близькому майбутньому можуть зруйнувати буржуазний лад, у той час як для Е. Дюркгейма це був фактор солідаризації суспільства за принципом взаємодоповнення.

Саме марксизм у рамках конфліктологічної традиції дав класовий солідарності соціально-економічну обґрунтованість. У капіталістичному суспільстві процес розподілу праці викликає конкуренцію серед робітників, що сприяє роз'єднанню пролетаріату і призводить до його більшої експлуатації. Таким чином, з'являються стихійні виступи, що переростають у більш організовані. Детальніше такі відносини були описані Ф. Енгельсом, який наголошував, що союзи робітників та їхні страйки перетворюються на спробу робітників знищити конкуренцію. Робітники концентрують і акумулюють свої сили задля того, щоб виступати на захист своїх прав. Згодом такі союзи робітників згуртовують пролетаріат, де останній конститується як клас для себе. Отже, у конфліктологічній традиції йдеться про внутрішню класову солідарність і простежується "дружба проти третьої сторони". Маркс зробив акцент на існуванні солідарності за межами безкласового суспільства, а саме в комуністичному [Маркс, 1847].

Згідно із зазначеними особливостями марксизм містить протиставлення поглядом структурних функціоналістів, акцентуючи увагу на саморуйнівних процесах соціального розвитку, а не на самозбереженні, як у попередників, зазначаючи, що солідарність утворюється власне соціальною структурою.

На протигагу поглядам К. Маркса, Г. Зіммель доповнив традицію поглядами конфлікту як структурних відносин усередині соціальної системи. Конфлікт, на його думку, уособлює солідарність та її основне джерело. Отже, усі ворожі відносини, про які йшлося в його колегі К. Маркса, є колективізуючими. Солідаризація ж суспільства, згідно з науковцем, відбувається саме з розвитком "соціальних кіл". На перший погляд непроста концепція містить досить прості ідеї про життя індивіда в

межах спільнот, у яких він є членом і носієм солідарностей. З плином часу й розвитком солідарності первинної групи заміщуються солідарностями, що містять спільності у схильностях, здібностях, діяльності, інтересах і засновані на відносинах змістовного порядку. Утворюються такі собі нові кола, які перетинають існуючі, тому індивід має систему солідарностей, які так чи інакше його формують. Зіммель підкреслював, що незважаючи на те, що солідаристські відносини мають переважно індивідуальний характер і базуються на індивідуальних діях, сама природа усупільнення, асоціації з іншими така, що не дозволяє окремій людині обмежуватися в її діяльності безпосереднім особистим інтересом, а скоріше змушує прагнути до задоволення останнього в союзі з іншими. Автор вивів поняття суспільства через взаємодію, у якій діяльність заради власних цілей сприяє одночасно цілям інших. Говорячи про внесок Г. Зіммеля, слід зазначити, що він вбачав причину появи солідарності у ворожості, знайшов структурний зв'язок між конфліктом і солідарністю, сформулював ідею множинності солідарностей, що стало поштовхом до розвитку цього феномена. Солідарність і конфлікт виявляються двома головними формами індивідуального цілепокладання та волевиявлення, що об'єднують людей у суспільство [Зіммель, 1996: т. 2, с. 301].

Егоїстичність як головний мотив, що зумовлює співпрацю індивідів, солідарність, а також суспільний лад у цілому, є уявленням науковців раціонально-утилітарної традиції. Дана традиція є відображенням теорій суспільного договору, яскравим представником якої можна вважати Г. Спенсера. Для Г. Спенсера утворення соціальної солідарності насамперед відбувається за рахунок зовнішнього для індивідів впливу з боку держави. Соціолог наділяє державу функцією забезпечення існування індивідів і підтримки їхньої свободи, виділяючи військово- та промислове суспільство. Проте Спенсер приділяє дослідницьку увагу соціальній солідарності саме в промисловому суспільстві, інколи застосовуючи термін "промислова солідарність". На його думку, така солідарність виникає автоматично на основі індивідуальної свободи в комунікативних зв'язках, свободи ініціативи та можливості вільно здійснювати комерційні операції [Клименко, 2007: № 2(20), с. 69]. Головною метою створення суспільства є співпраця. Звідси акцент робиться на кооперації як такій, без якої неможливе існування суспільства. Спенсер дав чітку характеристику військового типу суспільства, де контроль, примус і централізація управління з боку держави не сприяють, а подавляють соціальну солідарність [Spencer, 1876].

Загалом можна говорити про основну ідею даної традиції, що відображає акт укладання договору в основі суспільного ладу, розділяючи його на природний стан і стан соціального буття. Головним недоліком природного стану є невпорядкованість людських взаємин, що покликала людей до укладання суспільного договору, який став першоосновою організованого співжиття.

Завдяки розвитку теорії обміну та теорії соціального капіталу були здобуті додаткові знання про солідарність. Дж. Хоманс змістив увагу з аналізу солідарності через соціальну структуру, як було у структурно-функціоналістській традиції, на взаємодію індивідів [Хоманс, 1984: с. 82]. На думку автора, в основі солідарності лежить обмін послугами й винагородами, а найвищою є соціальне схвалення. Він відкрив власний закон, який відображає зв'язок і схожість людей, що більше взаємодіють між собою, і окреслює значення регулярної взаємодії для формування солідарності.

У теорії обміну Г. Блумер описує соціальну солідарність як динамічний і негарантований стан соціальних взаємодій, який вимагає постійної підтримки з боку всіх учасників інтеракційного процесу. Він підтримував ідею щодо основної інтегративної ролі, яка полягає у взаємодії індивідів, що виконують спільні дії та близькість яких забезпечує консолідацію соціуму.

У межах інтеракціоністської теорії неможливо не згадати визначного соціолога Н. Лумана, який також досліджував солідарність, хоч у його працях частіше зустрічається поняття *інтерація*. Солідарність виникає у спільнотах, а вони неможливі без інтеракції, проте ототожнювати ці два поняття не варто. За автором, у сучасному світі ідеологія солідарності складається з урахуванням її протистояння індивідуалізму, і солідарність уміщує настанову індивідів, які незадоволені індивідуалізмом.

Теорія соціального капіталу характеризується відкриттям доступу до ресурсів, які є в розпорядженні учасників, через участь у мережах соціальної взаємодії. П. Бурдьє вбачає основи соціальної солідарності у створених домінуючою групою та індукованих на решту суспільства символічних комплексах, які є складноструктурованими як за змістом, так і з урахуванням когнітивних особливостей людей. Автор знімає традиційну дихотомію насильства й символічного комплексу, які окреслюються в основі солідарності представниками класичної соціології, і пропонує напрям до синтезу дихотомій у розумінні конструювання соціальної солідарності. На його думку, саме солідарні групи та спільноти є джерелом соціального капіталу, і лише перебуваючи в цих групах, індивіди отримують доступ до нього. Теорія соціального капіталу відкриває інший бік солідарності, показуючи її прикладний аспект, який досягається шляхом співробітництва, взаємодопомоги, реалізації власних інтересів.

Інтеракціоністи, на кшталт Ч. Кулі та Г. Міда, звертали увагу більше на солідарність як таку, що містить внутрішньогрупові відносини та впливає на формування особистості [Кулі, 1994: с. 179; Мид, 1994: с. 122]. Ч. Кулі, на противагу Е. Дюркгейму та Ф. Тьонісу, розглядав специфіку солідарності в різних типах соціальних груп, а не типах суспільств. Він розрізняв первинну та вторинну групи, приписуючи першій провідне значення в соціалізації індивіда й функцію надавання досвіду соціальної єдності та підтримки родинних зв'язків, дружби й сусідства, яким притаманний тісний зв'язок та/або співпраця. Щодо вторинної групи, то вони притаманні дорослим і найчастіше засновані на співпраці, знеособлені, не мають емоційного зв'язку, функціонально взаємодіють і формалізовані, проте можуть вміщувати стосунки, які бувають у первинних групах. Г. Мід, у свою чергу, продовжив ідею щодо кооперації в межах солідарності, проте удосконалив ці погляди власною концепцією *узагальненого іншого*. Солідарність є безперервним діалогом власного "Я" індивіда із узагальненим іншим.

Проводячи зріз досягнень вищезазначених соціологів, можна дослідити солідарність у всіх можливих вимірах. Отже, для О. Конта та його однодумців основним дослідницьким питанням була солідарність у соціальній системі та її відображення у вигляді соціальної інтеграції. Тому в Е. Дюркгейма солідарність пов'язана в першу чергу з розподілом праці. Марксисти зробили наголос на дихотомії солідарності та конфліктів, вона функціонувала як об'єднання неможливих із метою революційного перетворення суспільства, у той час як Спенсер і однодумці відобразили солідарність зсередини, приділяючи увагу обміну й розподілу ресурсів. Інтеракціоністи робили акцент на солідарності в різних соціальних

групах, їхній можливій ідентичності, наголошуючи на тому, що солідарність не може призвести до революції, а виявляється лише в мітингах і страйках. Проте, виходячи із зазначених розробок, не можна стверджувати про вичерпність, різнобічність, послідовність і глибину отриманих знань у межах дослідження солідарності, що пояснюється відмінностями в методології та концептуальною неузгодженістю. Актуальним питанням залишається створення повної та цілісної теорії солідарності.

Отже, соціальна солідарність є саме тим поняттям, яке відіграло значну роль у спробах соціологів відповісти на запитання про те, як може існувати суспільство. Узагальнюючи проаналізовані погляди й підходи, можна стверджувати, що в механізмах досягнення та підтримки соціальної солідарності в будь-якому суспільстві варто виділяти насильство і соціокультурні чинники, які можуть відігравати домінуючу роль у досягненні солідарності, а в підтримці стану соціальної солідарності особливе значення мають соціокультурні чинники. Моделі соціальної солідарності можуть бути різними в конкретних суспільствах, вони відповідають певному модусу суспільно-економічних відносин і моралі, можуть розрізнятися у найзагальнішому вигляді опозиційними параметрами традиційного і сучасного суспільства. Проблема соціальної солідарності також безпосередньо пов'язана з проблемою конструювання та відтворення соціальної системи. Звідси випливає, що будь-яке суспільство можливе тільки за наявності певного рівня соціальної згуртованості, що визначає також ступінь його життєздатності. Солідарність на підставі громадянського суспільства стала провідним трендом розвитку даного феномена в сучасних суспільствах.

Автор підтверджує, що немає ніяких відомих конфліктів інтересів, пов'язаних із цією публікацією, і не було ніякої фінансової підтримки для цієї роботи, яка могла б вплинути на результати. Автор також підтверджує, що була приділена належна увага захисту інтелектуальної власності, пов'язаної з цією роботою, і що немає ніяких перешкод для публікації, у тому числі термінів публікації щодо інтелектуальної власності.

Ця публікація є звуженою й доопрацьованою версією частини дисертаційної роботи авторки. Авторські права не порушуються, дотримані етичні вимоги під час підготовки статті. Особливу подяку автор висловлює своєму науковому керівнику, професору, доктору соціологічних наук Куценко О. Д., яка посприяла підготовці статті.

Список використаних джерел

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
2. Зиммель Г. Социальная дифференциация // Избранное / Г. Зиммель ; пер. с нем. : в 2 т. – М. : Юрист, 1996. – (Лики культуры). – Т. 2. Созерцание жизни. – С. 301–465.
3. Клименко М. І. Соціально-філософське осмислення поняття "соціальна солідарність" : теоретичні витoki і практики дослідження / М. І. Клименко // Вісн. НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – 2007. – № 2(20). – Ч. 2. – С. 69–72. – Бібліогр. : 10 назв.
4. Кули Ч. Первичные группы / Ч. Кули // Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 179–182.
5. Маркс К. Нищета философии [Електронний ресурс] / К. Маркс. – 1847. – Режим доступу : <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Misere/index.html>
6. Мид Дж. Азия / Дж. Мид // Америк. социол. мысль : тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 122–128.
7. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
8. Труевцева С. С. Трактат консенсуса у О. Конта / С. С. Труевцева // Социс. – 1994. – № 11. – С. 139–141.
9. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство: основні поняття чистої соціології / Ф. Тьоніс ; пер. з нім. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.

10. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1984. – С. 82–91.

11. Spencer H. Political Institutions [Електронний ресурс] / H. Spencer. – 1882. – Режим доступу: <http://oll.libertyfund.org/title/1336/54801>.

References [transliterated]

1. Durkheim E. (1996) *The division of labor in society*. 1st ed. Moskva: Kanon. [in Russian]
2. Simmel G. (1996) *On Social Differentiation* Yzbrannoe. 1st ed. Moskva: Yuryst. [in Russian]
3. Klimenko M. (2007) Social and philosophical understanding of the concept of "social solidarity" theoretical origins and practice of research. *Visnyk NTUU "KPI". Filosofiya. Psykholohiya. Pedahohika : zbirnyk naukovykh prats'*, 2(2), 69-72. [in Ukrainian]
4. Cooley Ch. (1994) *Primary Groups* 1st ed. Moskva: Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl' : teksty / pod red. V. I. Dobren'kova. [in Russian]

5. Marx K. (1847) *The Poverty of Philosophy* *Esperanto.mv.ru*, Available from: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Misere/index.html> (accessed 01 April 2017). [in Russian]

6. Mead G. (1994) *Asia*. 1st ed. Moskva: Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl' : teksty / pod V. I. Dobren'kova. [in Russian]

7. Parsons T. (1998) *The system of modern societies* / Per. s angl. L.A. Sedova i A.D. Kovaleva. Pod red. M.S. Kovalevov. 1st ed. Moskva: Aspekt Press. [in Russian]

8. Truyevtseva S. (1994) *The interpretation of consensus by O. Kont. Sotsis*, 11, 139-141. [in Russian]

9. Tönnies F. (2005) *Community and Society*: basic concepts of pure sociology: per. s nim.. 1st ed. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]

10. Homans G. (1984) *Social Behavior as Exchange*. *Sovremennaya zarubezhnaya sotsyal'naya psikhologiya*, 82–91. [in Russian]

11. Spencer H. (1876) *Political Institutions*, being Part V of the *Principles of Sociology* – Online Library of Liberty. *Oll.libertyfund.org*. Available from: <http://oll.libertyfund.org/title/1336/54801> (accessed 15 May 2017).

Надійшла до редколегії 02.04.17

D. Dokorova, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL SOLIDARITY IN FOUR MAJOR SOCIOLOGICAL TRADITIONS

This article includes definition analysis of social solidarity in structural and functional, conflict, utilitarian and interactional sociological traditions. The Author uses methodological approaches for better understanding of the social solidarity category among the representatives of four sociological traditions and observes key sociological conceptions starting from the early 19th century. It is stated, that structural functionalists were first to introduce the category of social solidarity and added broad sense to it including analysis of society's institutional structure. Conflict theory followers assume, that social solidarity includes conflict, which takes place when rebels unite to perform revolutionary change. Utilitarian tradition has liberal views in its core, claiming that rational interests work in favor of each member inside the society. Followers of interactional tradition strengthen the aspect of peace as solidarity's key feature, which could work out as strikes and meetings. Article also provides analysis and uncovering of the major similar and distinction features of social solidarity category in historical context. The Author summarized views and approaches, stating that violence and sociocultural factors are in core and should be highlighted in mechanism of reaching and maintenance of social solidarity in any society. Sociocultural factors could be used on their own for social solidarity maintenance. Article indicates weak points in social solidarity perception by each sociological tradition and rises again the question of creating the full and solid solidarity theory.

Keywords: social solidarity, society, consensus, social cohesion, conflict, interaction, social capital, structure-functional, conflict, utilitarian and interactional sociological traditions.

УДК 303.622.33/22+316.752:303.423

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.8>Л. Юзва, канд. соціол. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ КОМБІНОВАНОЇ РЕФЛЕКСИВНОЇ МЕТОДИКИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГРУПИ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

В епоху постмодернізму особливої ваги набувають певні групи цінностей. В Україні до такої групи належать національно-культурні цінності. Проблематика цінностей у соціологічному полі повсякчас актуальна. У запропонованому дослідженні обґрунтовано застосування рефлексивної методики для вивчення групи національних цінностей. Використано комбіновану методику І. В. Привалової, перша складова якої у вигляді заданого списку цінностей (за Р. Коулзом) належить до методу "вимірювання" цінностей, що базується на процедурі "стандартизованого вимірювання", а друга – орієнтована на виявлення цінностей. На основі рефлексивної частини методики в досліджуваних представників української молоді виявлено характерні риси постмодернізму: невизначеність, культ незрозумілого, фрагментаризація, гра мови, змішування жанрів, мода як код культури, приналежність до визначеної соціальної групи, політична незаангажованість, самовираження, апеляція до релігійної свідомості, екзистенціальні мотиви, різні способи самозахисту, ігрова розкутість, неупередженість, відкритість. Зазначено, що на даному історичному етапі американські та українські національно-культурні цінності перебувають не в контрастивних, а у взаємозіставних відносинах, що свідчить про глобалізацію культур і процес переорієнтування стереотипів, настанов, норм і еталонів. Комбінована рефлексивна методика дозволяє не лише виміряти цінності групи та виконувати на основі отриманих даних додатковий аналіз, але й виявляти релевантні цінності, як загальнолюдські, так і суто національні, а також порівнювати групи цінностей представників різних поколінь.

Ключові слова: цінності, виявлення цінностей, вимірювання цінностей, національно-культурні цінності, рефлексивні методики.

Теперішня молодь звикла до розкошів,
вона відрізняється поганими манерами, зневажає авторитети,
не поважає старших. Діти сперечаються з батьками,
з жадобою ковтають їжу та змучують учителів.
Сократ

В епоху постмодернізму сучасний соціум переживає найрізноманітніші трансформації. Трансформаційний процес торкається і царини цінностей¹. Найвідчутніше змінюються ціннісні орієнтації молоді як найбільш чутливої та динамічної суспільної групи. Загалом ціннісні орієнтації в різні епохи й у різноманітних суб'єктів діяльності зумовлюються традиціями, що склалися, соціальними умовами та власним вибором: орієнтації на себе, на суспільство й на потойбічний світ [Горлач, 2000: с. 558]. Наразі в сучасній Україні можна зазначити більшість тенденцій, характерних для цивілізації дозвілля, яка, у свою чергу, характеризується тим, що перехід до постіндустріального суспільства супроводжується якісними зрушеннями в потребах, цінностях і мотиваціях соціальної поведінки, що відображають економічні, технологічні й комунікаційні зміни в соціальному житті суспільства. Ідеться про пріоритет таких цінностей, як автономність і самовираження особистості, вільний час і дозвілля, приватне життя. Така ціннісна переорієнтація відображає тенденцію² переходу прагнень людей зі сфери володіння (мати) у сферу самовираження (бути) [Воронкова, 2004: с. 445]. Утім, повертаючись на глобальніший щабель царини цінностей,

варто сказати, що серед усіх ієрархій цінностей³ виділяють ті, які є загальнолюдськими, або глобальними, тобто такими, що притаманні максимальній кількості людей, наприклад *воля, праця, творчість, гуманізм, солідарність, людинолюбство, родина, нація, народ, діти* тощо [Головатий, 1999: с. 72]. Однак є групи цінностей, які набувають для певних держав в епоху постмодернізму особливої ваги. Для України сьогодні такою групою є національно-культурні цінності⁴. Адже розвиток держави залежить саме від духовних національно-культурних цінностей. Отже, актуальними є дослідження цінностей, що підтверджується великою кількістю теоретичних публікацій⁵ з тематики цінностей, проведенням конференцій з базовим концептом "цінності" та емпіричними дослідженнями.

Здається, що даних із тематики цінностей⁶ наразі не бракує як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому просторі. Інша справа, коли йдеться про ту чи іншу групу цінностей. У даному випадку можна спостерігати певні прогалини. Однак це теж не становить значної проблеми

¹ У статті поняття "цінність" та "ціннісна орієнтація" уживаються як синонімічні.

² Особливості цієї тенденції такі:

Комп'ютерно-інформаційна революція змінює структуру зайнятості й характер праці, концентруючи переважну частину економічного життя у сфері послуг (третинний сектор); відбувається зростання нового середнього класу.

Зростає значення сфер життя, далеких від праці; праця, робота перестають відігравати значну роль у житті людей. Рух соціуму в напрямі суспільства споживання супроводжується зростанням пріоритету *свободи споживання*. Сенс життя – "супермаркет": комфортний будинок, побутова техніка, авто. Культурним обґрунтуванням капіталізму стає *гедонізм*.

Змінюється еталонний тип особистості: еталомом стає "людина, що грає", вільна від диктату праці, шаблонів поведінки та споживання. На зміну уніфікації, масовізації приходить індивідуальний підхід до організації життя людини.

³ Сьогодні можна зустріти ієрархії, що налічують понад 400 цінностей [<http://www.stevpavlina.com/articles/list-of-values.html>].

⁴ Проблеми цінностей у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі приділялася значна увага. У цьому напрямі можна виділити роботи І. Канта, В. Віндельбанда, М. Вебера, Т. Парсонса, В. Томаса і Ф. Знанецького, К. Клакхона та ін. Серед вітчизняних учених цим питанням займалися О. Г. Дробницький, А. Г. Здравомислов, М. С. Каган, В. П. Тугарінов та ін. Теоретично й методологічна база, яка стосується національно-культурних цінностей та орієнтацій молоді, дещо менша. Висвітленням проблем цінностей молоді займалися вітчизняні й зарубіжні філософи, соціологи, культурологи. Серед них К. Келлі, А. Коен, М. Мід, Т. Парсонс, Л. Фейер, В. Васильєв, С. Н. Іконнікова, В. Т. Лісовський, М. М. Топалов, В. Чупров і багато інших.

⁵ Наприклад, на сайті журналу "Социология: теория, методы, маркетинг" містяться 5902 публікації, присвячені концепту "Цінності". <http://ecsocman.hse.ru/search/index.html?words=%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8&submit=%D0%98%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%8C>

⁶ А особливо цінностей такої групи як молодь.

для царини наукового знання. Вагомішою тут є проблематика використання методичного інструменту для виявлення й дослідження цінностей тих чи інших суспільних груп. Наразі провідні фахівці зазначають кризу в опитувальних методах [Паніотто, 2012]. Однак, незважаючи на це, нині й надалі найпоширенішим методом у вивченні цінностей і ціннісних орієнтацій населення лишається опитування зі стандартним інструментарієм, який, у свою чергу, містить класичний набір запитань.

У сучасній літературі зустрічається чимало звернень до "класичних" у соціології методик вимірювання цінностей, таких як методики Шварца або Рокіча, або порівняльні описи отриманих на їх підставі результатів локальних досліджень із результатами таких великих проєктів як European Social Survey (ESS). Подібний опис пропонує, наприклад, у своїй публікації О. С. Грязнова [Грязнова О. С., 2011]. Детальний огляд значної кількості різноманітних методів і методик вивчення й дослідження цінностей наводить Т. В. Ємельяненко [Ємельяненко, 1997]. Автор здійснює досить детальний аналіз методів, які застосовуються у крос-культурних дослідженнях цінностей. Також на прикладі конкретних методик розглядаються три проблеми, пов'язані з вивченням цінностей у представників різних культур: пошук основи для порівняння, вибір методу дослідження й адекватне передання смислу [Ємельяненко, 1997]. Неточності в публікації Т. В. Ємельяненко були проаналізовані й доповнені Ю. Н. Толстовою [Толстова, 1997]. Таким чином, ці дві статті склали систематичний огляд великої бази методичних розробок для дослідження цінностей. Інший автор, О. Е. Гегер, у своїй публікації¹ пропонує рефлексивну методику як основний інструмент вивчення релевантних цінностей і наводить результати її апробації для групи молоді [Гегер, 2010]. Автор дає базову інформацію щодо специфіки двох різних підходів, узагальнюючи інформацію про методики вивчення цінностей до вивчення цінностей у цілому. Суперечливим у публікації автора лишається момент, пов'язаний з одноосібним авторством рефлексивної методики у вивченні цінностей як такої, яке він віддає Г. І. Саганенку [Гегер, 2010: с. 134]. Однак варто зауважити, що публікації Г. І. Саганенка з викладом основ даної методики датуються 2004–2005 рр., тоді як ще у 2002 р. іншим автором, а саме І. В. Приваловою, було застосовано методику, яка включала рефлексивну частину для вивчення національних "наборів" культурних цінностей [Привалова, 2005]². Вона, у свою чергу, спирається на праці Р. Коулза [Kohls, 1994: р. 2–17], оскільки саме в них розроблено перелік національно-культурних цінностей, який використано надалі як складову методики вивчення цінностей на основі крос-культурного аспекту.

Таким чином, здається своєрідною необхідністю постановка питань застосування "нових" методик (видів інструменту) для вивчення цінностей, їхньої обґрунтованості, валідності результату, отриманого за допомогою їх використання перед науковою спільнотою.

Метою даної публікації є обґрунтування застосування рефлексивної методики для вивчення групи національних цінностей. Її реалізація включає низку необхідних кроків-завдань: 1) дати чітке визначення методологічного підходу, який застосовується при використанні даної методики; 2) окреслити специфіку методу, у

межах якого застосовується рефлексивна методика; 3) описати особливості методики з оглядом специфіки інструменту; 4) проілюструвати результати апробації методики в групах студентської молоді.

Статус методики. Ґрунтуючись на роботах О. Е. Гегера, виділяють два основні підходи при дослідженні цінностей: метод вимірювання цінностей і метод виявлення цінностей [А. Э. Гегер, 2010: с. 133]³. Методика, запропонована І. В. Приваловою, комбінована. Перша її складова у вигляді заданого списку цінностей (за Р. Коулзом) належить до методу вимірювання цінностей, який базується на процедурі стандартизованого вимірювання. Вимірювання цінностей є жорсткою стандартизованою методикою і належить до кількісної парадигми, цим і обумовлюються її основні особливості та специфіка.

Друга частина⁴ методики І. В. Привалової орієнтована на виявлення цінностей і змішану стратегію, що використовує в органічній єдності якісний і кількісний підходи, включаючи актуалізацію й текстову фіксацію особливостей уявлень людей (рефлексію) та одночасно дозволяє отримати статистичну інформацію, яка забезпечує дослідника базою для надійних висновків і порівнянь [Гегер, 2010: с. 134]. Як і в методиці, запропонованій Г. І. Саганенком, у методиці І. В. Привалової використовується рефлексивна методика відкритих запитань з використанням не окремих запитань, а системної методики відкритих запитань, у якій застосовуються кореспондуючі запитання й завдання, що вимагають (пропонують) дати текстові презентації національних (залежно від належності до певної вікової когорти) колізій.

Для аналізу первинної інформації використовувалось кілька комп'ютерних програм, а також дослідницьке кодування. Перша складова (кількісна парадигма) опрацьовувалась за допомогою SPSS. Друга складова була опрацьована вручну на основі методу аналітичного групування (що ґрунтується на класифікаційній техніці й подальшому статистичному аналізу).

Опис методики. Інструментарій. Перше питання методики містить стандартизований список цінностей, які належать до групи національних, запропонований ще у 1994 р. Р. Коулзом, про що зазначалося вище (див. Анкету нижче). Єдине "пом'якшення", не характерне для подібних стандартизованих методик, полягає в тому, що в даному випадку не задається обмеження на кількість виборів. Це збільшує чутливість методики.

¹ Майже тотожний зміст представлено ще в одній публікації у співавторстві [Г. І. Саганенко, 2011].

² Щоправда, видання з представленими результатами датується 2005 роком.

³ У публікації детально викладено опис усіх особливостей обох типів.

⁴ Частини – умовний поділ, оскільки перша представлена одним запитанням з набором із 19 цінностей, а друга – чотирма відкритими запитаннями, тобто вони дещо різнонаповнені.

АНКЕТА

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРОВОДИТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ. ОПИТУВАННЯ ПРОВОДИТЬСЯ АБСОЛЮТНО АНОНІМНО. РЕЗУЛЬТАТИ БУДУТЬ АНАЛІЗУВАТИСЬ В УЗАГАЛЬНЕНОМУ ВИГЛЯДІ. ПРОСИМО ВАС БУТИ УВАЖНИМИ І ДАТИ ВІДПОВІДЬ НА КОЖНЕ ЗАПИТАННЯ. ВАШІ ВІДПОВІДІ НАДЗВИЧАЙНО ВАЖЛИВІ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ! ДЯКУЄМО ВАМ ЗА УЧАСТЬ У ОПИТУВАННІ!

I. Зазначте, будь ласка, перераховані нижче назви духовних цінностей, які, на ваш погляд, є типовими для української культури: (поставте позначку у квадраті навпроти тих варіантів, які обираєте)

1. Колективізм	☐	1.
2. Мобільність, прагнення до змін у пошуках кращого	☐	2.
3. Залежність від громадської думки	☐	3.
4. Прагнення володіти ситуацією, життя під контролем	☐	4.
5. Індивідуалізм і незалежність	☐	5.
6. Рівність, незалежно від соціального становища	☐	6.
7. Орієнтація на родину	☐	7.
8. Непрактичність	☐	8.
9. Надія лише на свої сили	☐	9.
10. Конкуренція та вільне підприємництво	☐	10.
11. Ностальгія за минулим	☐	11.
12. Оптимізм, надія на майбутнє	☐	12.
13. Необов'язковість	☐	13.
14. Чиношанування	☐	14.
15. Фаталізм	☐	15.
16. Основне в житті – хороша робота	☐	16.
17. Стабільність	☐	17.
18. Відкритість, чесність, прямотинісність	☐	18.
19. Практичність, перевага матеріального над духовним	☐	19.

II. Назвіть цінності, якими, на вашу думку, живе молоде покоління українців

III. Як вищеназвані цінності відображені в сучасній українській мові? Пригадайте слова, прислів'я, вирази молодіжного сленгу, жаргону, уривки пісень, реклами

IV. Назвіть цінності, якими, на вашу думку, живе старше покоління українців

V. Як вищеназвані цінності відображені в сучасній українській мові? Пригадайте слова, прислів'я, вирази людей старшого покоління, уривки пісень, реклами

Доцільність використання такого набору відповідно до пакету "національні цінності" полягає в тому, що його не потрібно додатково аналізувати, критикувати тощо, оскільки застосовується конкретний, попередньо апробований у низці досліджень авторський перелік. Зауважимо, що особливістю цього переліку є те, що в ньому додатково закладені по-різному орієнтовані щодо національної складової групи цінностей: групи так званих істинно американських¹ і слов'янських² цінностей, які представлені відповідно дев'ятьма та десятьма одиницями, тобто фактично порівну.

Також увагу привертає конструювання основного інструменту цієї складової методики – формулювання запитання I: "Зазначте, будь ласка, перераховані нижче назви духовних цінностей, які, на ваш погляд, є типовими для української культури" – таке формулювання запитання-судження передбачає певну глобалізацію уявлень. Те, що дослідник відсилає респондента до групи цінностей, "типових для української культури", пов'язано з низкою когнітивних процесів: 1) респонденту необхідно ідентифікувати складне для розуміння пересічної особи поняття *культура*; 2) зіставити його з національною належністю – *українська культура*; 3) визначити групу *цінностей*, які належать до даного концепту; нарешті, 4) виділити з них лише ті, які є *типовими* та їх можна співвіднести з концептом *українська культура*. Подібні формулювання переважані великими за обсягом поняттями й кількістю когнітивних операцій і, як наслідок, не дають достовірного результату. Таким чи-

ном, обсяг запитання не є коректним і таким, який може допомогти отримати соціологу валідну інформацію.

Зміст формулювання теж викликає деякі нарікання, оскільки в запитанні-судженні вимагається висловитись із приводу *"цінностей, типових для української культури"*, тобто дослідник, виконуючи подальший аналіз, не може оперувати часовими проміжками – визначити, надав респондент уявлення про сучасні цінності чи про цінності різних історичних періодів, чи, можливо, зміг синтезувати всі цінності українців за всі періоди їхнього історичного існування. Фактично даний інструмент змістовно дозволяє сконструювати деякий ідеальний концепт на кшталт веберівського ідеального типу. Однак таке змістовне навантаження інструменту є його однозначним недоліком або обмеженням з позицій подальшої роботи з ним у соціологічному дослідженні, оскільки для фахівця-соціолога вагомими є часові віхи функціонування суспільства й зіставлення з ними тих чи інших досліджуваних концептів.

Друга складова методики – це, власне, і є рефлексивна методика для виявлення релевантних національних цінностей. Вона представлена чотирма відкритими запитаннями, які, у свою чергу, об'єднані у дві групи взаємопов'язаних запитань.

У запитаннях II та IV викликає наукову стурбованість уживання терміна *"живе"*. Поняття занадто широке за обсягом. Воно може включати, наприклад, такі складові¹:

- *живе*, тобто впроваджує щодня;
- *живе*, тобто часом звертається до них;
- *живе*, тобто прагне до них;
- *живе*, тобто вірить у них;
- *живе*, тобто намагається досягти їх тощо.

¹ Це, відповідно, такі номери у списку альтернатив: 2, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 16, 19.

² Чи то пострадянських (радянських включно). Це: 1, 3, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 17, 18.

Таким чином, незрозуміло, що саме вимірює дане запитання-інструмент. У першу чергу це стосується таких акцентів: 1) чи то реальний стан чи деякий ідеальний конструкт; 2) чи то теперішній момент чи тривалий проміжок часу.

Запитання III та V певною мірою пов'язані з активізацією автобіографічної пам'яті та процесами, які відбуваються в пам'яті при фіксації мінливих елементів, станів і т. п. у цілому [Юзва, 2005; Дранков, 1981]. У зв'язку з цим запитання такого ґатунку часто мають досить значний показник відсутності відповіді. Однак загалом конструкція запитань не викликає заперечень. Якщо замислитись над доречністю розгорнутого переліку пропонування для пригадування мовних форм, то здається, що зменшення переліку не підвищить ефективності формулювання запитання, а можливо, збільшить кількість пропусків запитання. Причина ж того, чому саме даний перелік форм² включено до методики, детально описана та обґрунтована в праці І. В. Привалової, тому тут не вважаємо доцільним окремо зупинятись на цьому аспекті [І. В. Привалова, 2005: с. 299–301].

Етап аналізу. Анкетування проходили студенти-гуманітарії (соціологи) Київського університету. *Генеральна сукупність* становила 60 студентів п'ятого курсу та 74 – першого курсу. Однак у зв'язку з відсутністю деяких студентів *вибіркова сукупність* дорівнювала 49 студентів п'ятого курсу та 52 – першого (82 і 70 % респондентів, відповідно), тобто 101 студент сумарно. Гендерна структура обох груп фактично однакова (близько 80 % – дівчата та 20 % – хлопці).

Зібраний масив первинної інформації характеризується складною архітектурою, на відміну від квазіоднотипної інформації, яку дають стандартні методики. До нього було застосовано загальнонауковий метод аналітичного групування. Усі цінності при обробці були класифіковані та приписані обмеженій кількості класів, що були знайдені у відповідях респондентів. Для класифікації відповідей, отриманих на запитання III та V, було частково застосовано семантичний аналіз – урахувались суто смисли³, закладені в мовну форму.

Методичні характеристики масиву такі (див. табл.1):

Таблиця 1. Методичні характеристики масиву первинних даних

№ курсу	Покоління	№ запитання	Складова запитання	Різні мовні форми	Усього з повторами	Максимальна кількість збіжностей за мовною формою
1 курс	молодь	II	цінності	102	214	Оптимізм (16)
		III	висловлювання щодо цінностей	65	69	Моя хата з краю (3)
	старші люди	IV	цінності	58	160	Ностальгія за минулим (22)
		V	висловлювання щодо цінностей	55	58	Родина – найбільше щастя(2); гуртом добре й батька бити (2)
5 курс	молодь	II	цінності	121	242	Індивідуалізм (23)
		III	висловлювання щодо цінностей	157	164	Моя хата з краю – нічого не знаю (7)
	старші люди	IV	цінності	95	207	Ностальгія за минулим (26)
		V	висловлювання щодо цінностей	106	118	Моя хата з краю – нічого не знаю (4); краще синиця в руках, ніж журавель у небі (4)
Σ					1232	

Сумарно було отримано 1232 формулювання цінностей. Для порівняння, у дослідженні, виконаному за аналогічною методикою та описаному О. Е. Гегером, при вибірці, що становила 218 респондентів, серед яких студенти та учні, було зібрано 1745 ціннісних формулювань [Гегер, 2010: с. 136].

По всьому масиву можна відстежити кілька тенденцій:

1. найбільша кількість цінностей була названа в межах запитання II;
2. значно меншою є кількість реакцій, отриманих на запитання IV, однак якщо першокурсники дали дещо більше половини реакцій порівняно із запитанням I, то в п'ятикурсників цей показник значно вищий;
3. якщо в першокурсників кількість висловлювань щодо цінностей менша, ніж кількість названих власне цінностей, то в п'ятикурсників ситуація прямо протилежна;
4. значна кількість повторів у межах II та IV запитань, і навпаки, зовсім незначна – у межах III та V.

Нівелювавши повторюваність відповідей у 1232 формулюваннях цінностей, отримали (див. табл. 2, 3):

1. 20 інтегральних ціннісних груп / класів для молоді (запитання II);
2. 19 інтегральних ціннісних груп / класів для старших людей (запитання IV);
3. 24 інтегральних ціннісних груп / класів для молоді (запитання III);
4. 21 інтегральних ціннісних груп / класів для старших людей (запитання V).

¹ Складові теж можуть мати розгорнуту змістовну структуру.

² Слова, прислів'я, вирази молодіжного сленгу, жаргону, вирази людей старшого віку, уривки пісень, реклами.

³ Лише у двох випадках одна форма була віднесена до двох груп.

Таблиця 2. Інтегральні ціннісні групи молоді для рефлексивної частини методики

МОЛОДЬ	1 курс		5 курс	
Інтегральна цінність	II	III	IV	V
Оптимізм	42	7	23	2
Індивідуалізм	23	6	42	2
Динамізм	23	10	38	25
Матеріальні цінності	26	7	22	15
Пасивність	14	4	20	15
Лібералізм	23	1	8	8
Утилітаризм	7	2	18	2
"Я"-орієнтація	8	4	14	8
Робота як цінність	10	2	9	3
Громадянська позиція	7	1	8	3
Родина	9	5	3	2
Статус	4	8	8	4
Гедонізм	5	1	7	5
Особисті стосунки	3	0	7	10
Прозахідна орієнтація	0	2	9	11
Нездоровий спосіб життя	3	4	2	2
Віртуальність	1	0	3	0
Колективізм	3	2	0	2
Відсутність цінностей	2	6	1	10
Освіта	1	1	0	2
Патріотизм	0	6	0	7
Молодість	0	2	0	4
Гендер	0	0	0	4
Батьки	0	3	0	3

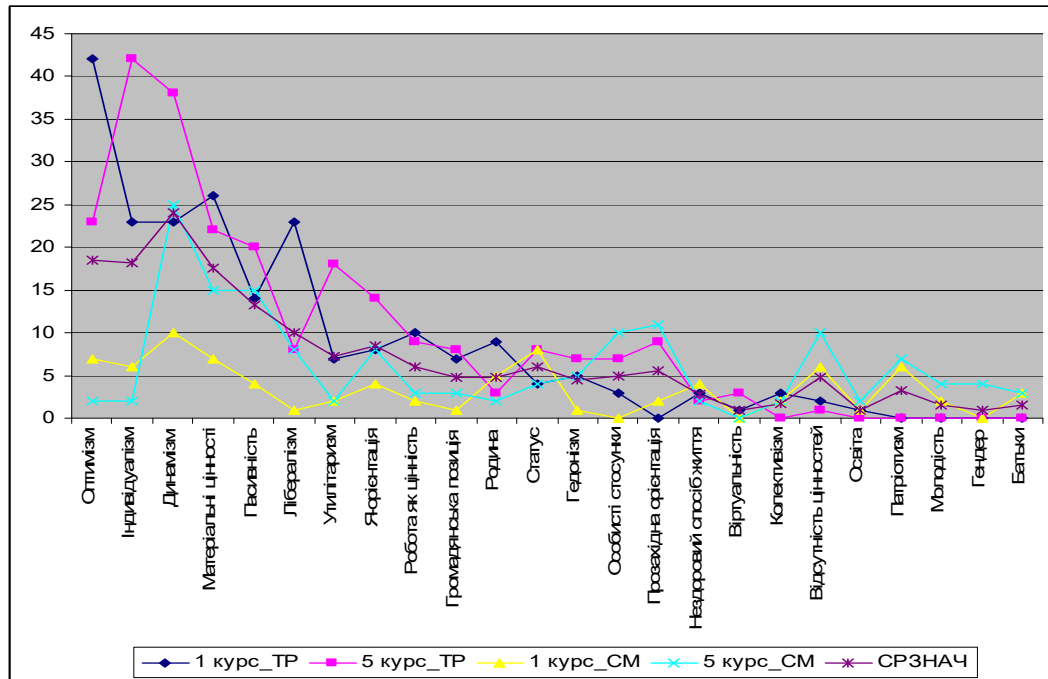
Таблиця 3. Інтегральні ціннісні групи представників старшого покоління для рефлексивної частини методики

СТАРШЕ ПОКОЛІННЯ	1 курс		5 курс	
Інтегральна цінність	II	III	IV	V
Минуле	27	10	29	17
Родина	23	7	25	10
Позитивні якості	14	2	26	10
Колективізм	13	6	22	12
Фетиші СРСР	10	3	24	11
Стабільність	15	1	15	0
Громадська думка	8	0	13	1
Життя під контролем	6	0	10	1
Майбутнє	8	3	5	2
Нащадки	6	1	5	3
Негативні якості	3	9	8	23
Робота	4	2	5	0
"Я"-орієнтація	7	0	1	1
Духовність	2	0	5	0
Добробут	4	0	2	1
Утилітаризм	1	5	5	12
Аполітичність	5	3	0	2
Освіта	1	1	3	4
Традиції	0	0	4	0
Патріотизм	0	2	0	7
Старість	0	3	0	1

Варто зазначити, що групи інтегральних цінностей різняться для представників різних поколінь – відбулося своєрідне вікове зважування.

Результати дослідження. Відразу варто зауважити, що в даній публікації не описуються детально результати, отримані на основі застосування стандартизованої частини методики (запитання I, а також додаткові соціально-демографічні запитання щодо статі, віку й регіону проживання), оскільки основний інтерес становила саме рефлексивна частина, а відповідно й результати, отримані на основі її апробації. Результати, отримані на основі рефлексивної частини методики, підтвердили в досліджуваних представників української молоді наявність характерних рис постмодернізму: невизначеність, культ незрозумілого, фрагментаризація, гра мови, змішування жанрів, мода як код

культури, приналежність до визначеної соціальної групи, політична незаангажованість, самовираження, апеляція до релігійної свідомості, екзистенціальні мотиви, різні способи самозахисту, ігрова розкутість, неупередженість, відкритість [Воронкова, 2004: с. 342–343] (див. рис. 1). Також, оскільки однією з максимальних частот розподілу виявився індивідуалізм, то можна робити екстраполяцію на загальнодержавний рівень і наголошувати на тому, що, очевидно, український соціум супроводжує епоха занепаду, для якої характерні орієнтація людини на себе, захоплення особистим життям і розчарування в усьому, що виходить за його межі [Горлач, 2000: с. 558].

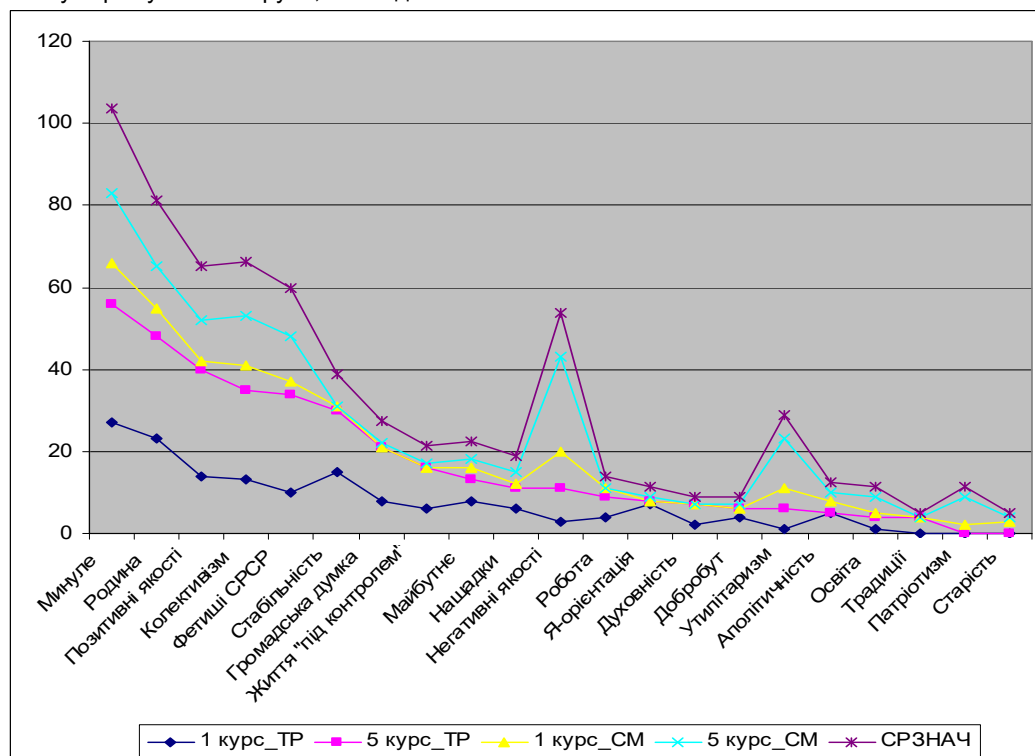
TP – теоретичний концепт, представлений у відповідях на запитання II та IV;

CM – смисл, закладений у висловлювання, представлено у відповідях на запитання III та V

Рис. 1. Культурно-національні цінності молоді

З іншого боку, можна констатувати, що цінності досліджуваної групи українського студентства подібні до цінностей молоді інших європейських держав, наприклад сучасної Німеччини, що підтверджується даними досліджень німецьких науковців [Young people's values and qualifications, 2011].

Щодо ціннісних груп представників старшого покоління, то лідируючу позицію посідає "минуле" (див. рис. 2). У багатьох випадках цей концепт тим чи іншим чином¹ пов'язується з радянською епохою. Разом із групою "Фетиші СРСР" та "Колективізм", які теж обіймають значні частки в масиві, цей показник є разючим відносно всіх інших. Та кож значну частку отримують такі групи, як "Родина" та "Позитивні якості".

TP – теоретичний концепт, представлений у відповідях на запитання II та IV;

CM – смисл, закладений у висловлювання, представлено у відповідях на запитання III та V

Рис. 2. Культурно-національні цінності представників старшого покоління

¹ Як ностальгія за тими часами, як факт-згадування, як наведення негативних аспектів того часу тощо.

У цілому ілюстрація, яка формується щодо ціннісної картини на основі масиву, представляє людей старшого покоління як аморфних, закостенілих на ідеалах радянської епохи.

Також методика дозволяє побачити, що на даному історичному етапі американські та українські національно-культурні цінності перебувають не в контрастивних, а у взаємозіставних відношеннях, що свідчить про глобалізацію культур і процес переоцінки стереотипів, настанов, норм і еталонів. Результати аналізу специфіки й динаміки змін національно-культурних цінностей етносу сприяють побудові адекватної моделі його образу світу [Привалова, 2005: с. 302]. Знання такої моделі, у свою чергу, відкриває шляхи до розуміння того, які

необхідно впроваджувати заходи для будови або корекції системи цінностей нації (народу тощо), особливо в таких кризових (трансформаційних, перехідних) суспільствах, як українське.

Методичний аналіз досвіду застосування методики. Коротко варто зупинитись на стандартизованій частині методики. Крім того, що вона дозволяє отримати розподіл за запропонованими в методиці цінностями із застосуванням SPSS, також за рахунок введення до неї короткого соціально-демографічного блоку вона робить можливим отримання інформації щодо залежностей між вибором цінності та ознакою з переліку, закладеними в ньому (див. рис. 3¹).

Контрольная диаграмма: Які духовні цінності є типовими для української культури_колективізм

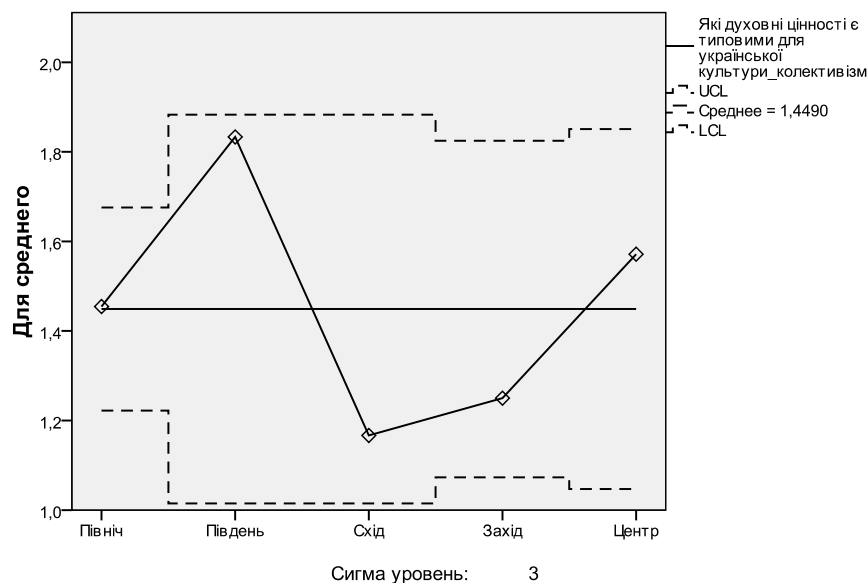

Рис. 3. Залежність цінності від регіону проживання² студента

Також можна відстежити залежності між цінністю та групою таких ознак, що дає можливість для складного аналізу (див. рис. 4).

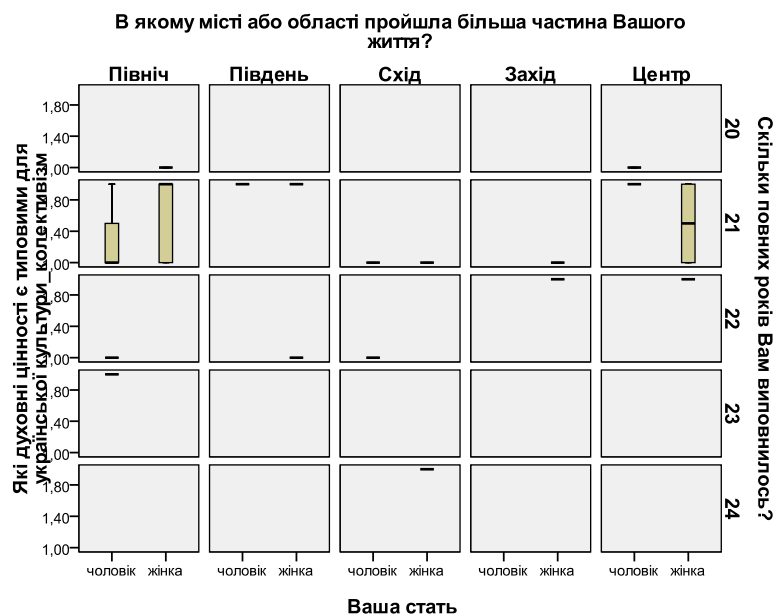

Рис. 4. Залежність цінності "колективізм" від ознак соціально-демографічного блоку

¹ Приклади в рис. 3 та рис. 4 побудовано для респондентів 5 курсу навчання.

² Під регіоном проживання мається на увазі той регіон, в якому респондент провів більшу частину життя.

Цілоком відбракованих анкет не було. Анкети містили окремі пропуски у зв'язку із запитаннями III та IV, що пов'язано зі специфікою цих запитань як таких, що вимагають певних процесів активізації пам'яті респондента, про що детальніше йшлося вище. Перше запитання отримало всі валідні реакції по вибірці. Зауваження щодо вживання терміна "живе" у даному випадку релевантні тільки на етапі аналізу.

Можна стверджувати, що рефлексивна частина методики І. В. Привалової дозволила при вдвічі меншій вибірці отримати 71 % тієї кількості ціннісних формулювань, що були отримані за більшої вибірки. Звісно, потрібно обов'язково враховувати, що склад вибірок дещо різний, тому абсолютне пряме зіставлення недоречне.

Тенденції, виявлені в масиві первинних даних, отриманих на основі рефлексивної частини методики, можна пояснити таким чином:

1. Те, що найбільша кількість цінностей була названа в межах запитання II, пояснюється його змістом – воно стосується власне респондентів, тому їм легко ідентифікувати певні набори цінностей.

2. Те, що значно меншою є кількість реакцій, отриманих на запитання IV, також пояснюється змістом запитання, а саме – логічним оператором, який у нього закладений. Респонденту потрібно було здійснити кілька когнітивних операцій: спочатку ідентифікувати, хто належить до старших людей (це можуть бути люди покоління батьків, дідів тощо), а потім залучити ресурси пам'яті й ідентифікувати висловлювання, характерні для цієї когорти. Те, що першокурсники дали дещо більше половини реакцій порівняно із запитанням I, а в п'ятикурсників цей показник значно вищий, очевидно пояснюється вищим освітнім рівнем і загальним розвитком.

3. Ситуація з тим, що в першокурсників кількість висловлювань щодо цінностей менша, ніж кількість названих власне цінностей, а в п'ятикурсників ситуація прямо протилежна, може бути пов'язана з проблемами, зокрема просторового ілюстративного мислення, яке, очевидно, сучасна вітчизняна шкільна освіта не в змозі розвинути на належному рівні.

4. Ситуація, пов'язана з тим, що була отримана значна кількість повторів у межах II та IV запитань і, навпаки, зовсім незначна – у межах III та V, характерна для методик подібного типу. У цілому кожній людині властива власна карта смислів щодо різних концептів.

Варто зазначити також, що після нівелювання повторюваності відповідей рефлексивної частини методики у 1232 формулюваннях цінностей було отримано дещо різну кількість інтегральних ціннісних груп / класів (вище в публікації наведено максимальну кількість за кожною з груп) у межах різних курсів і поколіннях груп (див. табл. 2, 3).

У цілому комбінована рефлексивна методика дозволяє не лише виміряти цінності групи та здійснити на основі отриманих даних додатковий аналіз, але й виявити релевантні цінності, як загальнолюдські, так і суто належні до групи національних, а також порівняти групи цінностей представників різних поколінь. Також методика дозволяє побачити, у яких відношеннях на даному історичному етапі перебувають американські та українські національно-культурні цінності. Удосконалення методики можливе кількома шляхами: 1) використанням відкоригованих (уточнених) формулювань запитань; 2) включенням інших наборів мовних форм. Загалом можна констатувати, що методичний аналіз досвіду застосування ме-

тодики виявився позитивним, зокрема з позиції якості отриманої соціологічної інформації.

Декларую оригінальність власного дослідження, відсутність конфлікту інтересів, невикористання матеріалів, що порушують авторські права, дотримання етичних вимог під час виконання дослідження та підготовки статті.

Список використаних джерел

1. Гегер А. Э. Выявление индивидуальных и групповых ценностей в группе молодежи. Релевантные методические решения // А. Э. Гегер // Социолог. исследования. – 2010. – № 1. – С. 132–141.
2. Грязнова О. С. Измерение базовых жизненных ценностей: сравнение методик и результатов Ценностного исследования Шварца и Европейского социального исследования // О. С. Грязнова, М. Г. Руднев / Социолог. методы в современной исследовательской практике : сб. статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А. О. Крыштановского / под ред. О. А. Оберемко. – 2011. – М. : Изд. дом НИУ ВШЭ. – С. 246–250.
3. Дранков А. В. О возможности памяти человека фиксировать переходные вероятности // А. В. Дранков // Количественные методы в гуманитарных науках. – 1981. – М. : Моск. ун-т. – С. 146–152.
4. Емельяненко Т. В. Методы межкультурных исследований ценностей // Т. В. Емельяненко // Социология: 4М. – 1997. – № 9. – С. 55–64.
5. Паніотто В. Монолог аналітика (Криза в методах опитування та шляхи її подолання) / В. Паніотто, Н. Харченко // KMIC Review. – 2012. – № 3. – С. 3–14.
6. Привалова И. В. Параконцептуальные заимствования. Интернационализация аксиологической составляющей и аксиологических концептов. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации) : монография / И. В. Привалова. – М. : Гнозис, 2005. – Гл. 4 (§ 4.3). – С. 297–313.
7. Воронкова В. Г. Постмодернизм. Философия : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : ВД "Професіонал", 2004. – Тема 14. – С. 337–376.
8. Саганенко Г. И. Потенциал рефлексивных методов в выявлении релевантных ценностей / Г. И. Саганенко, А. Э. Гегер, Е. И. Степанова // Социология: 4М. – 2011. – № 32. – С. 75–103.
9. Воронкова В. Г. Теорії передбачення та прогнозування. Філософія : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : ВД "Професіонал", 2004. – Тема 16. – С. 411–460.
10. Толстова Ю. Н. Некоторые замечания по поводу изучения ценностных ориентаций // Ю. Н. Толстова // Социология: 4М. – 1997. – № 9. – С. 55–64.
11. Головатый Н. Ф. Ценностные ориентации и потребности современной молодежи. Социология молодежи : курс лекций / Н. Ф. Головатый. – К. : МАУП, 1999. – Гл. 5. – С. 69–88.
12. Цінності // Філософія : підруч. / за заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалки. – Х. : Консульт, 2000. – Розд. 4. – Гл. 4. – С. 549–569.
13. Юзва Л. Автобіографічна пам'ять та її вплив на комунікацію типу запитання-відповідь у процесі опитування: досвід досліджень в межах когнітивної теорії / Л. Юзва // Психол. проблеми сучасності : тези II-ї міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених, м. Львів, 8-9 квітня, 2005 р., ЛНУ імені Івана Франка. – Л., 2005. – С. 67–69.
14. Kohls R. The Values Americans Live By / R. Kohls, K. Jason, H. Posner // Explorations in Modern Culture. – 1994: Heinle & Heinle Publishers. – P. 2–17.
15. List-of-values [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: <http://www.stevpavlina.com/articles/list-of-values.htm>
16. Young people's values and qualifications [Електронний ресурс]. – Джерело доступу: <http://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/en/society/main-content-08/young-peoples-values-and-qualifications.html>

References [transliterated]

1. Geger AE (2010) Identification of individual and group values in the youth group. Relevant methodological solutions. *Sotsiologicheskie Issledovaniya* (1): 132-141. [in Russian]
2. Hraznova OS (2011) Measurement of basic values in life: a comparison of methods and results of the valuable studies Schwarz and the European Social Survey, 246-250. [in Russian]
3. Drankov AV (1981) About the memory of the person the possibility of fixing the transition probabilities, 146-152. [in Russian]
4. Emelianenko TV (1997) Methods of Intercultural Studies values. *Sociology: 4M* (9): 55-64. [in Russian]
5. Paniotto V (2012) Monologue analyst (Crisis in survey methods and ways to overcome). *KIIS Review* (3): 3-14. [in Ukrainian]
6. Privalova IV (2005) Conceptual drawing. Internationalization axiological component and axiological concepts. *Interculture and verbal sign (Linguistic and cognitive foundations of intercultural communication)* (4.3): 297-313. [in Russian]
7. Voronkov V (2004) Postmodernism. *Philosophy: Textbook* (14): 337-376. [in Ukrainian]

8. Saganenko GI (2011) Potential reflexive techniques to identify relevant values. *Sociology: 4M* (32): 75-103. [in Russian]
9. Voronkova V (2004) Theories of prediction and forecasting. *Philosophy: Textbook* (16): 411-460. [in Ukrainian]
10. Tolstova YN (1997) Some comments on the study of value orientations. *Sociology: 4M* (9): 55-64. [in Russian]
11. Holovaty NF (1999) Values and needs of today's youth. *Sotsiologiya youth: Course lektsiy* (5): 69-88. [in Russian]
12. Horlatch MI (2000) Values. *Philosophy. Textbook. Under the general editorship* (4): 549-569. [in Ukrainian]
13. Yuzva L (2005) Autobiographical memory and its effect on communication-answer type questions in the survey: research experience within cognitive theory. *Psychological problems of our time. Proceedings of the*

Second International Scientific Conference of students and young scientists, 67-69. [in Ukrainian]

17. List-of-values [Електронний ресурс]: – (Джерело доступу): <http://www.stevepavlina.com/articles/list-of-values.htm>

18. Young people's values and qualifications [Електронний ресурс]: – (Джерело доступу): <http://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/en/society/main-content-08/young-peoples-values-and-qualifications.html>

Надійшла до редколегії 03.03.17

L. Yuzva, PhD, Assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SPECIFIC USAGE OF COMBINED REFLECTIVE METHOD FOR STUDY OF NATIONAL VALUES GROUPS

In the era of postmodernism particularly important for certain countries becoming targets of values. For Ukraine, this group is the national cultural values today. The issue of values in the sociological field is always relevant in general. So there are a number of studies on values for different methods. The proposed research study made use reflective technique to study of national values. Specifically, I.Pryvalova's methodology used which are combined. Its first component in a predefined list of values refers to the method of "measuring" values based on the procedure of "standardized measure". Another – focused on identifying values. Results obtained from reflective of techniques have confirmed ownership studied representatives of Ukrainian youth to those who illustrate the characteristics of postmodernism: the uncertainty cult incomprehensible, fragmentaryzatsiya game language, mixing genres, fashion as a code cultures, belonging to a certain social group, political impartiality, expression, an appeal to the religious consciousness, existential motifs different ways of self-defense game looseness, impartiality, openness. Also, the method allows us to see that at this point in history of Ukraine, American and Ukrainian national cultural values are not contrastive, and in vzayemospivstavymykh ways, indicating that the globalization of cultures and the process of revaluation of stereotypes, attitudes, norms and standards. Overall, the combined reflective technique allows not only to measure the value of and conduct on the basis of the data of different types of additional analysis, but also identify relevant values as of human and purely due to a group of national and compare groups of values of different generations.

Keywords: Values, values identification, measurement values, national cultural values reflective methodology.

УДК 303.6, 303.8

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.9>М. Сидоров, канд. фіз.-мат. наук, доц.
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕРМІНА "ПАРАДАНІ" У СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Наведено передісторію й огляд поняття "парадані", уперше введенного Міком Коупером у 1998 р., обґрунтовано його інтерпретацію та проілюстровано зміст на прикладах. Використання комп'ютерної техніки у процесі соціологічного дослідження дозволило ефективніше аналізувати великі масиви інформації. Переважно під інформацією, отриманою із соціологічного дослідження, розуміють масив даних, що складається із запитань та відповідей на них респондентів. При комп'ютерно-опосередкованому збиранні даних під час виконання соціального дослідження збільшується можливість автоматичної фіксації та накопичення супроводжуючої інформації, частину якої можна використовувати для поліпшення якості результатів опитування. У літературі зустрічаються терміни, що описують інформацію, отриману під час дослідження. До неї відносять дані дослідження, метадані, парадані, допоміжні й додаткові дані. Усі типи даних потребують інтерпретації, змісту та свого місця в ієрархії. Дані – це відповіді респондентів на запитання; метадані – формулювання запитань і альтернатив, а також супровідна документація з дослідження; парадані – інформація про процес породження чи отримання даних; допоміжні дані як конструктор вищого рівня містять парадані та іншу інформацію.

Ключові слова: дані, метадані, парадані.

Зростання кількості опитувань, зміна стилю життя громадян та їхніх ціннісних орієнтацій зменшує їхнє бажання брати участь у соціальних дослідженнях, що зумовлює складнощі реалізації вибіркової моделі та, як наслідок, – погіршення якості результатів дослідження. Дослідники постійно намагаються знайти нові важелі для поліпшення якості даних соціальних обстежень. Одним з підходів для розв'язання цієї проблеми є використання допоміжних даних. Одним з видів допоміжних даних є парадані. Саме про сутність цього терміна, його інтерпретацію й наповнення йтиметься в пропонованому дослідженні.

Якість можна розглядатись як трирівневий концепт: перший рівень – якість продукту – набір ідеальних характеристик продукту, установлений споживачем або замовником, за яким можна цю якість оцінити; другий рівень – якість процесу, завдяки якому створюється продукт [Couper, 2005]. Якщо процес не містить помилок, то продукт, отриманий унаслідок цього процесу, має бути якісним. Третій рівень – організаційна якість, завдяки якій можна організувати якісний процес. Якщо організація з якихось причин недостатньо досконала, то неможливо отримати якісний процес, отже, неможливо отримати якісний продукт.

У термінах соціологічних досліджень це означає: якісний результат дослідження може бути отриманий лише при якісному процесі отримання даних, що можна здійснити лише при якісному програмуванні дослідження. Проте в центрі все одно залишається отримання або збирання даних, тобто їхня поява.

Якість процесу можна контролювати за допомогою низки показників, для різних методів отримання інформації вони будуть різними. Сам набір інформації про отримання даних Коупер [Couper, 1998] назвав параданними (paradata: παρά – "біля", "коло", "разом" + "дані"), тобто це якась інформація, що міститься поруч із даними або супроводжує їх. У випадку соціальних досліджень це дані, що супроводжують процес збирання даних, тобто інформація про власне процес збирання. Тут може йтися не лише про інформацію щодо процесу анкетування чи інтерв'ювання, а у значно ширшому розумінні, включаючи отримання всієї супровідної інформації про створення, появу даних дослідження. Саме про це йтиме мова у пропонованій роботі, причому ми зараз не будемо з'ясовувати, для чого потрібна ця інформація чи як її можна використовувати.

Відповіді респондентів є даними опитування. Ці дані нічого не варті без тексту запитань і переліку альтернатив, які відносять до метаданих. Для терміна "метадані" немає однозначного визначення. У загальному випадку – це дані, що характеризують або пояснюють інші дані.

Наприклад, число 2865886 ніякої особливої інформації не містить, це просто якісь дані, але разом з даними про дані, якими, наприклад, є середня чисельність населення м. Києва в січні – листопаді 2016 р., це число перетворюється на дані офіційної статистичної інформації, з якими ми можемо працювати, порівнюючи показник з аналогічними протягом іншого терміну.

Gregory, Heus та Ryssevick [Gregory, 2009] пропонують свою типологію метаданих.

Структурні метадані описують структуру даних: імена змінних, формулювання запитань, перелік альтернатив, послідовність розташування в масиві, типи запитань тощо. Цю інформацію називають *паспортом анкети* (статистичний пакет OCA), вкладкою "Variables" (статистичний пакет SPSS), параметрами класу "attributes" (статистичний пакет R) залежно від бібліотеки використання.

Описові метадані складаються з інформації про методологію, вибірку, якість вимірювання. Переважно ця інформація є у програмі дослідження.

Адміністративні метадані – це дані, утворені самим процесом управління даними при збиранні, обробці, публікації тощо. До таких даних відносять дані про права доступу до результатів, юридичні документи дослідження, інформацію про формат файлу збереження даних і місце його розташування.

Поведінкові метадані (які також називають *параданими*) є інформацією про реакцію та поведінку дослідників при використанні даних дослідження, поведінку інтерв'юєрів і респондентів під час опитування. До поведінкових метаданих належать оцінки інтерв'юєром зовнішнього вигляду респондента, реакція респондента на запитання, стан домогосподарства, враження сусідів, причини відмов тощо, тобто парадані відносять до метаданих. Однак сам Мік Коупер пропонує дещо іншу типологію: він вважає метадані даними про дані, а парадані, на відміну від інформації про об'єкт дослідження, – даними про процес.

Дійсно, у 1998 р. у Далласі на семінарі JSMASA (Joint Statistical Meetings of the American Statistical Association) у доповіді [Couper, 1998] "Вимірювання якості опитувальника в середовищі комп'ютерно-опосередкованого збирання даних" Коупер запропонував термін "paradata" для опису даних, що автоматично генеруються комп'ютером при комп'ютерно-опосередкованому збиранні даних – Computer assisted survey information collection (CASIC). Оскільки на той час CASIC був головним методом збирання даних для великих компаній та урядових замовлень, то Коупер запропонував максимальне використання всієї допоміжної інформації, що супроводжувала збирання даних. За його підходом збирання та проміжний (початковий)

аналіз зібраної інформації не розділялися на послідовні етапи, а перетворювалися на один процес. За допомогою супроводжуваних даних пропонувалося коригувати процес опитування для оптимізації збирання даних із фінансового погляду, відбувалась корекція вибіркової моделі з метою визначення та підвищення якості опитування. Оскільки урядові проекти можуть бути досить тривалими та повторюватись, то напрацьовані результати планувалося використовувати для подальших досліджень. І тут підходить до неперервної оцінки (управління) і підвищення якості даних є досить важливими компонентами дослідження. Саме ці два фактори – якість результатів дослідження і його вартість – стали головними важелями у прийнятті рішень стосовно проведення опитування.

До інформації, що супроводжувала процес збирання даних, Коупер відносив досить широкий спектр показників, причому деякі з них можна віднести до пілотажної частини дослідження, а деякі – безпосередньо до збирання даних.

Ним була сформульована можливість використання параданих на різних етапах дослідження із застосуванням комп'ютера, у роботі [Couper, 1998] він виділив три з них: етап розробки інструментарію, етап збирання даних та етап ремонту вибірки й редагування даних.

На етапі розробки інструментарію пропонувалося, наприклад, використовувати реакцію респондентів на запитання під час пілотажного дослідження, намагатись повніше враховувати ефект інтерв'юера, аналізувати складність запитань для розуміння респондента, час відповіді на запитання. Також пропонувалося аналізувати, як сам інтерв'юер розуміє інструментарій, і це все кодувати спеціальними поведінковими кодами [Belli, 2001: р. 198]. Завдяки цьому з'явилась можливість напівавтоматично збирати якісну та кількісну інформацію про інтерпретацію запитань анкети респондентом для оцінювання та коригування якості інструментарію.

Під час збирання даних, тобто власне опитування, через CASIC Коупер у [Couper, 1998] виділяв вісім шляхів (методів) отримання інформації про цей процес.

1. Аудіо- або відеозапис інтерв'ю з аналізом реакції респондента на запитання [Matthew, 2011] та фіксація через відповідні коди [Lepkowski, 1998]. Цей метод досить затратний, крім того, респондент, знаючи, що його записують, може давати суспільно схвалені відповіді на запитання, також дуже затратним є процес кодування реакції респондента. Незважаючи на це, такий підхід зараз широко застосовують у маркетингових дослідженнях для аналізу відео- та аудіореклами. Окремого розвитку набуває також відеоінтерв'ювання, при проведенні якого за допомогою відповідного програмного забезпечення можна автоматично розпізнавати емоції за мімікою респондента й кодувати їх як неперервні функції ставлення [Fuchs, 2007].

2. Моніторинг за проведенням інтерв'ю (більше стосується CATI). Інформація про час дзвінка, характеристики номера респондента, час інтерв'ю, реакцію респондента. Можна збирати інформацію про інтерв'юера, визначати його ефективність і взагалі коригувати процес відбору респондентів.

3. Повторні опитування, або контрольні повтори. З одного боку, метод дуже затратний через те, що підвибірку респондентів просять повторно пройти опитування, а з іншого – дозволяє виявити фальсифікації з боку інтерв'юерів, отримати додаткову інформацію про зміни в даних. Важливим є порівняння результатів обох опитувань для кожного з обраних респондентів. Це дає змогу виявити додаткові параметри, що можуть інтерпретуватись як вплив інтерв'юера та інших обставин на відповіді.

4. Швидкість та ефективність. Тут Коупер має на увазі швидкість і ефективність руху інформації про процес

дослідження від інтерв'юера до бригадира й далі – до менеджера опитування про відмови респондентів, їх причини, невірні адреси домогосподарств, невірні дані респондентів, часові інтервали, коли вдома нікого не було (у випадку опитувань домогосподарств), відповідність маршруту до вибіркової моделі тощо. Причому з використанням CASIC частина такої інформації записується програмою автоматично у відповідний файл. Ця інформація може бути використана як для корекції поточного дослідження, так і для оптимізації подальших досліджень.

5. Файл реєстру натискання клавіш. Дозволяє збирати повну інформацію про дії респондента під час анкетування із CASIC. Записуються моменти натискання клавіш, уся навігація по анкеті, рухи мишки, просто клацання мишкою в порожньому місці. У випадку використання Інтернету для виконання дослідження в цей файл даних автоматично може записуватись інформація про перебіг опитування, про ознаки, на яких респондент припинив участь у опитуванні, на які сторінки переключився під час опитування, зміни відповідей та ін. Цю інформацію можна використовувати для зважування й аналізу відповідей респондентів [Bristle, 2015].

6. Часові мітки. У звичайних опитуваннях інтерв'юер записував лише час початку та закінчення інтерв'ю; якщо анкета складалась із низки блоків, то можна було записати цю інформацію для кожного блоку окремо. З використанням CASIC можна записувати всі часові параметри інтерв'ювання, час відповіді на кожне запитання тощо. Цю інформацію можна використовувати для оцінювання правдивості відповідей. Наприклад, якщо на запитання, прочитати текст якого можна не швидше ніж за 20 с, інтерв'юер дає відповідь протягом 2, то можна припустити, що це запитання взагалі не читалось і маємо автовідповідь, яку потрібно виключити з аналізу. Так само ці дані можна використовувати для аналізу складності запитань [Draisma, 2004].

7. Трекінг даних і виявлення проблем. Дані про кількість спроб контакту, відмови, причини відмов дають можливість аналізувати якість інтерв'юера, визначати інтерв'юерів з дуже великою кількістю відмов або ж проблеми з портативними комп'ютерами чи планшетами, які використовуються для анкетування, виявлення "мертвих зон" зв'язку та ін.

8. Примітки інтерв'юерів є коментарями до процесу збирання даних, обставин, вражень і зауважень.

Під час редагування, ремонту та аналізу даних якраз і застосовуються всі парадані, отримані під час збирання для виявлення зміщень, зважування, корекції й аналізу результатів опитування.

З часу опублікування цього матеріалу зміст поняття "парадані" розширився, отримав розвиток і збільшив можливості застосування.

Перш за все, збиранню параданих стали приділяти увагу у великих дослідженнях, наприклад National Survey of America's Families (NSAF) та European Social Survey (ESS), витрачаючи на це чи не більше ресурсів, ніж на збирання даних. Наприклад, у сьомій хвилі ESS масив даних містить відповіді на 601 ознаку від 40185 респондентів, а відповідний масив параданих – 777 ознак для 78629 об'єктів, оскільки в контактні форми ESS записується досить великий обсяг формалізованої інформації про всі спроби контакту з потенційними респондентами, причому для деяких країн кількість таких спроб може сягати 80 для одного респондента. У таких дослідженнях за допомогою параданих вивчали ефект інтерв'юера, модифікували опитувальник, аналізували причини відмов від відповідей, рівень відповідей і можливі зміщення. Примітки інтерв'юера стали частіше використовувати у формалізованому вигляді, наприклад у контактних формах ESS [ESS 7 CF, 2014].

До параданих почали відносити оцінки інтерв'юерами стану помешкань і районів проживання інтерв'юєрів, наявність графіті на стінах, вибитих шибок і сміття, навіть реакцію респондентів на запитання.

З'явилися системи для окулографії (Eyetracking), які дали можливість відстежувати під час інтерв'ювання не тільки рухи мишки й фіксувати натискання клавіш, а й використовувати інформацію про рух очей, що дозволяє аналізувати поведінку респондента під час опитування.

Дизайн самих опитувальників почав трансформуватись на основі параданих опитувань.

Парадани, автоматично згенеровані системами, що забезпечують роботу віртуальних комп'ютерних соціальних мереж, є ключовими показниками для очищення потоків даних від шуму, що дає можливість систематизувати інформацію. Уся ця інформація є такою, що супроводжує породження даних, причому не обов'язково даних опитування, а й даних, отриманих із коментарів до статей, пости у віртуальних соціальних групах, BigData.

Kreuter [Kreuter, 2013: р. 3] дає влучну інтерпретацію того, що є параданими, на відміну від власне даних і метаданих, на прикладі цифрового фото.

Даними цифрового фото є картинка. Якщо подивитись на властивості цього документа, то цифрова камера автоматично прописала туди свою назву, модель, розмір малюнка, тип компресії, час, дату створення, час експозиції, розмір діафрагми, ISO, параметри об'єктива, GPS-координати, бітність – усього більше кількох десятків параметрів (залежить від камери та режиму зйомки). Це все – метадані. А от те, як довго фотографував ракурс, скільки фото зробив до фінального, скільки

часу на це витратив, скільки різних об'єктів і світлофільтрів змінив, скільки режимів зйомки випробував, за який час, поки отримав фінальне фото, які були погодні умови – це парадані. Тут чітко простежується інтерпретація, що парадані є інформацією про процес збирання даних, чим у прикладі є саме фото, причому це інформація не тільки про те, як було зроблене фінальне фото, а й про процес, результатом якого воно стало.

На перший погляд може здатись, що парадані – це все, що не є даними чи метаданими та хоч якимось чином стосується дослідження. Однак це не зовсім так.

Звичайно, усю інформацію, крім безпосередньо даних і метаданих, відносять до додаткових даних. До цієї категорії потрапляють парадані та інші допоміжні дані (auxiliary data AD). Тоді виникає запитання: яким чином розділяти парадані та інші додаткові дані?

Перш за все, їх розділяє рівень агрегації. Наприклад, інформація про рівень урбанізації регіонів Нової Зеландії є додатковими даними, але не є допоміжними (хіба що крім випадку, коли проводиться дослідження Нової Зеландії). Дані, що отримані із Всеукраїнського перепису населення й використовуються для моделювання вибіркової сукупності, є додатковими й допоміжними, але не є параданими. Бази даних телефонних абонентів є допоміжними даними, а інформація, хто реально відповідає на дзвінки та які номери є дійсними, є параданими, і ця інформація утворюється під час самого дослідження.

Отже, за рівнем агрегації умовно інформацію, задіяну й отриману в дослідженні, можна схематично зобразити так:

Рис. 1. Схематична класифікація інформації дослідження

Зрозуміло, що не всю інформацію можна однозначно віднести до якогось із класів. Наприклад, якщо інформація про розташування домогосподарств (будинків, квартир) отримана з офіційних джерел або попередніх досліджень, то вона є допоміжною, а ця сама інформація, скоригована чи підтверджена під час підготовки або виконання дослідження, є вже параданими.

По-друге, час отримання. Парадани отримують під час виконання дослідження.

По-третє, можливість застосування.

Якщо розширити приклад про цифрову фотографію, наведений у [Kreuter, 2013: р.3], то допоміжними даними є, крім параданих, також інформація про наявні в продажу об'єктиви для фотокамер, формати зображень, моделі камер, спалахи, світлофільтри, штативи, програми для обробки зображень. А інформація про, наприклад, вартість продуктів чи землетрус на протилежному боці Землі, є додатковою, але не є ні допоміжною, ні тим більше параданими, оскільки не стосується конкретного знімка чи процесу його отримання.

У 2011 р. на міжнародному воркшопі, присвяченому використанню багаторівневих даних для аналізу невідповідей, було присвячено особливу увагу допоміжним даним (AD) і параданим як одним з видів допоміжних

даних. [Smith, 2011] аналізує різновиди допоміжних даних і можливість їхнього використання для виявлення й усунення зміщення внаслідок невідповідей респондентів.

Отже, серед усіх допоміжних даних парадані мають деякі особливості, що спонукає виділяти їх у окрему категорію.

Перш за все, вони збираються під час дослідження й містять інформацію про процес отримання даних, на відміну від інших допоміжних даних, що можуть бути отримані значно раніше або пізніше виконання самого дослідження.

По-друге, парадані можна об'єднати з даними й отримати значно більший спектр систематизованої інформації. Наприклад, у ESS можна об'єднати масиви даних і параданих, використовуючи як контрольні ознаки країну (ознака *cntry*) і порядковий номер потенційного респондента в масиві (ознака *idno*). Якщо звернути увагу на нумерацію респондентів у масиві ESS, то легко бачити, що вона йде не по порядку, а в масиві параданих (контактні форми) – по порядку. Це пояснюється тим, що в масиві даних є лише ті респонденти, що взяли участь у опитуванні та пройшли повне анкетування, а в масиві параданих – усі потенційні респонденти, з якими інтерв'юери намагались установити контакт. Таким чином, мо-

жна аналізувати тих, хто відмовився брати участь у опитуванні й оцінювати потенційні зміщення в результатах.

По-третє, накопичення параданих дозволяє після їх аналізу або додавати ознаки, що раніше збирались як парадані, до масиву даних для подальших досліджень, або оптимізувати їх набір, а також порівнювати не тільки результати різних досліджень, а й умови отримання інформації.

Список використаних джерел

1. Belli, R.F. The Respective Roles of Cognitive Processing Difficulty and Conversational Rapport on the Accuracy of Retrospective Reports of Doctor's Office Visits. / Belli, R.F., Lepkowski, J.M., and Kabeto, M.U. // In Seventh Health Survey Research Methods Conference Proceedings. (University of Illinois-Chicago, Chicago), – 2001., pp 197-203
2. Bristle J. Data Service Infrastructure for the Social Sciences and Humanities. / Bristle Johanna, Halbherr Verena // Report on keystroke analysis and implications for field work. EC FP7, 2015, Grant Agreement Number: 283646.
3. Couper M.P. Measuring Survey Quality in a CASIC Environment. / Couper Mick P. // Invited paper presented at the Joint Statistical Meetings of the American Statistical Association/ Proceedings of the Survey Research Methods Section, ASA, Achieving Quality in Surveys, Dallas, August 1998. pp41-49.
4. Couper, M.P.. The use of paradata in survey research. / Couper, M.P. and L. Lyberg. // Proceedings of the 55th Session of the International Statistical Institute, 2005.
5. Draisma, S. Response Latency and (Para)Linguistic Expressions as Indicators of Response Error. / Draisma, S. and Dijkstra, W. // In Presser, S., Rothgeb, J.M., Couper, M.P., Lessler, J.T., Martin, E., Martin, J., and Singer, E., editors, Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires, 2004, – p 131-147. Wiley and Sons, Inc.
6. ESS 7 CF Integrated contact form data file, edition 2.1, round 7 Режим доступу: http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS7CFe02_1&y=2014
7. Fuchs M. Video Web Survey – Results of an experimental comparison with a text-based Web survey. / Marek Fuchs, Frederik Funke // Proceedings of the Association for Survey Computing's Fifth International Conference on the Impact of Technology on the Survey Process. – Southampton, England. – September 2007. – pp.63-80.
8. Gregory A. Metadata. / Gregory Arofan, Heus Pascal, Ryssevik Jostein // RatSWD, working paper.- 2009.- № 57, March 2009 P22.
9. Kreuter F. Improving Surveys with Paradata: Analytic Uses of Process Information. / Kreuter F. ed. // Wiley Series in Survey Methodology, 2013. – p 394.
10. Lepkowski, J.M. CAPI Instrument Evaluation: Behavior Coding, Trace Files and Usability Methods/ Lepkowski, J.M., Couper, M.P., Hansen, S.E., Landers, W., McGonagle, K.A., and Shlegel, J. // Proceedings of Survey Research Methods Section, ASA, – 1998. – p. 917-922.
11. Matthew E. Jans Verbal Paradata and Survey Error: Respondent Speech, Voice, and Question-Answering Behavior Can Predict Income Item Nonresponse / Matthew E. Jans // Proquest, Umi Dissertation Publishing (9 Sep 2011).- 225 p.
12. Smith, T.W. The Report on the International Workshop on using Multi-level Data from Sample Frames, Auxiliary Databases, Paradata, and

Related Sources to detect and adjust for Nonresponse Bias in Surveys / Smith, T.W. // International Journal of Public Opinion Research, – 2011. – vol. 23. – #3, – p.389-402.

References [transliterated]

1. Belli, R.F., Lepkowski, J.M., and Kabeto, M.U. (2001). The Respective Roles of Cognitive Processing Difficulty and Conversational Rapport on the Accuracy of Retrospective Reports of Doctor's Office Visits. In Seventh Health Survey Research Methods Conference Proceedings. (University of Illinois-Chicago, Chicago), pp 197-203.
2. Bristle Johanna, Halbherr Verena (2015) Data Service Infrastructure for the Social Sciences and Humanities. Report on keystroke analysis and implications for field work. EC FP7, Grant Agreement Number: 283646. http://dasish.eu/publications/projectreports/DASISH_D3_7_Keystroke_Analysis.pdf
3. Couper M.P. (1998) Measuring Survey Quality in a CASIC Environment. /Couper Mick P.// Invited paper presented at the Joint Statistical Meetings of the American Statistical Association/ Proceedings of the Survey Research Methods Section, ASA, Achieving Quality in Surveys, Dallas, August. pp41-49.
4. Couper, M.P. and L. Lyberg. (2005). The use of paradata in survey research. Proceedings of the 55th Session of the International Statistical Institute.
5. Draisma, S. and Dijkstra, W. (2004). Response Latency and (Para)Linguistic Expressions as Indicators of Response Error. In Presser, S., Rothgeb, J.M., Couper, M.P., Lessler, J.T., Martin, E., Martin, J., and Singer, E., editors, Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires, pages 131-147. Wiley and Sons, Inc. <http://dx.doi.org/10.1002/0471654728.ch7>
6. ESS 7 CF (2014) Integrated contact form data file, edition 2.1, round 7 URL: http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS7CFe02_1&y=2014
7. Fuchs M. (2007) Video Web Survey – Results of an experimental comparison with a text-based Web survey. / Marek Fuchs, Frederik Funke //.–Proceedings of the Association for Survey Computing's Fifth International Conference on the Impact of Technology on the Survey Process. – Southampton, England. – September 2007. – pp.63-80.
8. Gregory A. (2009) Metadata. /Gregory Arofan, Heus Pascal, Ryssevik Jostein // RatSWD, working paper № 57, March 2009 P22. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1447866>
9. Kreuter F. ed. (2013) Improving Surveys with Paradata: Analytic Uses of Process Information. Wiley Series in Survey Methodology p 394. <http://dx.doi.org/10.1002/9781118596869>
10. Lepkowski, J.M., Couper, M.P., Hansen, S.E., Landers, W., McGonagle, K.A., and Shlegel, J. (1998). CAPI Instrument Evaluation: Behavior Coding, Trace Files and Usability Methods. Proceedings of Survey Research Methods Section, ASA, pages 917-922.
11. Matthew E. Jans (2011) Verbal Paradata and Survey Error: Respondent Speech, Voice, and Question-Answering Behavior Can Predict Income Item Nonresponse/ Proquest, Umi Dissertation Publishing (9 Sep 2011), 225 p.
12. Smith, T.W. (2011). The Report on the International Workshop on using Multi-level Data from Sample Frames, Auxiliary Databases, Paradata, and Related Sources to detect and adjust for Nonresponse Bias in Surveys. International Journal of Public Opinion Research, vol. 23 #3:389-402. <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edr035>

Надійшла до редколегії 20.03.17

M. Sydorov, PhD, Assoc. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ON INTERPRETATION OF THE TERM "PARADATA" IN SOCIAL RESEARCH

The use of computer technology in the planning, programming sociological research, data collection and analysis allowed more effectively analyze large amounts of information. Mainly in information obtained from sociological studies imply a data set consisting of questions and answers of the respondents. In computer mediated data collection during social studies increases the possibility of automatic recording and accompanying accumulation of information, some of which can be used to improve the quality of the survey results. In the literature, a number of terms that describe the information obtained during the investigation. It includes research data, metadata paradata, auxiliary data and additional data. Each of these data types have to have their interpretation and meaning and take their place in the data hierarchy. Thus, the data – is the answers of respondents to a questionnaire, metadata – this is the formulation of questions and alternatives and supporting documentation on research, paradata – information about the process of generating or receiving data, auxiliary data as construct with higher level contains paradata and other information. This paper is an overview and background of the term "paradata" firstly introduced by Mick Couper in 1998, justified its interpretation and content of this concept is illustrated by examples.

Keywords: data, metadata paradata,

УДК 316.454.4:[303.224.74+303.446.23]

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.10>

М. Бондаренко, студ. магістратури,
С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.,
О. Боровський, канд. соціол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ В УКРАЇНІ (ДОСВІД АПЛІКАЦІЇ МЕТОДИКИ BERTELSMANN STIFTUNG ДО ДАНИХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Висвітлено результати дослідження соціальної згуртованості на основі даних шостої хвилі Європейського соціального дослідження (European Social Survey). Запропоновано пояснення вимірювання соціальної згуртованості як соціального феномена, зумовленого парадигмальним зсувом серед підходів вимірювання якості життя суспільств. Це передбачає розгляд соціальної згуртованості як вагомого чинника для вимірювання соціальної якості життя. Для цього використано методику, запроваджену компанією Bertelsmann Stiftung, яку було апробовано на доступних даних Європейського соціального дослідження шостої хвилі, що включала Україну, і додатково засвідчено за допомогою аналізу інших джерел. Дослідження дало змогу зробити низку змістовних висновків щодо рівня соціальної згуртованості в Україні порівняно з іншими країнами Європи та світу. Наведено рекомендації для подальших досліджень соціальної згуртованості. Цей феномен дозволяє охопити широке коло суспільно важливих питань одночасно як на індивідуальному, так і на колективному, надіндивідуальному рівнях свідомості. Дослідження соціальної згуртованості висвітлює проблемні соціальні сфери, "слабкі точки" соціальних відносин, а зроблені висновки показують, на що необхідно першочергово направити зусилля для поліпшення життя нашого суспільства.

Ключові слова: соціальна згуртованість, соціальна якість життя, соціальні взаємодії, соціальні відносини, апробація методики.

Соціальна згуртованість є однією з базових доктрин розвитку сучасного суспільства. Вона припускає активну участь населення в розв'язанні актуальних проблем його життєдіяльності, подоланні соціальної ізоляції та соціальної дезінтеграції [Социальная политика, 2015]. Цей концепт доволі новий, адже його базові засади були викладені лише в 1990 р. у рамках Ради Європи, тому досліджень, пов'язаних із ним, небагато. Цікавість соціальної згуртованості полягає в тому, що вона охоплює одразу широке коло суспільних проблем, а не лише один якийсь аспект, як, наприклад, базова довіра або дискримінація. Соціальна згуртованість складається з багатьох інших важливих соціальних концептів, що визначають, наскільки суспільство є "разом", "одним за всіх", при цьому оцінюючи не лише індивідуальний або загальний рівень, а водночас ураховуючи як мікро-, так і макрорівні дослідження. Отже, соціальна згуртованість поєднує в собі засади взаємодії міжіндивідуальної, міжструктурної та взаємодію індивіда і структури одразу. Таким чином, вивчення згуртованості дає ґрунтовніше, повніше знання та можливість порівняння складових. Знання про соціальну згуртованість допоможе подолати ризики, наявні у суспільстві [Бек, 2000], та орієнтуватиме на досягнення й перехід до постматеріалістичних і колективних цінностей, притаманних постмодерну [Инглхарт, 1997], вектор руху до яких обирає сучасна людина. Згуртоване суспільство – це одна з "узагальнених цінностей" постмодерного суспільства, це поштовх і запорука розвитку, модернізації, хоч і наздоганяючої [Цаф, 1998]. Вивчення соціальної згуртованості разом з кількома іншими концептами знаменує перехід досліджень від застарілої "якості життя", де покладаються на суто об'єктивні показники, як-то ВВП, забезпеченість житлом, включеність у ринок праці, до "соціальної якості" [Wallace, 2009], що розглядає суспільство як інтерсуб'єктивне, а отже, поєднує в собі різні рівні й методи дослідження.

Наукова проблема, на розв'язання якої було спрямоване виконане дослідження, полягає у вимірюванні рівня соціальної згуртованості в Україні та порівнянні його з рівнями інших держав. Це дає можливість зрозуміти стан "спільності спільноти", рівні солідарності, взаємодовіри та взаємодопомоги, поваги, справедливості на мікро- й макрорівнях; усвідомити позицію України щодо цінностей згуртованості серед інших країн. До того ж пропонується дослідження допоможе апробувати методику "радару соціальної згуртованості" Bertelsmann

Stiftung, де не були представлені дані щодо України, на основі даних Європейського Соціального Дослідження визначити місце українського суспільства на шкалі соціальної згуртованості порівняно з іншими європейськими суспільствами. Це дасть можливість узагальнити вже отримані знання й зумовить розвиток подальших досліджень у цій сфері, а також стане перевіркою зіставлення методик дослідження соціальної згуртованості.

Метою даної статті є висвітлення результатів виконаного порівняльного дослідження рівня соціальної згуртованості в Україні щодо інших країн, що може бути прикладом для розгортання подібних вимірювань для інших країн, які не брали участі в дослідженні та/або в інші періоди часу.

Поняття соціальної згуртованості прямо пов'язане з новаторським підходом до вимірювання якості життя людей – розробками концепту та системи індикаторів "соціальної якості" [Social quality, 2012]. Цей підхід вимірює якість соціального контексту повсякденного життя і відрізняється від підходу "якості життя" тим, що ґрунтується на теорії "соціального середовища". Це соціологічно обґрунтований підхід вимірювання соціальних зв'язків, цінностей, якості взаємодії, на відміну від "якості життя", що дотримується фокуса вимірювання умов життя та стану окремого індивіда. Підхід "соціальної якості" робить акцент на особистості, проте як на такий, що є активним суб'єктом взаємодії в контексті соціальних умов, які рухаються й розвиваються. "Соціальний простір" міститься водночас у чотирьох основоположних чинниках – соціально-економічній безпеці, **соціальної згуртованості**, соціальній включеності та розширенні соціальних прав і свобод [Wallace, 2009]. Такий підхід відображає стан індивідів як соціальних суб'єктів, віддаючи пріоритет аналізу процесів, що зумовлюють діючий потенціал соціальних індивідів, він аналізує самореалізацію цих діючих суб'єктів і орієнтований на формування колективних ідентичностей. Іншими словами, він пов'язаний з діалектичними та рекурсивними відносинами між агентом і структурою й забезпечує бачення того, як соціальна якість суспільства може і має бути поліпшена. Вона забезпечує необхідний зв'язок між потребою, дією і (соціальною) політикою. Підхід соціальної якості поєднує в собі аналіз економічного й соціального розвитку. Він вимірює, якою мірою якість повсякденного життя передбачає прийнятний рівень життя, з урахуванням особливостей соціальних структур та інсти-

тутів та їхнього впливу на громадян. Отже, цей підхід є поєднанням структурних та індивідуальних факторів.

Соціальна якість ідентифікує чотири сфери:

- 1) економічну безпеку, що обумовлює особисту безпеку на основі норм соціальної справедливості;
- 2) **соціальну згуртованість**, що забезпечує суспільне визнання, служить основою для солідарності;

3) соціальну включеність, що забезпечує соціальну чутливість і справедливість;

4) розширення соціальних прав і свобод, яке дозволяє людям розвивати свої можливості й відчувати, що вони мають контроль над власним життям і здатні діяти, забезпечуючи собі людську гідність (див. табл. 1).

Таблиця 1. Складові соціальної якості життя за К. Уоллес та П. Еббот [Wallace, 2009].

Глобальні процеси			Спільноти, групи, індивіди
Системи, організації, інститути	Економічна безпека Матеріальна безпека Безпека зайнятості Безпека домогосподарства Безпека здоров'я	Соціальна згуртованість Економічна згуртованість Статусна згуртованість Політична згуртованість Цінності та норми Громадська безпека Мережі соціального капіталу Довіра Солідарність	
	Соціальна включеність Громадянство Ідентифікація зі спільнотою Участь у товариствах і ринку праці Включення в соціальне забезпечення, освіту і надання медичних послуг Політичне включення	Розширення соціальних і культурних прав і свобод Розширення політичних прав Розширення економічних прав Розширення соціально-психологічних прав Інформаційне розширення Соціальна мобільність	
Біографічні процеси			

Вони виражаються у вигляді чотирьох квадрантів, продуктів взаємозв'язку між глобальними і біографічними процесами, між системами та інститутами, з одного боку, та між спільнотами (Gesellschaft і Gemeinschaft) – з іншого боку [Тьоніс, 2005]. Вертикальну вісь квадранта зображує співвідношення між мікро- й макро-, особистістю та структурою. Горизонтальна вісь квадранта соціальної якості зображує взаємозв'язок між системою і суспільством, між системою і соціальною інтеграцією за Девідом Локвудом [Lockwood, 1999].

Основна відмінність між підходами "якості життя" та "соціальної якості" – роль окремих учасників як агентів. Це зумовлює необхідність урахувати як об'єктивні, так і суб'єктивні показники благополуччя – співвіднесення об'єктивних умов, що стосуються добробуту, і суб'єктивного сприйняття задоволеності життям, щастя і благополуччя, включаючи істотну відмінність між функціонуванням і можливостями (тобто між тим, що індивід здатний робити і тим, що він вибирає робити) [Sen, 1993].

Модель соціальної якості покликана вказувати необхідні умови для відкритого, соціально згуртованого суспільства, що розширює можливості громадян, які можуть мати гідний рівень життя. Вона визначає як умови для благополуччя, так і умови для будівництва і підтримки суспільства, здатного забезпечити добробут своїх членів [Wallace, 2009: р. 6–9].

Соціальна згуртованість та її вимірювання

Соціальна згуртованість є важливим чинником впливу на соціальну якість життя в суспільстві. Соціальна згуртованість – це клей, який пов'язує суспільство разом і створює довіру, забезпечує верховенство права, необхідного для участі в житті суспільства. Соціальна інтеграція та взаємодія не є можливою й ефективною без загальних норм, цінностей і довіри до соціально-економічних інститутів, а також інших груп і окремих осіб. Соціальна згуртованість стосується процесів, які створюють, підтримують чи знищують соціальні мережі й соціальну інфраструктуру, що лежить в основі цих мереж. Адекватний рівень соціальної згуртованості є таким, що дозволяє громадянам "існувати як реальним людським індивідам, як соціальним істотам" [Beck, 1997].

Одним з варіантів вимірювання соціальної згуртованості в суспільстві є методика, розроблена компанією Bertelsmann Stiftung, в основу якої покладено створення індексу соціальної згуртованості та порівняння її рівня серед різних країн. На жаль, це дослідження не включає Україну, тому даних Бертельсманівського "радару соціальної згуртованості" щодо положення українського суспільства на шкалі соціальної згуртованості порівняно з іншими суспільствами немає. Тому постає потреба підрахувати індекс соціальної згуртованості для України й порівняти її з іншими країнами (групами країн). Це дасть змогу побачити місце України серед інших держав із "соціального здоров'я" нації, взаємопов'язаності членів суспільства, довіри, солідарності, взаємодопомоги. Цей показник є ширшим за, наприклад, базову довіру чи толерантність, адже включає широкі коло вимірів. Ускладнений для держави час необхідно розуміти, які сфери соціального життя потребують першочергової "терапевтичної дії", а на які можна покластись як на найбільш високоресурсні. Держава складається, у першу чергу, з громадян та їхньої взаємодії, тому соціальна згуртованість – один з першочергових аспектів, який необхідно вивчити для підвищення соціального добробуту.

Отже, на основі останніх доступних даних ЕСС (шоста хвиля), методики Social Cohesion Radar і за допомогою аналізу додаткових джерел для відтворення пунктів "радару", для яких не було даних у ЕСС, було виконано аналіз показників соціальної згуртованості та створено індекси.

Загалом щодо методики, то дослідження-скринінг Шифера, Ван-дер-Нолла, Дел'ї та Боенке [Schiefer, 2012] зібрало докупи розбиті шматочки знань про соціальну згуртованість, заклали основу для теоретично обґрунтованої концептуалізації.

На відміну від, наприклад, середньорічної температури, соціальна згуртованість не може бути виміряна прямо. Натомість вона охоплюється низкою окремих показників, які об'єднані в загальний індекс. Вимірювання інтелекту представляє зіставні проблеми. Соціальні характеристики (у нашому випадку – соціальна згуртованість), які не можуть бути безпосередньо вимі-

ряні, часто називають конструктами й вимірюють за допомогою факторів або прихованих характеристик.

Соціальну згуртованість можна визначити як ступінь соціальної спільності в територіально визначеній геополітичній спільноті. Соціальна згуртованість є характеристикою колективу, що проживає у структурі, а не окремих його членів. Згуртоване суспільство може характеризуватися надійними соціальними відносинами, позитивною емоційною пов'язаністю своїх членів зі спільнотою / державою й вираженим акцентом на загаль-

не благо. Кожна з цих трьох сфер розгортається у трьох вимірах (доменах), які можуть бути виміряні окремо.

Домен соціальних відносин включає соціальні мережі, рівень віри в інших і ступінь прийняття відмінності. Домен "пов'язаності" містить силу ідентифікації себе з державою / спільнотою, рівень довіри до інститутів і відчуття справедливості. Третій домен, "фокус на загальне благо", охоплює рівень солідарності, ступінь визнання соціальних правил і ступінь громадської залученості. Детальніше виміри описані в табл. 2.

Таблиця 2. Виміри соціальної згуртованості за Bertelsmann Stiftung [Bertelsmann Stiftung, 2013]

Домен	Сфера	Опис (люди в цьому суспільстві...)
Соціальні відносини	Соціальні мережі	мають сильні соціальні мережі
	Віра в людей	високо довіряють одне одному
	Прийняття інакшості	вважають індивідів з відмінними ціннісними орієнтаціями та стилями життя за рівноцінних
Пов'язаність	Ідентифікація	відчують сильний зв'язок з державою / спільнотою та ідентифікують себе з нею
	Довіра до інститутів	мають високу довіру до інститутів
	Сприйняття справедливості	відчують справедливе ставлення до себе
Орієнтація на загальне благо	Солідарність і взаємодопомога	відчують відповідальність одне за одного й за добробут одне одного
	Повага до соціальних норм	поважають і дотримуються норм і правил
	Громадська залученість	беруть участь у соціальному й політичному житті

Використаний Bertelsmann Stiftung підхід до вимірювання соціальної згуртованості спирається лише на аналіз вторинних даних. Цей метод повторно використовує дані, які вже збиралися дослідниками, щоб відповісти на подібні або інші дослідницькі запитання. Метод є загальноживим і його застосування доцільне в соціальних науках. Наприклад, Сміт показує, що 75 % статей, пов'язаних з емпіричним аналізом у трьох авторитетних британських соціологічних журналах, використовують вторинні дані [Smith, 2008].

Авторське ж дослідження насамперед засноване на існуючих даних, що були зібрані для Європейського Соціального Дослідження. Аналіз вторинних даних має численні переваги. Він дозволяє скласти показники для вимірювання соціальної згуртованості. Аналіз вторинної інформації має також і недоліки, але в цьому випадку вони перекриваються перевагою створення індексу. Перший недолік полягає в тому, що вторинні дані зазвичай отримують у науково-дослідницьких проектах з іншими цілями. Отже, вони не завжди включають показники, що відображають той самий концептуальний підхід і, таким чином, не завжди вимірюють саме те, що є у фокусі дослідника, який ці дані використовує, наприклад фокус на визначенні соціальної згуртованості.

Для усунення першого недоліку необхідно використовувати другий – брати додаткові, завершальні, доповняльні дані з різних джерел, що створює прецедент не цілком коректного порівняння, і, нарешті, прогалини в самих даних, що спонукають повертатися до другого недоліку. Однак використання кількісних і якісних методів дослідження роблять можливим достатнє охоплення частини індикатора, доповненої аналізом додаткових даних з інших джерел (опубліковані результати інших досліджень) задля досягнення поставленої мети.

Для розробки зіставних індикаторів розглянемо методу створення індикаторів соціальної залученості, яку розробили автори "радару соціальної згуртованості" Bertelsmann Stiftung. Використовуючи SEM (моделювання структурними рівняннями) і факторний аналіз, вони домоглися виявлення взаємопов'язаних релевантних показників для вимірювання соціальної згуртованості.

Надалі серед виділених індикаторів були відібрані найбільш вартісні й важливі для дослідження. У результаті було складено великий набір показників, які послужили основою для подальших кроків аналізу соціальної

згуртованості: після того, як показники були відібрані для кожної області вимірювання, наступним кроком було визначити, чи всі ці показники фактично вимірюють ті самі характеристики (наприклад віру в людей). Це було зроблено з використанням статистичного методу – факторного аналізу, який дозволяє визначити конструкт, що не може бути виміряний безпосередньо (у нашому випадку – конкретний вимір соціальної згуртованості), за допомогою латентних, прихованих індикаторів, які його охоплюють. Коефіцієнт навантаження показує, наскільки добре індикатор вимірює латентну характеристику. Факторні навантаження мають значення від 0 до 1. Показники структуровані таким чином, що низькі значення вказують на низький рівень відповідної характеристики, а високі значення – на високий рівень.

Значення більше 0,25 зазвичай інтерпретується як таке, що показник адекватно вимірює латентну характеристику. Відповідно до цього орієнтира Bertelsmann використали факторний аналіз для вибору показників. Теоретично сам фактор може перебувати в діапазоні від мінус нескінченності до плюс нескінченності. Однак на практиці значення фактора рідко коли перевищує діапазон від -3 до +3 [Bertelsmann Stiftung, 2013].

Наступний крок був спрямований на забезпечення того, щоб відібрані показники були надійними. Аналіз дозволив визначити, чи є кореляція між обраними показниками досить сильною, щоб показати, що вони вимірюють однакову частину соціальної згуртованості, або принаймні деяку її частку. Показники, що слабо корелювали, були виключені. Відповідно до розглянутих статей [Peterson, 2000] порогове значення для коефіцієнта навантаження було встановлено на рівні 0,25. Доперебірка співвідносності обраних показників з даними ЄСС і доданими до них додатковими змінними була забезпечена вимірюванням парних кореляцій.

Логічний заключний крок – стандартизувати показники оцінки факторів, щоб гарантувати співвідносність шкали вимірювання обраних змінних для їх подальшого включення в індекси для доменів, і загальний індекс. Розрахункові значення стандартизуються на основі їхньої дисперсії. Після завершення цього етапу розраховується загальний індекс соціальної згуртованості.

Розрахунки продукують дев'ять вимірів соціальної згуртованості. Проте було б доцільно об'єднати ці виміри в один загальний. Щоб зробити це, загальний показник згур-

тованості вираховують шляхом усереднення всіх дев'яти значень вимірів. Також можна вирахувати часткові індекси для трьох доменів згуртованості шляхом підрахування середніх арифметичних за їх відповідними трьома областями. Оскільки значення кожної з цих областей стандартизовані, то всі розміри мають однакову вагу в обчисленні. Отже, дев'ять вимірювань (в областях) у трьох доменах соціальної згуртованості були скомбіновані. Ці індекси показники формують основу для загального ранжування та розподілу країн по групах за схожістю.

Для адекватного відображення в чорно-білому форматі публікації візуальний ряд нами було перекодовано

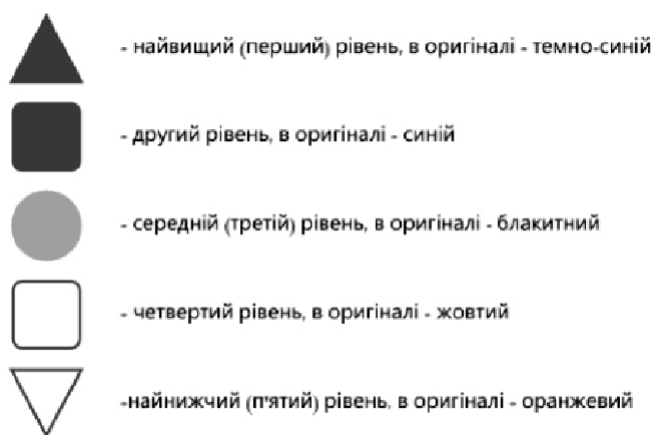

Рис. 1. Рівні соціальної згуртованості

Задача полягала в тому, щоб виконати подібне дослідження для України, використовуючи дані шостої хвилі Європейського Соціального Дослідження (2012–2013). Для цього серед індикаторів з ЄСС були взяті ті, що виділені в "радарі соціальної згуртованості" Bertelsmann Stiftung [Bertelsmann Stiftung, 2013], хоча й не всі мали відповідники, проте це було компенсовано залученням даних із додаткових джерел.

Виконання дослідження

Домен "соціальні відносини" включає три області – "соціальні мережі", "віра в людей" і "прийняття інакшості". Методика, запропонована Bertelsmann Stiftung, має перелік запитань-індикаторів для кожної з областей дослідження [Bertelsmann Stiftung, 2013], проте автори "радара соціальної згуртованості" Bertelsmann Stiftung брали свої дані з різних джерел, тому можливість використання даних ЄСС обмежена. Відповідно були знайдені ідентичні, максимально подібні або доцільно замінні запитання з їх перевіркою кореляцій і переведенням у схожу форму ("перевертання шкал" – усі від "негативного" / "найменшого" до "позитивного" / "найбільшого") і стандартизацією. Також проблема полягає в тому, що деякі країни з двох досліджень не збігаються, проте збігається більшість, а тому можна говорити лише про приблизне розташування України на шкалі "радара соціальної згуртованості", яка умовно визначається за п'ятибальною (в оригіналі кольоровою) шкалою.

Щодо соціальних мереж, було знайдено чотири з п'яти індикаторів:

- Для нього важливо бути відданим своїм друзям. Він хоче присвятити себе близьким людям.
- Скажіть, будь ласка, скільки часу протягом останнього тижня ви ... відчували себе самотньо?
- Як часто ви просто, не у справах, зустрічаєтесь із друзями, родичами або колегами по роботі?
- Чи отримуєте ви підтримку та допомогу від близьких людей, коли цього потребуєте?

таким чином. На основі отриманих значень країни були поділені на п'ять груп. Це було зроблено окремо для кожного вимірювання, у результаті чого дістали такі "яруси" показників: верхній рівень (темно-синій, на рисунках – залитий трикутник), другий рівень (синій, на рисунках – залитий квадрат), середній рівень (блакитний, на рисунках – коло), четвертий рівень (жовтий, на рисунках – квадрат без заливки) і нижній рівень (помаранчевий, на рисунках – трикутник без заливки). За ними країни й розподілилися (рис. 1).

Після переформатування змінних і них було створено індекс за цією областю – середнє арифметичне значень індикаторів. Далі були відфільтровані значення лише з України та розраховано середнє значення індексу, що встановило -0,3140.

Потім це значення порівняли з відповідними значеннями з даних Bertelsmann Stiftung (Dataset) по інших країнах. Було знайдено максимально подібне значення (точніше два), з яким порівняли значення по Україні. Найближчими сусідами по списку виявилися Литва (близько -0,24) та Естонія (близько -0,51) – отже, передостанній рівень.

"Віра в людей" показала три з трьох індикаторів:

- Як ви вважаєте, загалом більшості людей можна довіряти чи варто бути обережним, маючи з ними справу?
- Як ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати або ошукати вас, якщо будуть мати нагоду, чи будуть намагатись поводитися чесно й порядно?
- На вашу думку, люди переважно намагаються допомагати іншим або дбають про власний інтерес?

Значення індексу після стандартизації індикаторів для України встановило -0,2502. Найближче значення з датасету Bertelsmann має Ізраїль, також близько -0,25 – відповідно до цього – середній рівень.

"Прийняття інакшості" має 10 індикаторів, з яких відповідних у даних ЄСС знайшлося лише три (два, оскільки одне запитання включало водночас два):

- Геям та лесбіянкам потрібно дозволити жити своїм життям, як вони вважають за потрібне?
- Як ви вважаєте, приплив людей з інших країн загалом руйнує чи збагачує культурне життя в Україні?

Значення індексу встановило -0,6452, де сусідом з передостаннього рівня стала Латвія. Проте на основі двох показників судити про індекс не варто, тому був підключений аналіз додаткової літератури з питань толерантності, яка займає значну частку в цьому домені. Наприклад, за Паніною та Головахом: "Незважаючи на зазначені групові відмінності в рівні національної толе-

рантності, для всіх категорій населення України характерна загальна структура національних уподобань-відторгнень. У рамках цієї структури формування національної толерантності на основі ідентифікаційних механізмів і сприйняття представників більшості національностей як "своїх" є швидше винятком, ніж правилом [Головаха, 2006] було зроблено висновок, що рівень етнічної / расової толерантності дуже низький, тому за "сприйняттям інакшості" позицію України було знижено на один рівень – до найнижчого ярусу.

Домен "Пов'язаність" складається з областей "ідентифікація", "довіра до інститутів" та "сприйняття справедливості", що видалося складнішим для аналізу.

Дослідження ЄСС із трьох можливих індикаторів "ідентифікації" не мало жодного, тому були підключені дані дослідження "Українське суспільство – 2010", де містилися важливі два індикатори:

- Якою мірою ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?

- Якби ви надумали виїхати з вашого населеного пункту, то – куди? (запитання було переведене у форму "залишитись в Україні" / "за кордон").

Ці змінні не були піддані стандартизації та індексації, адже вони отримані на іншій вибірці в інший час, проте вони були розглянуті з боку взаємозначущості результатів. Щодо переїзду за кордон, то близько 64 % не хотіли б виїжджати, а 17 % переїхали б. Близько 19 % не пишастесь тим, що вони українці, а 50 % пишастесь, але вагомим тут є значення "важко сказати", що становить приблизно 25 %, які можна інтерпретувати в обидва боки. Отже, ці дані свідчать, що більша частина українців ідентифікують себе з державою / спільнотою. Проте цей показник відносний. Також за даними Bertelsmann Stiftung найближчі географічно до України країни мають показники другого та третього рангів у цій області. Тому, спираючись на пострадянські симптоми, що їх можна знайти в Заславської [Загороднюк, 2013], Україні присвоюється четвертий, передостанній рівень. Гіпотезою для подальших досліджень може бути підвищення рівня ідентифікації після подій Євромайдану.

Щодо "довіри до інститутів", то з восьми пропонованих індикаторів п'ять є ідентичними, а два додатково знайденими – дуже схожими на оригінальні:

- Використовуючи цю картку, будь ласка, скажіть, наскільки ви особисто довіряєте організаціям: ... Верховній Раді України;

- ...судово-правовій системі;
- ...міліції;
- ...політичним партіям?
- ... вибори в Україні проводяться вільно та чесно?
- Наскільки ви в цілому задоволені нинішнім станом економіки в Україні?

- Використовуючи цю саму картку, оцініть, будь ласка, теперішній стан системи охорони здоров'я в Україні.

Після перетворень і підрахунків індекс становив -0,9152. У даних Bertelsmann знайшлася Словенія зі значенням близько -0,90, що мала найнижчий рівень, тому Україні був присвоєний такий самий.

"Сприйняття справедливості" не знайшло жодного відповідника, тому після пошуку джерел у фокусі опинилися три основні концепти для цього запитання: сприйняття корупції, коефіцієнт Джині та сприйняття справедливості на рівні "я отримую те, що заслуговую". Щодо сприйняття корупції, то існує розроблений Індекс Сприйняття Корупції [Transparency International, 2011], де Україна займає 131 місце зі значним відривом від інших країн Європи, що автоматично ставить її в низький рейтинг. Коефіцієнт Джині фіксує різницю в доходах бідного й багатого населення [Firebaugh, 2003]. Україна тут має

показник близько 28, тим самим балансуючи між другою і третьою зоною з дев'яти – це невисокий рівень "прірви". Українці отримують менше ніж мають – висновок із Дослідження "Українське суспільство – 2010". Запитань, що стосуються корупції – 3, про "прірву" між бідними й багатими – 1, про "отримання по заслугах" – 2. Таким чином Україна, навіть маючи низький Джині, ще не дотягує до четвертого рівня сприйняття справедливості, тому має останній, найнижчий рівень.

Вимір "фокус на загальне добро" містить позиції "солідарність та взаємодопомога", "повага до соціальних норм" і "громадянська залученість".

"Солідарність та взаємодопомога" не знайшли відповідників у даних ЄСС, тому після аналізу літератури був знайдений "індекс віддачі" ("індекс благодійності"), що підходив за змістом. CAF World Giving Index, або ж Всесвітній індекс благодійності, розроблений Charities Aid Foundation на основі даних, зібраних інститутом Геллапа, включає 153 країни світу та відображує активність їхнього населення у сфері благодійності. Цей індекс включає індикатори "відданих грошей" та "допомоги незнайомцям", що підходить за змістом. Україна займає 151 позицію зі 153 (раніше – 107) і отримує п'ятий, найнижчий рівень із солідарності (навіть без урахування запитання про допомогу від держави).

Для "поваги до соціальних норм" індекс був розрахований реально, адже ЄСС мало необхідні індикатори (подібні, але за винятком необхідності виконувати ПДД, що було замінене на інші запитання):

- Наскільки безпечно ви почуваетесь, коли йдете один (одна) у сутінках у районі, де проживаєте? (два запитання з "радару соціальної згуртованості", які б корелювали між собою, проте в ЄСС це – одне запитання, яке є значущим, але нібито випадає з кореляції).

- Упевнений, що люди мають виконувати те, що їм кажуть. Він вважає, що люди завжди мають дотримуватися правил, навіть якщо ніхто за ними не спостерігає.

- Важливо завжди поводитися правильно. Він намагається уникнути будь-яких вчинків, що можуть викликати осуд.

Індекс для України встановив -0,1942, що заслуговувало б на середній (третій) рівень відповідно до найближчих значень -0,04 для Угорщини та -0,23 для Словенії. Проте вагомим є індикатор тіньової економіки, який в Україні досягає 45 % ВВП [Еспресо, 2015]. Тому рівень України був знижений на один – до четвертого передостаннього.

Індекс для останньої категорії – "громадянська залученість" – був розрахований просто, адже були наявні майже всі необхідні запитання-індикатори (замість двох були взяті два інші – дуже схожі):

- Скажіть, будь ласка, наскільки ви цікавитесь політикою?

- Чи брали ви участь у голосуванні на останніх виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р.?

- Чи доводилося вам за останні 12 місяців робити що-небудь із того, що я зараз назву? Ви...зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади;

- ...працювали в політичній партії або русі;
- ...працювали в іншій організації або об'єднанні;
- ...носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапори тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали;

- ...підписували петиції;
- ...брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях?

Серед країн-учасниць ЄС індекс для України становив -0,1643, це близько до Ірландії (приблизно -0,12) та Італії (-0,27) і ставить Україну на передостанній рівень.

Таким чином, після підрахування й усереднення індексів і виведення загального результату варто сказа-

ти, що Україна за результатами 2012 р. перебувала на різних щаблях за різними вимірами соціальної згуртованості (рис. 2).

Рис. 2. Соціальна згуртованість (Україна)

Доцільно порівняти отримані дані з кластерами країн, які виділили Bertelsmann Stiftung у дослідженні (остання хвиля, 2009–2012, рис. 3).

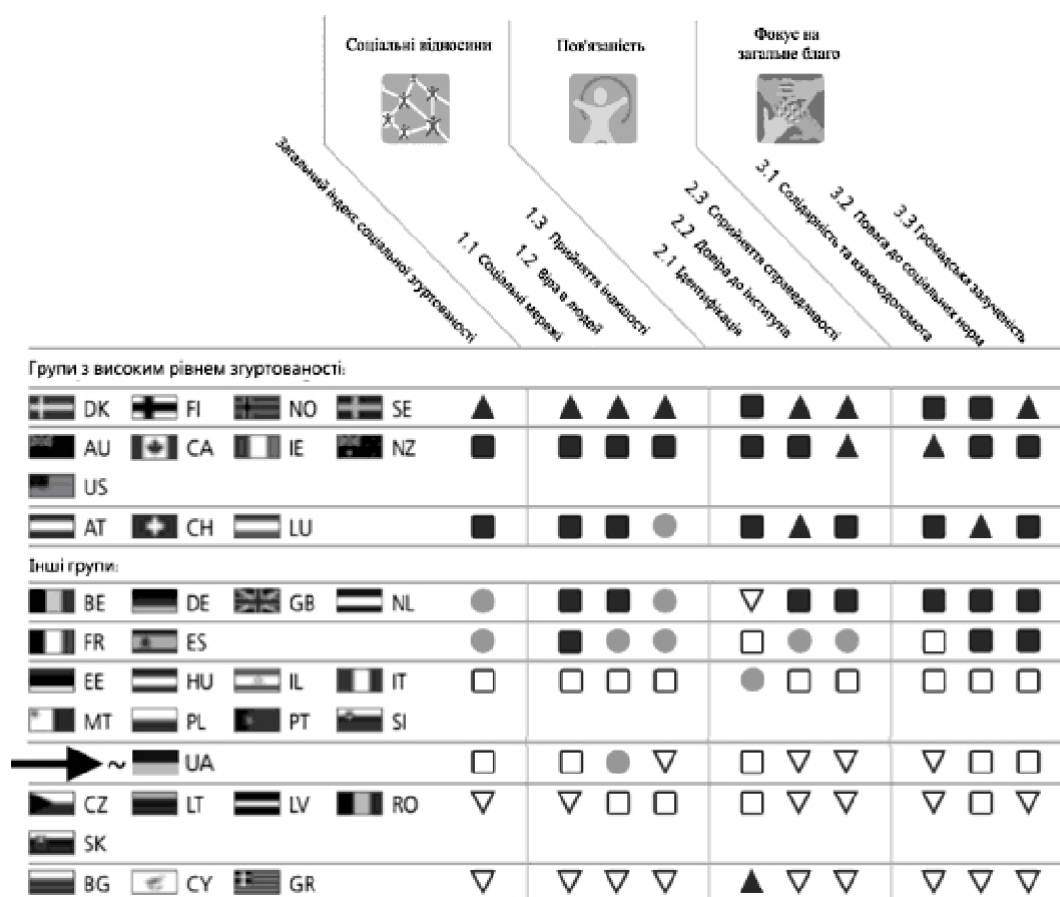

Рис. 3. Соціальна згуртованість (групи країн)

Україну навряд чи можна віднести до певної групи країн, виділених у дослідженні Bertelsmann Stiftung, вона радше займає проміжну позицію між двома групами (рис. 3). Як видно, серед пострадянських країн Україна займає проміжну ланку між державами, що пройшли пострадянську трансформацію більш та менш успішно [Ядов, 2014].

Виконане дослідження дозволило зробити такі **висновки**. Соціальна згуртованість є складним, але важливим для вивчення концептом, оскільки розуміння соціальної згуртованості зумовлює розуміння складників цього концепту: взаємодопомоги, довіри, сприйняття відмінності, сприйняття справедливості, громадську включеність тощо. Соціальна згуртованість суміщає мікро- та макрорівні дослідження, оцінюючи суспільство з позицій інтерсуб'єктивного світу.

За рівнем соціальної згуртованості Україна посідає низьку позицію, але не найнижчу, будучи поміж груп країн найнижчого (п'ятого) і четвертого рівнів, відповідаючи статусу країни перехідного типу з огляду на пострадянську трансформацію. Проте рівень згуртованості в Україні навіть не досягає середнього в умовах зіставного стану суспільства до подій радикальних змін 2013 р. (Євромайдан, анексія Криму Російською Федерацією, війна та АТО на сході країни). Це дає можливість робити висновки про місце українського суспільства серед інших щодо впливу чинників радикальних змін, які відбуваються й потребують подальшого дослідження та вимірювання.

Найнижчий рівень припадає на другий домен – "пов'язаність", окреслюючи найбільш проблемне коло питань, пов'язаних з ідентифікацією громадян зі своєю державою й нацією, довірою до соціальних інститутів забезпечення життя, упевненістю у них, і питань соціальної справедливості та її сприйняття. Насправді не набагато кращим, але найкращим за рівнем є домен соціальних відносин, якому лише трохи поступається домен фокуса на загальне добро. Проте результати низьки порівняно з багатьма іншими країнами. Найвищий (насправді середній) бал отримала позиція "віра в людей", що свідчить про наявність базової довіри в суспільстві, яка, у зв'язку з нещодавніми подіями, імовірно зростатиме. Натомість сприйняття справедливості отримало низький бал. "Довіра до інститутів" отримала чи не найнижчий бал з усіх представлених областей.

Досвід виконання такого дослідження з аналізом даних дуже цікавий, хоча навряд чи претендує на реальну репрезентативність, оскільки серед даних ЄСС було віднайдено більше половини відповідників для індикаторів з дослідження Bertelsmann Stiftung (30 з 57, доповнених схожими індикаторами та результатами аналізу додаткових джерел). До того ж, хоча методологія однакова, існує деяка різниця в часі виконання досліджень і, найголовніше, наявні / відсутні деякі країни зі списку опитаних і оцінених. Утім, навіть з такою кількістю індикаторів, деякі індекси (соціальні мережі, віра в людей, довіра до інститутів, громадська залученість) можна було розрахувати безпроблемно, інші ж потребували залучення додаткових джерел інформації з приводу певних питань.

Дане дослідження висвітлює проблемні суспільні сфери, які потребують терапії та соціальної політики, направленої на них. Оригінальна "м'яка кольорова шкала" (рівнева) дозволяє Україні, навіть на основі інших даних, "вписатися" у поле країн, у яких соціальна згуртованість виміряна. Це дослідження показує напрям, вектор для подальших наробок і аналізу, уточнення методології, написання правил зіставлення даних,

порівняльного аналізу, розгляду згуртованості українців у динаміці та багато інших аспектів.

Соціальна згуртованість важлива, вона націлює на співпрацю, розуміння та всі соціальні "взаємо-", які можна уявити. Згуртована нація, згуртована держава є сильною; це колектив, який приймає рішення спільно, це пісня, яку співають разом. Соціальна згуртованість показує шлях до добробуту – індивідуального й колективного, загального, структурного. Соціальна згуртованість указує на модернізацію – розвиток, перехід на новий рівень, що має на меті поліпшення соціальної якості життя.

Декларації

Дане дослідження є оригінальним, хоча й спирається на попередньо застосовувані дані й методики Bertelsmann Stiftung та European Social Survey. Стаття подається до друку вперше, раніше ніде не публікувалася. Отримані в авторському дослідженні результати були попередньо стисло представлені на I Всеукраїнському конкурсі студентських робіт SDA 2017 від 25 березня 2017 задля здійснення уточнень щодо подальшого поширення матеріалу.

Автори висловлюють подяку за мотивацію до виконання дослідження факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а саме А. Горбачику, М. Сидорову, О. Середі та представникам компанії TNS в Україні, зокрема А. Шахдіарян, К. Єжову та А. Піриді.

Список використаних джерел

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
2. Головаха Е. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е. Головаха, Н. Панина // Социол. журн. – 2006. – № 3–4. – С. 102–126.
3. Еспресо. Тінюва економіка України виросла до 47 % [Електронний ресурс] / ЕспресоТВ, 2015. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2015/08/14/tinova_ekonomika_ukrayiny_vyroslo_do_47. – Назва з екрана.
4. Загороднюк Т. Концепции постсоветской трансформации общества Т. И. Заславской и Н. В. Паниной : мон. / Т. Загороднюк. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2013. – 164 с.
5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 18–28.
6. Холостова Е. И. Социальная политика : учеб. для академ. бакалаврата / Е. И. Холостова, Г. И. Климантова ; под ред. Е. И. Холостовой, Г. И. Климантовой. – М. : Изд-во "Юрайт", 2015. – 395 с.
7. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Ф.Тьоніс ; пер. з нім. Н. Комарова, О. Погорілий. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
8. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социол. исслед. – 1998. – № 8. – С. 14–26.
9. Ядов В. А. Трансформация постсоветских обществ: что более значимо – исторически традиционное или недавнее прошлое / В. А. Ядов // Социол. исслед. – 2014. – № 7. – С. 47–50.
10. Beck W. L. The social quality of Europe / W. L. Beck., A. Van der Maesen, A. Walker. – The Hague : Kluwer Law International, 1997. – P. 297–309.
11. Bertelsmann Stiftung: Social Cohesion Radar: Measuring common ground. An international comparison of social cohesion. – Gütersloh : Bertelsmann Stiftung, 2013. – 76 p.
12. Firebaugh G. The New Geography of Global Income Inequality / G. Firebaugh. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2003. – 272 p.
13. Lockwood D. Solidarity and schism: The problem of disorder in Durkheimian and Marxist sociology / D. Lockwood. – Clarendon Press, 1999. – 456 p.
14. Peterson R. A Meta-Analysis of Variance Accounted for and Factor Loadings in Exploratory Factor Analysis / R. Peterson // Marketing Letters. – 2000. – 11(3). – Pp. 261–275.
15. Kohäsionsradar: Zusammenhalt messen. Gesellschaftlicher. Zusammenhalt in Deutschland – ein erster Überblick / D. Schiefer, J. van der Noll, J. Delhey, K. Boehnke. – Gütersloh : Bertelsmann Stiftung. – 2012.
16. Sen A. Capability and well-being / eds. M. C. Nussbaum, A. Sen // The quality of life. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – 480 p.
17. Smith E. Using Secondary Data in Educational and Social Research / E. Smith. – Maidenhead : McGraw-Hill Education, 2008. – 210 p.
18. Social quality: from theory to indicators / eds. L. J. G. van der Maesen, A. Walker. – N.Y. : Palgrave Macmillan, 2012. – 336 p.
19. Transparency International: 2011 Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс] / Transparency International, 2011. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2011/results>. – Назва з екрана.

20. Wallace C. Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society / C. Wallace, P. Abbot // Social Indicators Research. – 2009. – 108(1). – Pp. 153-167.

References [transliterated]

1. Beck U (2000) Risk Society: Towards a New Modernity. Moscow: Progress-Tradition. [in Russian]
2. Golovakha E, Panina N (2006) National tolerance and identity in Ukraine: experience in using the social distance scale in the monitoring sociological survey. In: Sotsiologicheskii zhurnal (3-4): 102–126. [in Russian]
3. Espresso (2015) The shadow economy in Ukraine has increased to 47 %. EspressoTV. Available at: http://espresso.tv/news/2015/08/14/tinova_ekonomika_ukrayiny_vyroslo_do_47. [in Ukrainian]
4. Zagorodnyuk T (2013) Conceptions of the post-Soviet transformation of society by T. Zaslavskaya and N.V. Panina. Monography, Kiev: Institute of sociology NAS of Ukraine. [in Russian]
5. Inglehart R (1997) Postmodern: changing values and changing society. In: Politicheskii issledovaniya (4): 18–28. [in Russian]
6. Kholostova EI, Klimantova GI (eds) (2015) Social policy: A textbook for academic bachelor students. Moscow: Urait publishing house. [in Russian]
7. Tonnies F (2005) Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie. Kiev: Duh I Litera. [in Ukrainian]
8. Zapf W (1998) The theory of modernization and the difference of the ways of social development. In: Sotsiologicheskii issledovaniya (8): 14–26. [in Russian]
9. Yadov VA (2014) Transformation of post-Soviet societies: What is more significant – the historically traditional or recent past In: Sotsiologicheskii issledovaniya (7): 47–50. [in Russian]
10. Beck WL, van der Maesen A, Walker A (1997) The social quality of Europe. The Hague: Kluwer Law International: 297-309.
11. Bertelsmann Stiftung (2013) Social Cohesion Radar: Measuring common ground. An international comparison of social cohesion. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
12. Firebaugh G (2003) The New Geography of Global Income Inequality. Cambridge, MA: Harvard University Press.
13. Lockwood D (1999) Solidarity and schism: The problem of disorder in Durkheimian and Marxist sociology. Clarendon Press.
14. Peterson R (2000) A Meta-Analysis of Variance Accounted for and Factor Loadings in Exploratory Factor Analysis. In: Marketing Letters 11(3): 261–275, <https://doi.org/10.1023/A:1008191211004>.
15. Schiefer D, van der Noll J, Delhey J, Boehnke K (2012) Kohäsionsradar: Zusammenhalt messen. Gesellschaftlicher Zusammenhalt in Deutschland – ein erster Überblick. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
16. Sen A (1993) Capability and well-being. In: Nussbaum MC, Sen A (eds) The quality of life. Oxford: Clarendon Press, <https://doi.org/10.1093/0198287976.001.0001>.
17. Smith E (2008) Using Secondary Data in Educational and Social Research. Maidenhead: McGraw-Hill Education.
18. van der Maesen LJG, Walker A (eds) (2012) Social quality: from theory to indicators. NY: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1111/spol.12132>.
19. Transparency International (2011) 2011 Corruption Perceptions Index, Transparency International. Available at: <http://www.transparency.org/cpi2011/results>.
20. Wallace C, Abbott P (2009) Social Quality: A Way to Measure the Quality of Society. In: Social Indicators Research 108(1): 153-167, <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9871-0>.

Надійшла до редколегії 09.04.17

M. Bondarenko, MA Student, S. Babenko, PhD, Assoc. Prof., O. Borovskiy, PhD, Assoc. Prof. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL COHESION IN UKRAINE (THE EXPERIENCE OF APPLICATION OF BERTELSMANN STIFTUNG METHOD TO EUROPEAN SOCIAL SURVEY DATA)

The present article highlights the results of social cohesion study fulfilled on datasets collected during the sixth wave of the European Social Survey. The conducted study involved the explanation of the importance of social cohesion as a social phenomenon, caused by a paradigmatic shift of approaches to measuring the quality of life of societies. This involved the consideration of social cohesion as an important factor to measure the "social quality" of life. For this purpose, a technique implemented by Bertelsmann Stiftung was used, which was applied to available sixth wave of European Social Survey data, the latter, which included Ukraine, and further certified through the analysis of other additional sources. The study allowed to make a number of substantive conclusions about the level of social cohesion in Ukraine comparing to European countries and other countries of the world. Some recommendations for further research on social cohesion also have been given. The said phenomenon is important because it once can cover a wide range of socially important issues, being simultaneously at both the individual and the collective (macro) level of consciousness. The research of social cohesion highlights "problematic social spheres", so-called weak points of social relations, and conclusions provide knowledge about the direction, to which the efforts to improve the life of the society should be primarily directed.

Keywords: social cohesion, social quality of life, social interaction, social relations, method approbation.

УДК 321.7:316.752

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.11>І. Щербак, студ. магістратури
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків**ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
СТРУКТУРА ТА ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ**

На основі даних шостої хвилі Європейського соціального дослідження зконструйовано та проаналізовано концепт демократичних цінностей у його емпіричному вимірі. Закцентовано увагу на статистичному обґрунтуванні та описі структури демократичних цінностей; на основі різної схильності до них будується емпірична типологія респондентів, а також описуються фактори, що можуть впливати на формування рівня схильності та її вплив на політико-ідеологічні позиції особистості. Особливу увагу приділено аналізу даних у часовому контексті (за лічені місяці до початку Євромайдану) і наявності регіональних розломів у демократичних орієнтаціях. Стверджується, що рівень демократичних цінностей міг бути одним із факторів сплеску соціальної активності у 2013 р.

Ключові слова: демократія, цінності, демократичні цінності, Європейське соціальне дослідження.

Питання вивчення цінностей різних груп населення тієї чи іншої країни та їх впливу на різні сфери соціального життя є одними з найпопулярніших у соціологічних дослідженнях, проте не втрачають актуальності в умовах соціокультурної динаміки, нестабільності суспільства та його трансформацій.

Події, що відбуваються в Україні протягом останніх трьох із половиною років, часто розглядаються в ціннісному дискурсі. Вважається, що революційні події 2013–2014 рр. були боротьбою проти влади, яка пішла наперекір ціннісним настановам народу, спрямованим на демократизацію української політики й усього українського суспільства. З огляду на це важливо дослідити, яким був рівень орієнтації населення нашої країни на демократичні цінності та чи вплинули вони на подальші політичні події в Україні.

Пропонована стаття має на меті визначення рівня поширення серед населення України демократичних цінностей, факторів, що їх формували, і впливу демократичних орієнтацій на політико-ідеологічні настанови українців.

Реалізуючи цю мету, автори звернулись до даних шостої хвилі Європейського Соціального Дослідження, польовий етап якого в Україні відбувся в липні – серпні 2013 р. Ці дані є надзвичайно цінною інформацією про

стан українського суспільства перед Євромайданом, який, безперечно, був індикатором напруженості.

За змінні, що спрямовані на вивчення демократичних цінностей, узятो блок запитань E1–E16¹. Респондентам пропонувалось оцінити важливість чинників для функціонування демократії, відповідаючи на запитання "Наскільки важливим для демократії взагалі ви вважаєте такі речі...".

Перш ніж визнати ці змінні індикаторами окремих демократичних змін і здійснити типологізацію респондентів, ми провели аналіз методики на надійність, оскільки деякі її пункти в умовах політичного дискурсу, що панував під час польового етапу дослідження, могли контрастувати з іншими.

Аналіз надійності здійснено за допомогою коефіцієнта альфа Кронбаха та його супутніх показників. Високий загальний показник (0,904) дав можливість зробити висновок про надійність використання методики як такої, проте в нас виникли сумніви щодо зниження надійності двома змінними: щодо голосування іммігрантів та узгодження рішень із європейськими урядами. Ці змінні, на відміну від інших, у разі виключення підвищують надійність шкали (табл. 1).

Таблиця 1. Статистики надійності

Кількість змінних	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха на стандартизованих даних
16	0,904	0,914
14	0,910	0,917

Виконання повторної процедури після виключення зазначених змінних підтвердило наш висновок, коефіцієнт Кронбаха підвищився до 0,91, зменшилася диспер-

сія. Проте найголовнішим індикатором виключення згаданих змінних є суттєве зниження частки спостережень, що виключаються з аналізу (з 38,5 до 23,8 %) (табл. 2).

Таблиця 2. Частка спостережень, що аналізуються, %

Кількість змінних	Валідні	Виключені
16	61,5	38,5
14	76,2	23,8

Такий вплив виокремлених змінних може мати два пояснення. По-перше, питання щодо голосування іммігрантів лише після набуття громадянства відповідає правовим реаліям України, зокрема її Конституції. Тому більш валідним могло бути зворотне питання – щоб іммігранти, які тривалий час проживають у країні, мали право голосу на виборах. По-друге, питання щодо врахування думки європейських урядів має низьку надійність через дискурсивну невизначеність (у період опитування) щодо майбутнього підписання угоди про асоціацію із ЄС: з одного боку, політичні еліти позиціонували себе як проєвропейські, з іншого – готувалося підґрунття для відмови від підписання. Більше того, узгодження рішень влади із ЄС не є обов'язковим.

Запропоновані в анкеті Європейського соціального дослідження індикатори стосуються різних форм соціально-політичного життя, тому їх можна об'єднати в певні тематичні індекси демократичних цінностей. За аналогією з побудовою методики Ш. Шварца (див. [Ряднова, 2011]) ми виконали багатовимірне шкалювання (ALSCAL) для виявлення структури, у якій зазначені цінності² є близькими. На основі візуального аналізу результату шкалювання (рис. 1) і додаткового кореляційного аналізу було виділено такі індекси демократичних цінностей (табл. 3): чесний суд, свобода слова, відповідальність влади, прозоре волевиявлення, соціальна держава, політичний плюралізм, мультикультурність.

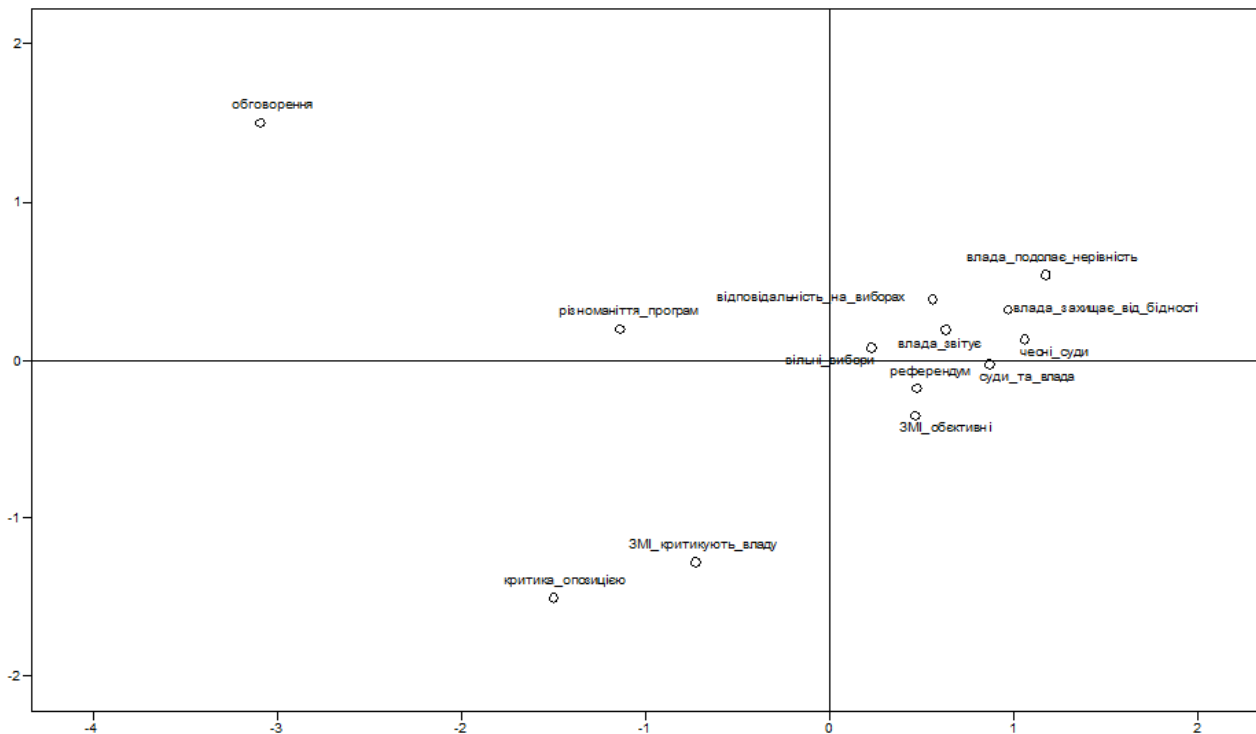

Рис. 1. Результати багатовимірної шкалування за індикаторами демократичних цінностей

Таблиця 3. Логіка об'єднання демократичних цінностей

Ціннісні осі	Індекси цінностей	Індикатор цінностей
Функціональні	чесний суд	щоб суди ставились до всіх однаково
		щоб суди могли зупинити дії влади, якщо вона перевищує свої повноваження
	відповідальність влади	щоб правлячі партії втрачали підтримку виборців на виборах, якщо погано виконують свою роботу
		щоб влада пояснювала свої рішення виборцям
	прозоре волевиявлення	щоб національні вибори проводились вільно та чесно
		щоб громадяни країни мали остаточне слово при розв'язанні найважливіших політичних питань шляхом прямого голосування на референдумах
Методичні		щоб засоби масової інформації надавали громадянам достовірну інформацію, що дозволяє оцінювати роботу влади ³
	соціальна держава	щоб влада захищала всіх громадян від бідності
		щоб влада вживала заходів зі скорочення різниці в рівнях доходів громадян
	свобода слова	щоб опозиційні партії могли вільно критикувати владу
		щоб засоби масової інформації могли вільно критикувати владу
	політичний плюралізм	щоб різні політичні партії пропонували виборцям по-справжньому різні програми
		щоб виборці обговорювали політику зі знайомими перед тим, як прийняти рішення, за кого голосувати
	мультикультурність	щоб захищалися права меншин

За допомогою інструменту вираховування змінної ми сконструювали змінні⁴ для ціннісних індексів, розрахувавши середнє значення індикаторів, що в нього входять.

Продовжуючи аналогію з ціннісною методикою Ш. Шварца, ми спробували виділити ціннісні факторні

осі, за якими можна класифікувати ціннісні індекси. Для цього було застосовано конфірмаційний факторний аналіз (КФА; методом головних компонент із заданою кількістю факторів), за допомогою якого розподілили індекси за двома факторами (табл. 4).

Таблиця 4. Матриця факторних навантажень ціннісних індексів за результатами КФА

	Фактори	
	1	2
Соціальна держава	0,890	0,131
Відповідальність влади	0,787	0,344
Чесний суд	0,783	0,312
Прозоре волевиявлення	0,639	0,555
Свобода слова	0,214	0,814
Політичний плюралізм	0,268	0,743
Мультикультурність	0,212	0,684

Перший фактор ми назвали *функціональними цінностями демократії*, тобто це цінності досягнення певного стану соціальних відносин. Другий фактор – це *методичні цінності демократії*, тобто цінності умов реалізації функцій демократії, у даному випадку мультикультурність можна розглядати як соціально-політичну інклюзію всіх меншин.

Таким чином, ми отримали емпірично побудовану типологію демократичних цінностей, що містить сім ціннісних індексів, які об'єднуються у дві групи. Такий поділ спрощує подальший аналіз даних і виводить дослідника на можливість теоретичної концептуалізації такого феномена як демократичні цінності.

Використовуючи запропоновану нами типологію демократичних цінностей, можна поділити респондентів

на групи зі специфічними профілями цих цінностей. На основі змінних, що відповідають індексам, було виконано типологізацію методом ієрархічного кластерного аналізу. Вибір методу зумовлений тим, що нам невідома оптимальна кількість груп і ми лише маємо дізнатись її.

Під час кластеризації коефіцієнт агрегації стрімко збільшив динаміку на етапі наявності трьох кластерів, тобто під час об'єднання у два кластери вони вже перебували на значній відстані один від одного. Отже, аналізуватимемо три групи респондентів.

Розташування кластерних центрів відносно загальних середніх значень за цінностями зображено у табл. 5, кількісний розподіл респондентів – у табл. 6.

Таблиця 5. Середні значення змінних у кластерах

	1		2		3		Усього	
	Середнє	σ	Середнє	σ	Середнє	σ	Середнє	σ
Чесний суд	8,67	1,76	9,62	0,76	4,83	1,59	9,23	1,47
Свобода слова	6,03	2,50	9,17	1,21	4,69	1,56	8,36	2,14
Відповідальність влади	8,09	1,62	9,26	1,05	4,51	1,48	8,83	1,58
Прозоре волевиявлення	8,17	1,50	9,34	0,89	4,95	1,53	8,92	1,44
Соціальна держава	8,76	1,52	9,41	1,08	4,71	1,68	9,08	1,55
Політичний плюралізм	6,63	1,95	8,61	1,77	4,55	1,53	8,05	2,09
Мультикультурність	5,36	2,77	9,12	1,28	4,46	1,47	8,18	2,37

Звернемось до змістовної характеристики кластерів.

1. *Функціональна орієнтація*. Потенційна група тих, хто не цікавиться політичним процесом. Респонденти, що належать до неї, більше орієнтовані на функціональні демократичні цінності (соціальна держава, чесний суд, відповідальність влади) і менше – на методичні.

2. *Повна орієнтація*. До цього кластера ввійшли респонденти з високим рівнем орієнтації як на функціональні, так і на методичні демократичні цінності на рівні дуже високої важливості.

3. *Аномічна орієнтація*. У респондентів із цього кластера середні значення є практично посередині шкали, що пропонувалася в анкеті, тобто вони не визначились із цінністю окремих аспектів демократії або не вбачають її як оптимальну форму правління, відстороняються від зайняття певної позиції. При цьому майже однаково оцінюються як функціональні, так і методичні цінності демократії (табл. 6).

Таблиця 6. Розподіл респондентів за профілем демократичних цінностей
(% до валідних досліджень, N=1903)

функціональна орієнтація	19,4
повна орієнтація	76,2
аномічна орієнтація	4,4

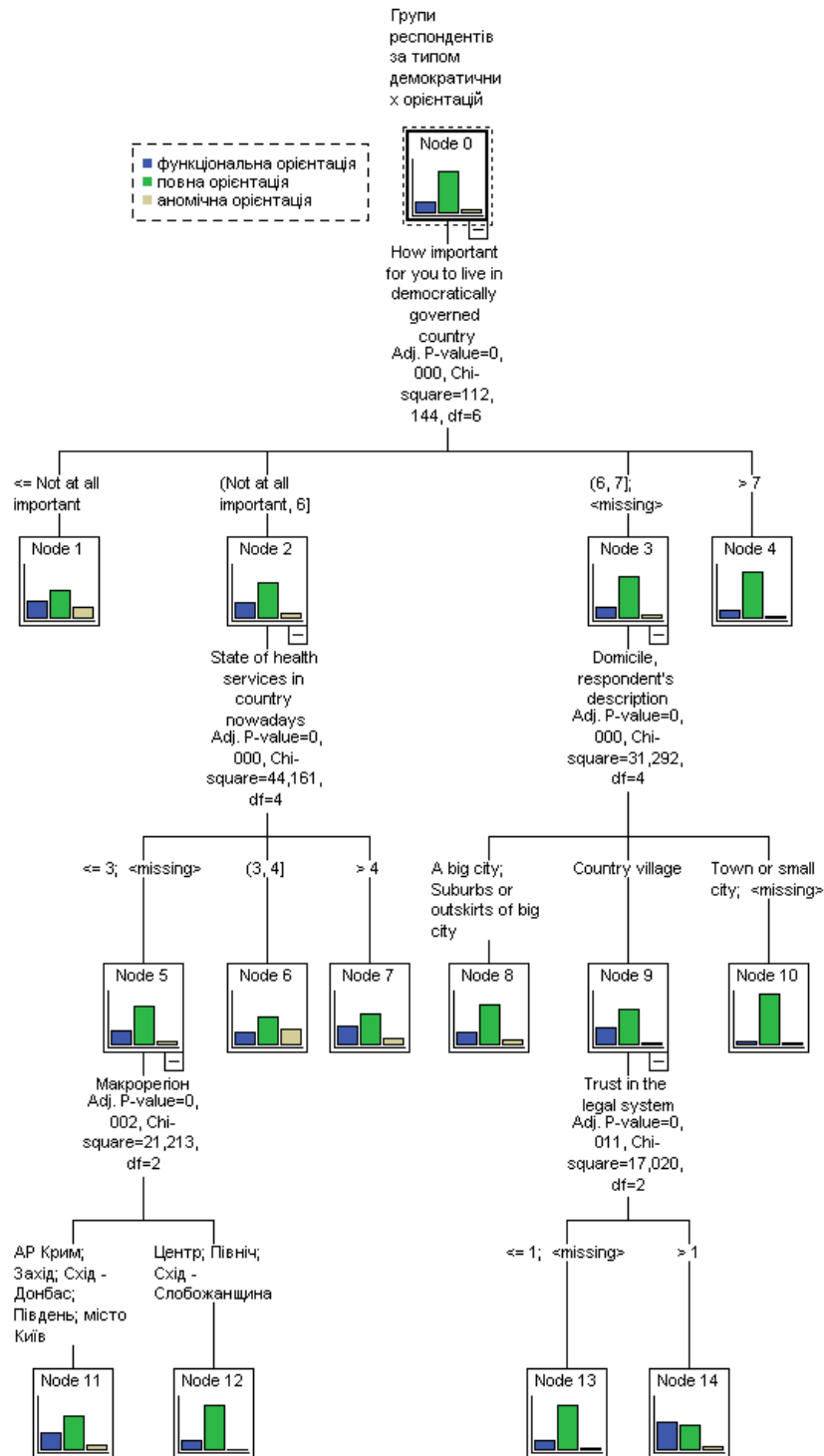
Для виявлення факторів, що можуть впливати на формування того чи іншого ціннісного профілю, ми застосували метод моделювання "деревом класифікації" (exhaustive CHAID). Цей метод належить до групи data mining, дає поштовх для пошуку нового знання у відомих даних [Кислова, 2006], зокрема надав нам можливість дізнатись про те, які саме чинники можна аналізувати детальніше. Щоб виявити характер їхнього впливу, ми обрали перелік змінних, що є індикаторами явищ, які, на нашу думку, можуть впливати на ставлення особистості до демократії. Отже, обрали такі фактори: інтерес до політики, практики політичної участі, довіра до інституцій, оцінка стану демократії в Україні, задоволеність соціальною, політичною й економічною ситуацією в Україні, рівень щастя, задоволеність роботою, рівень доходу, макрорегіон походження, тип поселення.

Отримана в результаті модель (рис. 2) демонструє, що основні особливості мають респонденти, які належать до кластера повної орієнтації. Найвизначальнішим

чинником є важливість для респондента проживати в країні з демократичним устроєм: чим важливіше, тим більше повна орієнтованість на демократичні цінності; серед груп із низькою важливістю значно зростає як функціональна орієнтованість, так і аномічна.

У групі, що оцінює важливість життя з демократичним устроєм нижче (від 2 до 6), важливими факторами можуть бути оцінка охорони здоров'я в країні (чим вище оцінка, тим вище функціональна орієнтація, тому що охорона здоров'я входить до патерна соціальної держави) і регіональне походження (що детально буде проаналізовано далі).

У групі, що оцінює важливість демократичного устрою вище (7), важливим фактором є територіальне походження: вищий рівень повної орієнтації в мешканців селищ і містечок; у селах на оцінку мешканців впливає довіра до судово-правової системи: чим вона нижча, тим повніша орієнтованість.

Рис. 2. "Дерево класифікації",
що описує залежність приналежності до кластера за демократичними цінностями від різних факторів

Пояснюючи такі, на перший погляд, парадоксальні речі, як зворотний вплив оцінки та довіри до певних соціальних підсистем (охорона здоров'я, суд, юстиція) на важливість життя в демократичній країні, можемо зробити припущення, що демократичні орієнтації є цінностями-сподіваннями й боротьба за їхню реалізацію дійсно була однією з причин революційних подій в Україні.

Окремої уваги заслуговує регіональний фактор (табл. 7). Дискурс ціннісних відмінностей у регіонах України артикулює типові відмінності: демократичні особистості – на Заході, авторитарні – на Сході. Проте звичайний аналіз крос-табуляції дозволяє нам зробити інші висновки про наявні відмінності (критерій хі-квадрат значущий на 1 %-му рівні й дає можливість зробити висновок про наявність зв'язку між змінними).

Таблиця 7. Розподіл респондентів за профілем демократичних цінностей залежно від регіону проживання (% до валідних досліджень, N=1903)

Макрорегіон	Групи респондентів за типом демократичних орієнтацій		
	функціональна орієнтація	повна орієнтація	аномічна орієнтація
м. Київ	23,5	71,4	5,1
АР Крим	30,3	67,7	2,0
Схід – Донбас	23,9	71,7	4,4
Схід – Слобожанщина	23,5	74,7	1,8
Північ	10,8	85,9	3,2
Захід	16,8	76,6	6,5
Центр	16,7	81,5	1,8
Південь	22,1	67,4	10,5
Усього	19,4	76,2	4,4

Як бачимо, найповнішу демократичну орієнтованість виявляють на Півночі та Сході України, анормічну – у Києві та на Заході. АР Крим виділяється найбільшою функціональною орієнтованістю й за структурою демократичних орієнтацій найбільше відрізняється від інших регіонів України. Непараметричні тести продемонстрували статистичну значущість відмінностей середніх значень ціннісних індексів ($p < 0,01$) за всіма регіонами України. Проте значущих розломів у демок-

ратичних цінностях населення України у 2013 р. зафіксовано не було.

Для аналізу характеру взаємозв'язку демократичних цінностей і політико-ідеологічних практик та орієнтацій нами була здійснена селекція змінних шляхом виконання непараметричного тесту значущості розбіжностей середніх значень у різних кластерах. Були проаналізовані дані, що дають розбіжності, значущі на рівні як мінімум $p < 0,05$ (табл. 8).

Таблиця 8. Середні значення за політико-ідеологічними індикаторами залежно від типу демократичних орієнтацій

	Групи респондентів за типом демократичних орієнтацій							
	функціональна орієнтація		повна орієнтація		аномічна орієнтація		Загалом	
	Середнє	σ	Середнє	σ	Середнє	σ	Середнє	σ
Важливість життя у країні з демократичним устроєм*	6,65	2,74	7,63	2,39	5,34	2,96	7,34	2,55
Позиція на шкалі ліві-праві*	5,51	2,18	5,45	2,42	4,22	1,66	5,4	2,35
Уряд має зменшувати різницю в рівні доходів громадян**	1,62	0,91	1,6	0,96	1,93	1,06	1,62	0,96
Гейм та лесбійкам варто дозволити жити своїм життям, як вони бажають**	3,67	1,37	3,63	1,37	3,22	1,47	3,62	1,38
Зближення з Євросоюзом має відбуватися повільніше / швидше*	5,3	2,98	6,28	2,96	5,55	2,25	6,05	2,96
Потрібно дозволити в'їзд людям тієї самої раси або національності*	1,99	0,98	1,82	0,95	2,12	0,93	1,87	0,96
Потрібно дозволити в'їзд людям іншої раси або національності*	2,55	1,05	2,39	1,01	2,19	1,05	2,41	1,02
Потрібно дозволити в'їзд людям з бідніших країн Європи*	2,79	1,06	2,65	1,06	2,27	1,1	2,66	1,07
Іміграція: добре чи погано для економіки країни**	4,42	2,47	4,86	2,64	4,84	2,66	4,77	2,61

* відмінності, значущі на рівні $p < 0,01$

** відмінності, значущі на рівні $p < 0,05$

Як зазначалося при аналізі дерева класифікації, одним із визначальних факторів орієнтації на демократичні цінності є важливість для респондента жити в демократичній країні (додатково цей індикатор можна аналізувати в перспективі "демократичність-авторитарність особистості"). Для респондентів із різним типом демократичних цінностей характерний свій рівень важливості, найменший він у анормічно орієнтованих респондентів, найбільший – у повністю орієнтованих на демократію. Власне важливість жити в країні з демократичним устроєм відображає певний особистісний аспект демократичних цінностей.

Ідеологічна самоідентифікація респондентів із різним типом демократичних цінностей певним чином відрізняється. Середні значення за індикатором у кожній групі наближені до медіани шкали, але високий показник стандартного відхилення свідчить, що в кожній групі є представники всього політичного спектра.

Група анормічно орієнтованих виділяється більшою "лівістю", зазвичай представники цієї ідеології не заперечують цінності демократії, проте бачать її в інших формах. У ставленні до мігрантів ця група вирізняється бі-

льшою дистанційованістю й ізоляціонізмом, а у ставленні до сексуальних меншин – більшою толерантністю.

Загальний аналіз середніх значень у групах демонструє, що в кожній групі за типом демократичних цінностей є певні відмінності за кожним ідеологічним маркером, проте чітких, ґрунтовних і справді ідеологічних відмінностей немає. Демократичні цінності важливі однаково для різних соціально-ідеологічних груп та є чимось, що перебуває над ідеологічними течіями.

Якщо аналізувати отримані дані в контексті подій, що сталися через кілька місяців після їхнього збирання, то можна зробити висновок, що розмови про ціннісні причини соціальної активності обґрунтовані. Населення демонструвало високу підтримку демократичних цінностей і додержувалося їх. Варто зазначити, що серед респондентів, яким притаманна повна орієнтація на демократичні цінності (тобто для переважної більшості), була більше поширена думка про необхідність інтенсифікації зближення з Європою. Існування окремих, значно менших за чисельністю груп за типами демократичних орієнтацій можна пояснити тим, що не всі люди, унаслідок різних причин, включені в реальні соціально-політичні процеси.

Процес формування демократичних цінностей ми можемо визначити як реакцію на соціально-політичну ситуацію в країні, на характер зовнішньої та внутрішньої політики і стан виконання державою своїх функцій. Високий рівень орієнтації на демократичні цінності може пояснюватися сподіваннями на те, що вони стануть інструментом для поліпшення соціального самопочуття населення. Дані, що аналізувалися нами, не підтвердили соціальний і академічний стереотипи про ціннісний розрив регіонів України. Певні значущі відмінності існують, але вони не збігаються із традиційними уявленнями.

Отже, можемо зробити висновок, що у 2013 р. населення України позитивно ставилося до демократії як форми правління, виказуючи підтримку демократичним цінностям, які не реалізовувались, що разом з іншими чинниками стало причиною революційних соціальних змін, які почалися з Євромайдану.

Примітки:

1. Сюди не включені схожі змінні E32 і E34, E37 і E39, E42 і E44, оскільки вони є взаємовиключними й можуть містити всі дані, що аналізуються.

2. На цьому етапі ми виключили змінну "щоб захищалися права меншин", оскільки вона ускладнювала аналіз даних. Її координати дуже далекі від інших точок, відсутня виражена кореляція цієї змінної з іншими. Цю цінність ми виділили в окремий індекс.

3. Наявність такого індикатора в цьому індексі можемо пояснити бажанням респондентів робити вибір на основі чесної й незаангажованої інформації.

4. За результатами одновимірного тесту Колмогорова – Смирнова розподіл за змінними значущо відхиляється від нормального ($p < 0,01$).

Матеріал підготовлено в межах конкурсу студентських наукових робіт "Аналіз соціальних даних 2017", він містить оригінальне дослідження, що базується на виконаному особисто автором аналізі даних Європейського соціального дослідження, які є у відкритому доступі (<http://www.europeansocialsurvey.org>). Автор засвідчує відданість етичним стандартам діяльності соціолога та політиці дотримання авторських прав.

Список використаних джерел

1. Кислова О. Н. Построение дерева классификации как метод интеллектуального анализа социологических данных [Електронний ресурс] / О. Н. Кислова // Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2006. – № 752. – С. 33–38. – Режим доступу до журн.: <http://ekhnur.univer.kharkov.ua/handle/123456789/12027>

2. Ряднова О. С. Измерение базовых жизненных ценностей: сравнение методик и результатов Ценностного исследования Шварца и Европейского социального исследования [Електронний ресурс] / О. С. Ряднова, М. Г. Руднев // Социол. методы в современной исслед. практике: сб. статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А. О. Крыштановского [Электронный ресурс] / отв. ред. и вступит. ст. О. А. Оберемко; НИУ ВШЭ; РОС; ИС РАН. – М.: НИУ ВШЭ, 2011. – VIII, С. 246–250. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.isras.ru/publ.html?id=2271>

References [transliterated]

1. Kyslova O (2006) Construction of classification tree as a method of intellectual data analysis. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"* 752: 33-38

2. Gryaznova O and Rudnev M (2011) Measurement of basic life values: a comparison of the methods and results of the Schwarz Value Study and European Social Survey. *Sociological methods in modern research practice: Collection of articles in memory of A. Kryshchanovskiy, the first dean of the Faculty of Sociology, HSE*: 246-250

Надійшла до редколегії 10.04.17

I. Shcherbak, MA Student
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

DEMOCRATIC VALUES OF THE UKRAINIAN PEOPLE: STRUCTURE AND FACTORS OF CONSTRUCTING

In this article, according to the 6th wave of the European Social Survey, the concept of the democratic values in its practical and empirical dimension is constructed and analyzed. The main attention is focused on the statistical rationale and description of democratic values structure; the empirical typology of respondents is based on its different inclinations. Besides, article is based on the description of factors, that could influence on the level of inclination and its impact of political and ideological positions of personality. Major attention is devoted to the data analysis in its time perspective (couple of months before Euromaidan's beginning) and the existence of regional distortions in democratic orientations. Author stated, that the level of democratic values might be among the factors of increasing social activity in 2013.

Key words: democracy, values, democratic values, European Social Survey.

УДК 316.752

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.12>А. Захаренко, студ. магістратури
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЦІННІСНИХ КОДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ

Визначено зміст категорії "ціннісний код" у сучасній науці на основі концепцій М. Вебера, Е. Дюркгейма, Дж. Дьюї, Р. Перрі, Г. Ріккерта, П. А. Сорокіна, М. І. Лапіна, О. Ф. Серебреннікової, Дж. Фіске, У. Еко, Р. Якобсона та ін. Розкрито залежність визначення поняття ціннісного коду від соціальних цінностей і культурного коду як таких. Наведено змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код" задля наукового визначення поняття ціннісного коду в рамках сучасного соціологічного категоріального апарату. Висвітлено механізми репрезентації ціннісних кодів у сучасних кінофільмах українського виробництва часів незалежної України (1991–2016). Проаналізовано сучасні українські кінофільми щодо наповнення їх ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей радянського соціолога В. І. Лапіна.

Ключові слова: соціальні цінності, культурний код, ціннісні коди, кінематографічний текст, репрезентація ціннісних кодів.

Кінематограф, що з'явився у ХХ ст., нині є масовим видом мистецтва. За допомогою кінопродуктів людина може засвоювати соціальні цінності, ідеали й норми того суспільства, у якому вона живе. Кіномистецтво, беззаперечно, сьогодні вагомо впливає на життя особистості. Цілком імовірно, що мистецтву кіно сучасна людина приділяє найбільше часу, оскільки майже кожна родина має можливість транслявання ТБ і зокрема кінофільмів. Морально-ціннісний вплив кіно на суспільство сьогодні досить важко заперечувати.

Мораль в кіно – це не просто окрема тема й навіть не специфічні проблеми в різних темах сучасного кінематографа. У широкому сенсі – це його моральна цінність як мистецтва, вираз його моральної місії [Темлякова, 2012].

Цікаво, що коли свідомість людини вільна від власних самобутніх уявлень про світ і різні сфери суспільства або ж вони недостатньо розвинуті внаслідок різних причин, то тоді активну позицію займає "картинка", що формує культурно-естетичний світогляд людини. Візуальний вплив відбувається через найлегші за трансляцією канали комунікації – за допомогою ТБ і кінофільмів зокрема. До того ж за допомогою того, як трансформуються ті чи інші ціннісні коди в часовому просторі, можна стверджувати про якісні зміни в еволюції уявлень про ту чи іншу соціальну цінність залежно від певного періоду розвитку кінематографа. Не останню роль відіграють і запозичення семіотичних моделей і систем інших культур, що є знаками, символами та своєрідними кодами, які потребують спеціальних навичок розкодування. Дослідники даної сфери зазначають, наскільки значимим є вплив кіномистецтва в усіх аспектах виховання сучасного кіноглядача. Кіно, будучи мистецтвом зорових рухливих образів, здатне чинити неабиякий вплив на внутрішній світ людини. Вторинна соціалізація особистості за допомогою засобів кіномистецтва залежить від його специфіки, глядацької спрямованості та своєрідного кінопопиту.

Наявні роботи проблематику ціннісних кодів у кінематографі висвітлюють дискретно, тому порушена нами в цій роботі тема цілком актуальна.

Предметом дослідження є репрезентація соціально-ціннісних кодів в українському кінематографі.

Мета роботи – розкриття механізмів репрезентації ціннісних кодів у сучасному українському кіно.

У сучасній соціологічній науці дослідженню соціальних цінностей у кінематографі присвячено кілька наукових робіт. Що стосується розробки поняття ціннісного коду та його інтерпретації мовою соціології та вивчення ціннісних кодів у кінематографічних текстах, то слід зазначити відсутність подібних досліджень і процесів концептуалізації в цьому контексті. Отже, у рамках нашого дослідження необхідно визначитись із поняттям

ціннісного коду, розкрити основні змістовні характеристики даної категорії.

У всіх класичних науках і науковому середовищі загалом прийнято давати визначення певним поняттям та категоріям згідно з їхнім етимологічним походженням, а також змістовним наповненням кожної з частин поняття в разі його багатослівних особливостей. Отже, слід визначити змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код", щоб дати наукове визначення поняттю ціннісного коду в рамках сучасного соціологічного категоріального апарату.

Варто уточнити означення соціальних цінностей. База уявлень про соціальні цінності як про соціологічну категорію закладається ще в роботах В. Дільтея, який запропонував поділ "пояснення" і "розуміння" і продовжив розвиток у неокантіанців Баденської школи – В. Віндельбанда і Г. Ріккерта. У їхній інтерпретації соціальна цінність є не об'єктивною реальністю, а вираженням ідеального буття. Цінності певним чином втрачають суб'єктивну складову у вигляді людських бажань і пристрасей і, як наслідок, отримують автономне й самодостатнє значення [Максименко, 2011: с. 284]. Слід зауважити, що Г. Ріккерт має на меті чітку диференціацію понять "цінність" та "оцінка" і говорить про те, що не варто їхній зміст ставити в один ряд. "Проблема цінності – це проблема значимості (Geltung) цінності, і це питання ні в якому разі не збігається з питанням про існування акту оцінки" [Ріккерт, 1998: с. 459]. Що стосується становлення аксіологічного підходу в соціально-гуманітарному знанні, то він певним чином відобразився у формуванні іншого підходу в теоріях цінностей. Аксіологічному трансценденталізму В. Віндельбанда та Г. Ріккерта протиставляється натуралістичний психологізм Дж. Дьюї, Р. Перрі та ін., що мали на меті аналіз цінностей як об'єктивних, емпірично спостережуваних і верифікованих явищ соціальної реальності. Наприклад, на думку Дж. Дьюї, цінності містять біолого-психологічну основу, базуючись на потребах індивіда. Отже, будь-який об'єкт, що задовольняє ту чи іншу потребу людей, може бути інтерпретований як "цінність" [Іванченко, 2012]. Німецький соціолог-класик М. Вебер, у свою чергу, увів проблему цінностей у соціологію в рамках підходу розуміння соціології. Розробляючи концепцію соціальної дії, де критерій "розуміння" є основним критерієм його інтерпретації й типологізації, він виділив ціннісно-раціональний тип дії, що "заснований на вірі в безумовну – естетичну, релігійну або будь-яку іншу – самодостатню цінність певної поведінки як такої" [Вебер, 1990: с. 130–132]. Макс Вебер застосовував метод віднесення до цінності та проаналізував, яким чином формальна раціональність індустріального суспільства обумовлена етичними цінностями протестантизму та як корелюють інтенсивність і раціональність у

економічному й політичному житті тієї чи іншої країни залежно від ступеня сприйняття світу в межах певної релігії. На думку С. А. Кудріної, "неодмінною умовою застосування цього методу було винесення всіх оцінок за межі теоретичної системи, можливо більш повне виключення з такої системи розуміння як підведення під загальну оцінку шляхом заміщення його операцією каузального розуміння" [Кудрина, 2010: с. 38]. Соціолог-класик французького походження Е. Дюркгейм розробив близький до поняття цінностей концепт "колективних уявлень". Також учений робить акцент, як і його попередник Г. Ріккерт, на різниці в поняттях цінності й оцінки, аналізує суб'єктивну природу цінностей і, як наслідок, виводить як типологію різні види цінностей. Е. Дюркгейм також додержується в розгляді цінностей критерію значущості, а не корисності, стверджуючи, що "якби цінність речей дійсно вимірювалася ступенем їхньої соціальної (або індивідуальної) корисності, то система людських цінностей мала б бути піддана перегляду й повному руйнуванню, оскільки з цього погляду місце, відведене в даній системі цінностей розкоші, було б незрозумілим і невиннованим" [Дюркгейм, 1995: с. 291]. Італійський інженер, економіст і соціолог класичного періоду В. Парето розглядає поняття цінностей у контексті своєї концепції деривації та поняття "резидуів" – залишків. Деривації – це ті чи інші ідеологічні концепції, що приносять задоволення потреби у виправданні "нелогічних" та "ірраціональних" дій, щодо яких є вторинними явищами. "Залишки відповідають тим чи іншим інстинктам, які властиві людям; тому їм зазвичай бракує визначеності й тому між різними залишками немає чіткого розмежування" [Парето, 2007: с. 142]. Польсько-американські соціологи У. Томас та Ф. Знанецький у спільній праці "Польський селянин у Європі та Америці" також спробували дати визначення соціальним цінностям з позиції розгляду важливості саме колективних, а не індивідуальних цінностей. Вони вважають, що соціальна цінність – це "будь-який факт, який має доступні членам певної соціальної групи емпіричний зміст і значення, виходячи з яких вона є або може стати об'єктом діяльності" [Томас, 1994: с. 182]. Отже, соціальні цінності в їхній концепції є сукупностями деяких "правил поведінки", за допомогою яких відбувається регуляція групової ідентифікації та групового конформізму, соціальні цінності тут стають законами і ставлення до них свідчить про рівень групової інтеграції.

П. А. Сорокін, російсько-американський соціолог класичної соціології, апелював до аксіологічного підходу в дослідженні соціокультурної динаміки та соціальних цінностей, зокрема. Він стверджує, що саме цінність служить основою й фундаментом будь-якої культури. З цієї причини найважливіші складові частини такої інтегрованої культури також найчастіше взаємозалежні: у разі зміни однієї з них інші неминуче піддаються схожій трансформації. Дослідник вводить цінність як оду з основних компонентів соціальної дії. На його думку, "кожен процес значущої людської взаємодії складається із трьох компонентів... Ці компоненти включають: 1) мислячих, тих людей, що діють і реагують і які є суб'єктами взаємодії; 2) значення, цінності й норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх і обмінюючись ними; 3) відкриті дії й матеріальні артефакти як двигуни або провідники, за допомогою яких об'єктивуються та соціалізуються нематеріальні значення, цінності й норми" [Сорокін, 1992: с. 429]. Цінності до того ж аналізуються П. А. Сорокіним через категорію "значення". "Будь-яке значення, – вважає він, – у вузькому сенсі є цінністю (когнітивною чи іншою). Будь-яка цінність передбачає норму щодо її реалізації

або відкидання... З іншого боку, будь-яка норма – юридична, етична, технічна або будь-яка інша – незаперечно є значенням, позитивною або негативною цінністю" [Сорокін, 1992: с. 200].

Якщо йтиметься про інтерпретацію поняття цінностей у межах структурно-функціонального аналізу, то слід згадати про американського соціолога-теоретика Т. Парсонса. У його концепції поняття цінності отримує сенс у контексті дослідження соціальних відносин та інститутів. Система соціальних відносин, на його думку, базується на конвенціональних і легітимних соціальних цінностях, що мають сприяти підтримці соціального порядку. Цінності – основа зв'язків між соціальною системою й системою особистості, вони впливають на створення мотивації соціальної дії, створюють нормативну та регулятивну функції. Т. Парсонс розглядає цінності як "критерій або стандарт для вибору з альтернатив орієнтації, внутрішньо притаманних певній ситуації" [Миллс, 1998: с. 147]. Як зазначає автор, "...оскільки цінності є скоріше культурними, а не особистісними характеристиками, остільки вони виявляються загальноприйнятими. Навіть якщо вони не приймаються індивідом, то все ж завдяки своєму походженню вони визначаються у зв'язку з культурною традицією; а їх своєрідність полягає у специфічних відхиленнях від загальної традиції" [Парсонс, 2002: с. 84–85]. Отже, у межах інтерпретації поняття соціальних цінностей з'являється новий компонент – соціокультурна складова, що полягає в наповненні цінностей тими характеристиками, що притаманні певному культурному середовищу чи соціальній групі.

Т. Парсонс виділяє три види ціннісних орієнтацій:

- 1) когнітивні;
- 2) оцінні (appreciative);
- 3) моральні стандарти ціннісної орієнтації [Парсонс, 2002: с. 85].

Що стосується досліджень змістовного наповнення поняття соціальних цінностей наприкінці ХХ ст., то слід згадати про радянського філософа та соціолога Н. І. Лапіна. Дослідник відходить від марксистського трактування цінностей як об'єктивних похідних соціально-економічного базису і стверджує їх першочерговий для суспільства характер. Він визначається особливостями розвитку та історичного відтворення суспільства і культури загалом. На його думку, цінності – це "узагальнені уявлення людей про цілі та норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу і всього людства. Це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими індивіди й соціальні групи співвідносять свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки, у тому числі соціокультурні типи відносин... до політичної та економічної трансформації..." [Лапін, 1994: с. 90].

Стосовно сучасної інтерпретації поняття цінностей вітчизняний професор, доктор філологічних наук О. Ф. Серебреннікова вважає, що в межах однієї культури існує певна домовленість із приводу того, що вважати "гарним" і "поганим" у житті людини; люди нечасто формулюють для себе цінності конкретно, хоча при порушенні прийнятих норм зазвичай виражається несповнення. Культури різняться, перш за все, ієрархією цінностей, яка визначає, якою мірою та чи інша цінність впливає на життя людей. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот [Серебреннікова, 2011: с. 32].

Отже, аналізуючи всі згадані нами поняття цінностей у соціологічній науці, слід сформувати єдину категорію, якою надалі ми будемо оперувати. Соціальні цінності – це культурні соціально значущі характеристики, які розг-

лядаються як узагальнені уявлення людей про цілі й норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу й усього людства та є основою зв'язків між соціальною системою і системою особистості, впливаючи на створення мотивації соціальної дії та відтворення нормативної й регулятивної функцій у суспільстві.

Далі слід уточнити означення поняття "код", щоб сформулювати соціологічну інтерпретацію "ціннісного коду". У соціології це поняття не інтерпретувалось як категорія науки, тож слід звернутись до його аналізу в суміжних дисциплінах соціогуманітарного профілю. У найзагальнішому вигляді слово "код" (франц. Code) уживається як слово із загальним значенням і як спеціальний термін. Як слово із загальним значенням воно визначається як система умовних позначень або сигналів для передавання (каналом зв'язку), обробки та зберігання інформації... таємне обумовлене поєднання цифр або літер, що дає право доступу куди-небудь або до чого-небудь; шифр, пароль [Кузнецов, 1998: с. 436]. У семіотиці код є поняттям, що дозволяє розкрити механізм породження сенсу повідомлення. Код визначається: 1) як знакова структура; 2) як правила поєднання, упорядкування символів або способі структурування; 3) як okazіонально взаємооднозначна відповідність кожного символу до якогось одного означуваного (У. Еко, Р. Якобсон) [Грицанова, 2001: с. 364–365]. Цікавим є те, що етнопсихологи не визначають окремого поняття "код". Вони говорять про "код культури". Він розуміється як "сітка", як культура "накидає" на навколишній світ, розкладає, категоризує, структурує й оцінює його. Коди культури співвідносяться з найдавнішими архетипними уявленнями людини. Власне кажучи, коди культури ці уявлення й кодує [Красных, 2002: с. 231–232]. З огляду на те, що людське суспільство належить до складних керуючих систем і трансформація інформації в коди в суспільній системі відбувається значною мірою під впливом культури суспільства, саме тому в суспільній системі ми переважно маємо справу з культурними кодами [Кліменкова, 2012: вип. 189, с. 66]. Наприклад, сучасний американський культуролог, дослідник медіа Дж. Фіске визначає культурний код як систему знаків, керованих "певними правилами, що поширені серед представників певної культури, яка призначена для генерації та циркулювання сенсів у цій культурі та для цієї культури" [Fiske, 1994: р. 43]. Ці сенси, як зазначає Рой Вагнер, культурний антрополог, що спеціалізується на символічній антропології, "... є утворюючою й організуючою силою культурного життя" [Wagner, 1986: р. 9]. Отже, якщо культурні коди створюють систему орієнтирів сенсу в суб'єктивній реальності, то різні індивіди й соціальні групи можуть використовувати ці орієнтири по-різному – у тому числі й для заперечення системи цінностей, пов'язаних із певною системою культурних кодів. Проте навіть під час заперечення цієї системи

індивід все одно в цьому запереченні "відштовхується" від даної системи культурних кодів як від системи об'єктивних орієнтирів [Кліменкова, 2012: вип. 189, с. 68].

Аналізуючи всі згадані нами визначення, можна дати певні характеристики коду як соціологічній категорії: 1) код є стійкою семіотичною системою, має певні знаки та шифри, що потребують свого знання; 2) код має якості конвенціональності та відтворюваності; 3) має певну структуру; 4) має прагматичний нормативний (прескриптивний) характер і функціонує як певний орієнтир у тому чи іншому соціальному середовищі; 5) має соціокультурні характеристики, що визначають його як культурний із власною системою знаків, що поширені в певній культурі для її функціонування, відтворення й розвитку. У загальному вигляді код розглядається як система умовних позначень або сигналів для передавання.

Таким чином, розкривши основні характеристики та змістовні наповнення понять "соціальні цінності" і "код", дамо загальне визначення поняттю ціннісного коду, яке може використовуватись у межах соціологічних досліджень. Ціннісні коди – культурні соціально значущі характеристики, що відображують узагальнені уявлення людей про цілі й норми їхньої поведінки, утілюють історичний досвід і концентровано виражають сенс культури окремого етносу та всього людства і є основою зв'язків між соціальною системою й системою особистості; вони впливають на створення мотивації соціальної дії та відтворення нормативної й регулятивної функцій у суспільстві, є закодованими із притаманними їм соціокультурними характеристиками, що визначають ці коди як культурні з власною системою знаків, поширених у певній культурі та існуючих для її функціонування, відтворення й розвитку. Ціннісні коди аналізуються за допомогою інтерпретації знаків і шифрів з використанням методів семіотичного аналізу.

Ми проаналізували сучасні українські кінофільми щодо наповнення їх ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей, що запропонована радянським соціологом М. І. Лапіним [Лاپин, 1996: с. 5–6]. Для аналізу змісту фільмів щодо їх соціально-ціннісного наповнення було застосовано метод контент-аналізу, тому що цей метод, завдяки особливостям своїх специфічних процедур та інструментарію, здатний надати необхідну інформацію про кількісну структуру змісту тексту, виявити місце, займане проблемою ціннісних кодів у кіно. З'ясовано, що ціннісні коди "закодовані" у кінематографічному тексті. У загальному вигляді кількісний підрахунок ціннісних кодів здійснювався на основі розподілу соціальних цінностей з погляду їх соціокультурного сенсу (на термінальні та інструментальні).

Загалом у межах нашого дослідження було проаналізовано 72 кінофільми та 40 соціальних цінностей, узятих за орієнтири (індикатори). Розглянуто жанрові специфіки досліджуваних кінофільмів, які відіграють важливу роль у репрезентації тих чи інших ціннісних кодів (див. табл. 1).

Таблиця 1. Відсотковий розподіл сучасних українських кінофільмів за жанрами

Жанр	Кількість фільмів	%
драма	29	27,6
комедія	22	21,0
мелодрама	19	18,1
військовий	9	8,6
бойовик	8	7,6
історичний	5	4,8
кримінал	4	3,8
трилер	3	2,9
пригоди	3	2,9
фентезі	1	1,0
біографія	1	1,0
документальний	1	1,0

Найсуттєвішою характеристикою при виборі фільму для перегляду є його жанрові особливості та змістовне наповнення, що впливає з тієї жанрової категорії, до якої можна віднести той чи інший фільм. Найпопулярнішими жанрами серед проаналізованих нами фільмів виявились драма, комедія й мелодрама (див. табл. 1). Ці жанри традиційно популярні в українського глядача, тому щорічно лідирують у кінопрокаті. До того ж українці завжди вирізнялися двома особливостями: гострим гумором і сатирою й умінням драматизувати події. Слід згадати численний список українських творів різних літературних жанрів, що переносять читача до важких суспільно-історичних подій: ідеться про невимовні страждання та біль українського народу. Цілком імовірно, що в цьому виражається самотність української нації в цілому і сьогодишнього суспільства зокрема. У час переходу до медійних технологій і ретрансляції соціальних цінностей за допомогою кінофільмів, а також відходження на другий план літературного жанру як такого, кіноіндустрія бере на себе роль репрезентатора національних ціннісних кодів українського народу. Загалом за жанровою приналежністю кінофільмів можна зазначити нерівномірну їх диференціацію. Без уваги залишаються жанрові характеристики кінофільмів, що містять біографічний аналіз життя відомої людини, фа-

нтастичних, документальних. Цілком імовірно, що низькі показники в цьому випадку свідчать про складність вираження зазначених тем за допомогою художніх засобів, можливість застосування яких надають особливості сучасної української кіноіндустрії. З іншого боку, можна стверджувати про відсутність попиту – інтересу широкої української кіноаудиторії до жанрів біографії, фентезі та документалістики. Жанрова приналежність розглянутих кінофільмів тісно пов'язана з ціннісними кодами, що репрезентуються на українському кіноекрані. Зазвичай будь-який жанр містить певний набір соціальних цінностей, тому зазначені категорії безпосередньо взаємно впливають одна на одну.

Про основні статистичні дані, отримані в процесі аналізу, можна сказати, що у своїй репрезентації ми визначили найактуальнішу групу ціннісних кодів в українському кінопродукті – смисложиттєві ціннісні коди. Відсотковий розподіл за кількісним наповненням кінофільмів ціннісними кодами має такий вигляд:

- смисложиттєві (53,5 %);
- інтеракційні (22,7 %);
- вітальні (16,5 %);
- соціалізаційні (7,5 %).

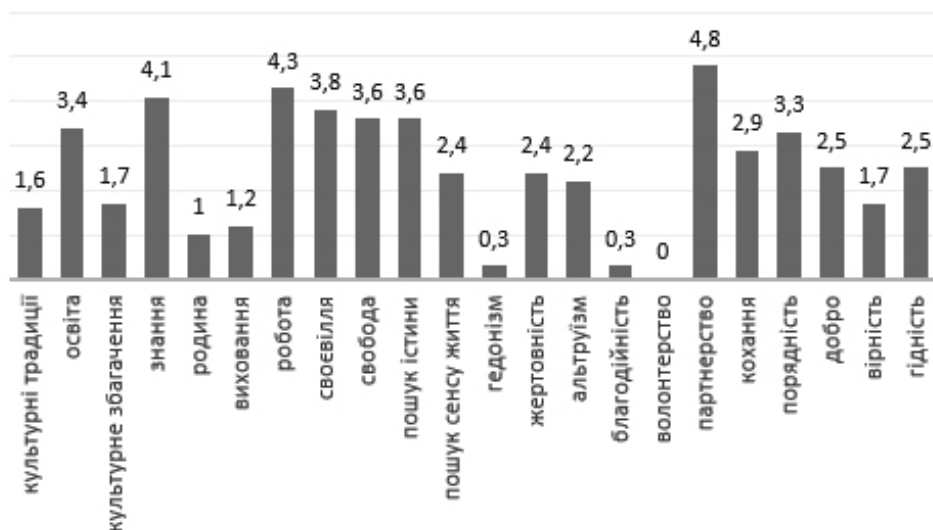

Рис. 1. Смисложиттєві ціннісні коди в українському кінематографі

Серед смисложиттєвих ціннісних кодів є такі, що є вищими за складністю і функціями потребами в наповненні своєї діяльності загальним сенсом, що є значущим для всього життя. У цій групі кодів переважають освіта, знання, свавілля, свобода, пошук істини, партнерство, порядність і кар'єра (див. рис. 1). Популярність ціннісних кодів даної групи в репрезентації в кінофільмах пояснюється тим, що українська нація досить освічена, наділена якісними розумовими здібностями та знаннями. Якщо розглянути українське суспільство в соціально-історичній ретроспективі, то можна зазначити цінність знання як константу нашого народу: завжди цінувались освічені люди, яких була спочатку меншість. Що стосується свавілля, порядності, свободи, кар'єри та пошуку істини, то, на нашу думку, саме ці ціннісні

коди найяскравіше відображають соціокультурний контекст існування української нації загалом. Український народ завжди був і є працьовитим і таким, що прагне бути вільним – ця думка наскрізно проходить через усю історію, якщо розглядати її в соціально-культурному контексті. Слід також зазначити, що цінність знань і розуму була на вагу золота, тому й зараз українські кіновиробники підтримують пропаганду знань за допомогою змістовного наповнення ціннісних кодів у кінофільмах. До того ж мода на ретро в цьому соціокультурному контексті свідчить про деяке відчуття стабільності та захист від світу, що швидко змінюється. Саме тому зазначені ціннісні коди не втрачають актуальності в сучасному українському кінопродукті (рис. 2).

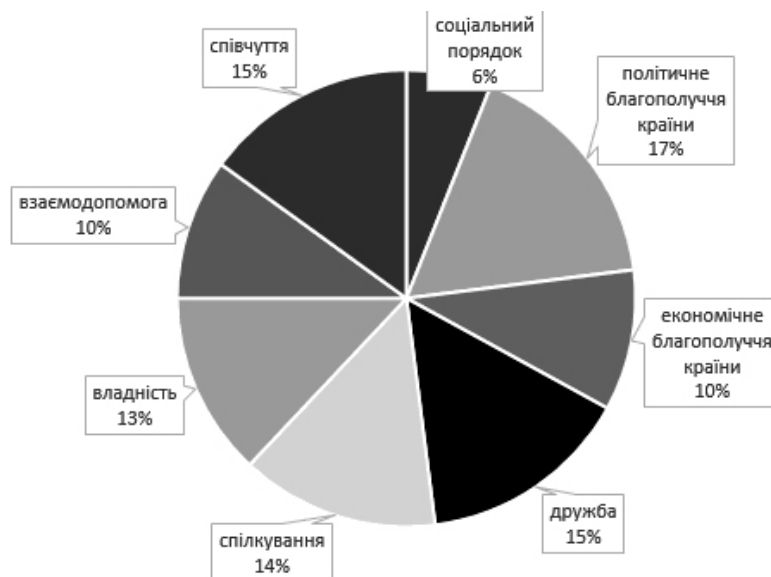

Рис. 2. Інтеракційні ціннісні коди в українському кінематографі

Друге місце за важливістю та актуальністю посідають інтеракційні ціннісні коди (22,7 %), що полягають у складніших потребах у спілкуванні та взаємодії з іншими. У складі цієї групи кодів – соціальний порядок, політичне й економічне благополуччя країни, дружба, спілкування, взаємодопомога, співчуття і владність. Найголовнішими в українському кіно є ціннісні коди "політичне благополуччя країни" (17 % від), "дружба" (15 %), "співчуття" (15 %) і "спілкування" (14 %). Майже всі із цих цінностей, окрім владності, можна віднести до альтруїстичних, що пов'язані з приматом колективних інтересів над приватними. Такі цінності завжди були популярними в українському суспільстві різних суспільно-історичних епох. Вони розкривають людську сутність українця у взаємодії із соціумом. Що стосується політичного благополуччя країни, то даний ціннісний код актуальний протягом усієї української історії, що включає соціокультурний контекст. Адже політико-економічні проблеми держави, що завжди були на високому рівні у своїй проблематиці, не можуть залишити байдужими

жодного свідомого громадянина. Тому кіно відповідає на попит глядача, репрезентуючи такі ціннісні коди на екранах, і отримує соціально-психологічний відгук глядачів. Слід зазначити, що ціннісні коди даної групи є такими, що випередили свій час і починають отримувати власну аудиторію лише сьогодні, адже раніше, в умовах тоталітарного суспільства, не було змоги висловлювати свою думку, бути актором політичного життя, оскільки це суперечило основним правилам гри Радянського Союзу. Отже, соціально-політичні ціннісні коди лише набувають актуалізації та, на нашу думку, з часом будуть лише посилюватись у кількісному вираженні в українських кінофільмах.

Третє місце посіли вітальні ціннісні коди (16,5 %), тобто найпростіші або первинні потреби, що є значущими в контексті збереження та продовження життя. До цієї групи російський автор Лапін [Лапін, 1996: 5, с. 5–6] відносить успіх, матеріальне благополуччя, щастя, життя й безпеку індивіда та його здоров'я (рис. 3).

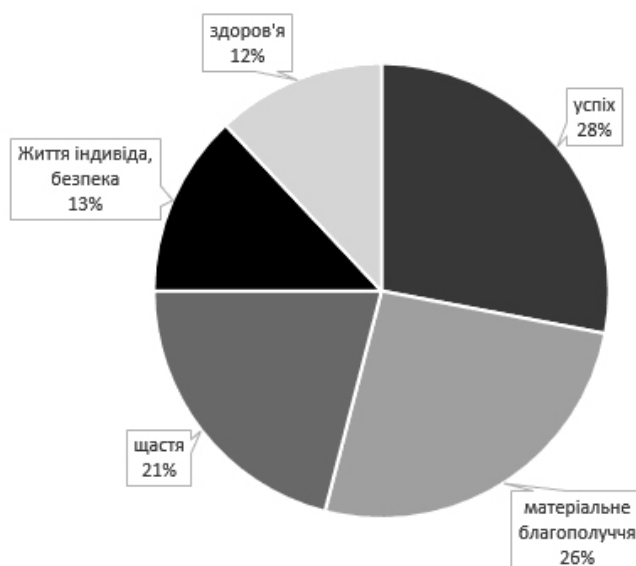

Рис. 3. Вітальні ціннісні коди в українському кінематографі

Звернення до ціннісних кодів даної групи в кінематографічному тексті є своєрідним закликом до сильних людських почуттів – інстинкту самозбереження, напов-

нення життя певним сенсом. Зазвичай такі цінності є найсильнішими мотивами для індивіда, вони актуальні в українському кіно, що відповідає пропозицією на кіно-

попит. Неактуальність цінностей здоров'я та безпеки життя є суспільно-історично сформованою особливістю українського народу, для якого завжди важливими були самопожертва й ризик. У сучасному соціокультурному

контексті дані ціннісні коди актуалізуються у зв'язку з низьким рівнем життя взагалі й висуванням на перший план матеріальних цінностей на противагу духовним.

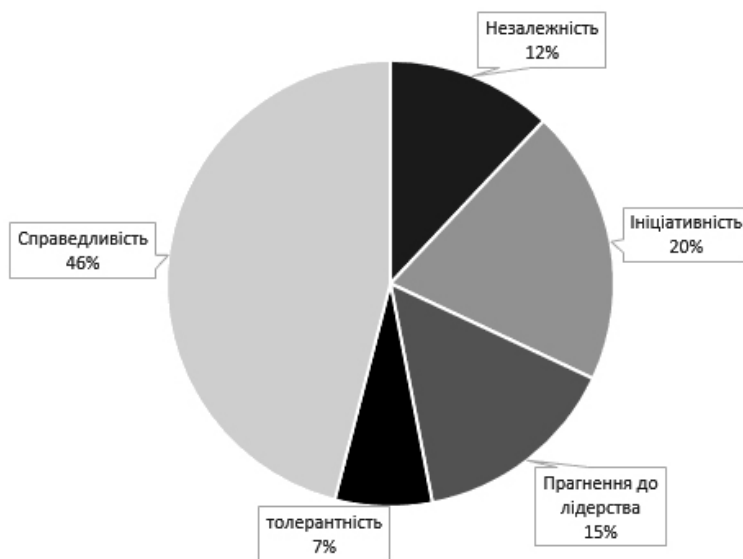

Рис. 4. Соціалізаційні ціннісні коди в українському кінематографі

Останнє місце за актуалізацією в кінематографічному тексті займають, як не дивно, соціалізаційні ціннісні коди (7,5 %), які є складнішими потребами в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, що є заохочуваними в суспільстві та культурі. До них автори відносять незалежність, ініціативність, прагнення до лідерства, толерантність і справедливість. Неактуальність цієї групи ціннісних кодів зумовлена знов-таки соціокультурним контекстом, у якому знімалися українські фільми. Якщо ментальність західних суспільств конструюється за принципами свободи, рівності, толерантності та незалежності, то наше суспільство переважно звикло до авторитарного типу життя та, як наслідок, – мислення. Протягом багатьох століть Україна не була незалежною, отже, мислення загалом і цінності суспільства зокрема були сформовані в руслі колективізму та соціальної залежності. Це породжено, на нашу думку, переважно тим, що наше суспільство не вневне в завтрашньому дні, тому боїться ініціативності й незалежності. Що таке свобода, українське суспільство, по-перше, абсолютно не розуміє, по-друге, не відчуває у зв'язку з політико-економічними подіями, а по-третє, вона їм психічно чужа й не потрібна, адже ментальність вибудована таким чином, що краще працювати на когось і мати певну соціальну стабільність, аніж створювати щось нове й не знати, що чекає завтра. Не розуміють і не відчувають українці й такого поняття (теоретично) – моду (на практиці), як справедливість. На нашу думку, справедливість як ціннісна категорія ніколи не була важливою для українців. У часи радянської влади поняття цінності справедливості так і не склалося в середовищі українців, а в часи незалежної України в умовах новітнього соціал-дарвінізму такі цінності вже просто не могли з'явитися – зараз у нашому середовищі будь-які підлість і обман вважаються прийнятними, справедливою вважається вкорінена звичка масштабно брати хабарі, займаючи яку-небудь посаду, також як висування на ці посади без жодних особистісних і професійних якостей, необхідних для роботи на них, злочинство, накопичення грошей за будь-яку ціну, розвиток кримінального "бізнесу" – усе це зараз замінює чуже українцям поняття соціальної справедливості.

Можна зробити висновок щодо векторної спрямованості ціннісних кодів у ретрансляції в кінофільмах у бік колективістської складової зі збереженням морально-етичного забарвлення у змістовних складових.

Найактуальнішими з проаналізованих є термінальні ціннісні коди (51 %), проте розрив з інструментальними – лише 2 %. Термінальні ціннісні коди виражають зазвичай найважливіші цілі та ідеали, що є самоцінними сенсами життя людей – це людське життя, сім'я, міжособистісні відносини, свобода, праця та ін. В інструментальних ціннісних кодах зафіксовані схвалювані в даному суспільстві способи досягнення різних цілей (незалежність, ініціативність, авторитетність тощо). В українському суспільстві, згідно з досліджуваними кінофільмами, стійкішими є саме термінальні ціннісні коди.

Що стосується способу репрезентації тих чи інших ціннісних кодів в українському кінематографі, то ми визначили, що частіше інформація щодо цього передається за допомогою невербальних каналів – у 76 % випадках. Це пов'язано насамперед із тим, що семіотика актуалізує важливість знаків і знакових систем, які передаються переважно через невербальні канали комунікації. Через знаки в суспільстві взагалі відбувається передавання і зберігання інформації. Текст є певним чином влаштованою сукупністю будь-яких знаків, що володіє формальною зв'язністю та змістовною цілісністю. Отже, сьогодні текстом переважно є не вербально виражена інформація, а невербальна, і сенс у сучасній культурі генерується не в текстовому, а у візуальному вираженні.

Якщо говорити про репрезентацію ціннісних кодів, що переважають в українському кіно, то вони, безперечно, вагомо впливають на кіноглядача і створюють своєрідну ціннісну модель, яка розкодовується та використовується як референтна й така, що є одним з агентів вторинної соціалізації.

Висновки. При визначенні змісту категорії ціннісного коду крізь призму соціологічного знання виникли певні труднощі, адже до цього часу в соціологічній науці цього не відбулось. Ми визначили змістовні характеристики понять "соціальні цінності" та "код", щоб дати наукове означення поняттю ціннісного коду в межах сучас-

ного соціологічного категоріального апарату. На цій підставі ми дійшли висновку, що ціннісний код – це частина загального коду, який вбирає в себе загальнолюдську й національно-культурну систему понять і цінностей, а також структуру особистісних переваг; це стала семіотична система, що є регулятором у даному соціокультурному співтоваристві. Щодо визначення механізмів репрезентації ціннісних кодів у сучасних кінофільмах українського виробництва через категорії соціальних цінностей, то можна сказати, що кіномистецтво сьогодні здійснює вагомий вплив на життя особистості та цілком імовірно, що мистецтву кіно сучасна людина приділяє найбільше часу, оскільки майже кожна родина має можливість транслявання ТБ і кінофільмів, зокрема. Морально-ціннісний вплив кінофільмів на суспільство нині досить важко заперечувати. Кіно, будучи мистецтвом зорових рухливих образів, здатне чинити неабиякий вплив на внутрішній світ людини. Вторинна соціалізація особистості за допомогою засобів кіномистецтва залежить від його специфіки, глядацької спрямованості та кінопопиту. Ми проаналізували змістовне наповнення українських кінофільмів ціннісними кодами на основі соціокультурної моделі базових цінностей, що запропонована радянським соціологом В. І. Лапіним.

У цій статті було визначено, що найсуттєвішою характеристикою при виборі фільму для перегляду є його жанрові особливості та змістовне наповнення, яке впливає з жанрової категорії, до якої можна віднести той чи інший фільм. Найпопулярнішими жанрами серед проаналізованих нами фільмів виявились драма, комедія та мелодрама. Ці жанри традиційно популярні в українського глядача, фільми цих жанрів щорічно лідирують у кінопрокатах України. Жанрова приналежність розглянутих кінофільмів тісно пов'язана з ціннісними кодами, що репрезентуються на українському кіноекрані. Зазвичай будь-який жанр включає певний набір соціальних цінностей, тому можна стверджувати, що дані категорії безпосередньо взаємно впливають одна на одну.

Проаналізувавши основні статистичні дані, ми виявили, що найактуальнішою групою ціннісних кодів у репрезентації в українському кінопродукті є смисложиттєві ціннісні коди. Відсотковий розподіл за кількісним наповненням кінофільмів ціннісними кодами має вигляд:

- смисложиттєві (53,5 %);
- інтеракційні (22,7 %);
- вітальні (16,5 %);
- соціалізаційні (7,5 %).

Серед смисложиттєвих ціннісних кодів є такі, що є вищими за складністю та функціями потребами в наповненні своєї діяльності загальним сенсом, що є значущим для всього життя. Популярність ціннісних кодів даної групи в репрезентації в кінофільмах пояснюється тим, що українська нація досить освічена й наділена якісними розумовими здібностями та знаннями. Якщо розглянути українське суспільство в соціально-історичній ретроспективі, то можна зазначити цінність знання як константу нашого народу: завжди цінувались освічені люди, яких була спочатку меншість. Що стосується свавілля, порядності, свободи, кар'єри та пошуку істини, то, на нашу думку, саме ці ціннісні коди найяскравіше відображають соціокультурний контекст існування української нації загалом. Український народ завжди був і є працьовитим і таким, що прагне бути вільним – ця думка наскрізно проходить через усю історію, якщо розглядати її в соціокультурному контексті. Ми проаналізували таку залежність, що цінність знань і розуму була на вагу золота, отже, і зараз українські кіновиробники підтримують пропаганду знань за допомогою змістовного наповнення ціннісних кодів у кінофільмах і за

допомогою вітчизняної кінопродукції – образ українського суспільства, що є усталеним у підсвідомості як співвітчизників, так і тих, хто живе за кордоном. Мода на ретро в цьому соціокультурному контексті свідчить про деяке відчуття стабільності та захист від світу, що швидко змінюється. Саме тому дані ціннісні коди не втрачають актуальності в сучасному українському кінопродукті. Що стосується способу репрезентації тих чи інших ціннісних кодів в українському кінематографі, то ми визначили, що частіше інформація щодо цього передається за допомогою невербальних каналів – у 76 % випадках. Це пов'язано насамперед із тим, що наука семіотика актуалізує важливість знаків і знакових систем, що передаються переважно через невербальні канали комунікації.

Результати даного дослідження можуть бути актуальними при подальших наукових розробках теми "Ціннісні коди в сучасному кінематографі" і як матеріал для навчальних дисциплін суміжних напрямів у ВНЗ. Щодо змісту подальших розробок теми, то вони, на нашу думку, мають бути націлені на пошук нових напрямів аналізу візуальної репрезентації кінофільмів з позиції виділення певних ціннісних кодів, на дослідження кінофільмів як ретрансляторів тих чи інших ціннісних моделей поведінки, на вироблення нових способів інтерпретації візуальних даних у контексті соціологічних досліджень майбутнього.

Декларація оригінальності дослідження. Робота є оригінальною за суттю. Використані цитати інших авторів із зазначенням джерела інформації. Відсутній плагіат у вигляді перефразування чужих думок без зазначення джерела та повного копіювання цитат з інших джерел. Дана робота не публікувалась раніше в інших виданнях, до журналу не надано раніше опубліковану роботу. Конфлікту інтересів в роботі не виявлено. Не було використано ті матеріали, що порушують авторські права. Дотримано етичні вимоги та авторські права на основі Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації під час виконання дослідження та підготовки статті до публікації.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избр. произведения : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 130–139.
2. Грицанова А. А. Постмодернизм. Энциклопедия / А. А. Грицанова, М. А. Можейко. – Минск : Интерпрессервис : Книжный дом, 2001. – 1040 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
4. Иванченко Д. А. Когнитивный и некогнитивный аспект теории ценностей Джона Дьюи [Электронный ресурс] / Д. А. Иванченко // ДНУ им. Олесь Гончара. – 2012. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/1_NIO_2012/Philosophia/3_98614.doc.htm
5. Кліменкова А. М. Культурні коди як чинники формування ціннісних орієнтацій / А. М. Кліменкова // Наук. праці. Соціологія. – 2012. – Вип. 189. – Т. 201. – С. 65–69.
6. Красных В. В. Этнопсихология и лингво-культурология / В. В. Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2002. – 284 с.
7. Кузнецов С. А. Большой толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 1998. – 1536 с.
8. Кудрина С. А. Ценностные приоритеты и их онтологические основания / С. А. Кудрина // Социол. исслед. – 2010. – № 1. – С. 37–46.
9. Лапин Н. И. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин, Л. А. Беляева. – М. : ИФ РАН, 1994. – 245 с.
10. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социол. исслед. – 1996. – № 5. – С. 3–23.
11. Максименко А. А. Социологическая интерпретация понятия "ценность" / А. А. Максименко // Вестн. КГУ им. Н. А. Некрасова. – № 2. – 2011. – С. 284–291.
12. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллс ; пер. с англ. О. А. Оберемко ; под ред. Г. С. Батыгина. – М. : Стратегия, 1998. – 264 с.
13. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето ; пер. с итал. А. А. Зото. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 515 с.
14. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академ. проект, 2002. – 832 с.
15. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт. – К. : Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 505 с.
16. Серебренникова Е. Ф. Этносемиотика как способ лингвистического аксиологического анализа / Е. Ф. Серебренникова // Этносеми-

ометрия ценностных смыслов : коллективная монография. – Иркутск : ИГЛУ, 2011. – 529 с.

17. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

18. Темлякова А. С. Роль кинематографа в формировании ценностных ориентиров молодежи [Электронный ресурс] / А. С. Темлякова, Л. М. Немченко // Организация работы с молодежью // Электрон. науч. журн. – 2012. – № 9. – Режим доступа : <http://ovv.esrae.ru/pdf/2012/9/885.pdf>

19. Томас У. Методологические заметки (1918) / У. Томас, Ф. Занецкий // Америк. социол. мысль : тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд. МГУ, 1994. – С. 182–194.

20. Fiske J. Code / J. Fiske / Key concepts in communication and cultural studies / O'Sullivan T., Hartley J., Saunders D., Montgomery M. & Fiske J. (eds.); – 2-nd ed.. – London, New York : Routledge, 1994. – P. 43–45.

21. Wagner R. Symbols that stand for themselves / R. Wagner. – Chicago: University of Chicago Press, 1986. – 150 p.

References

1. Weber M (1990) Basic sociological concepts. Moscow: Progress. [in Russian]
2. Hrytsanova A. (2001) Postmodernism. Encyclopedia. Minsk: Ynterpresservys: Book house. [in Russian]
3. Durkheim E (1995) Sociology and its Scientific Domain. Moscow: Kanon. [in Russian]
4. Yvanchenko D (2012) The Cognitive and Non-Cognitive aspect of the value theory of John Dewey. Dnipro: DNU. [in Russian]
5. Klimenkova A (2012) Cultural codes as factors of formation of value orientations. Scientific works. Sociology (189): 65-69. [in Ukrainian]
6. Krasnykh V (2002) Ethnopsycholinguistics and linguistic-cultural studies. Moscow: Hnozy. [in Russian]

7. Kuznetsov S (1998) Great Dictionary of Russian language. Saint Petersburg: Norynt. [in Russian]

8. Kudryna S (2010) Value priorities and their ontological grounds. Sotsiologicheskie Issledovaniya (1): 37-46. [in Russian]

9. Lapyn N (1994) Crisis socium. Our society in three dimensions. Moscow: RAS. [in Russian]

10. Lapyn N (1996) Modernization of the basic values of Russians. Sotsiologicheskie Issledovaniya (5): 3-23. [in Russian]

11. Maksymenko A (2011) Sociological interpretation of the concept of "value". Bulletin of the KSU (2): 284-291. [in Russian]

12. Mills C. Wright (1998) The Sociological Imagination. Moscow: Stratehiya. [in Russian]

13. Pareto V (2007) Compendium on General Sociology. Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics. [in Russian]

14. Parsons T (2002) About social systems. Moscow: Academic project [in Russian]

15. Rickert H (1998) The philosophy of life. Kiev: Nika-Center: Vist-S [in Russian]

16. Serebrennikova E (2011) Ethnosemiometry as a method of linguistic axiological analysis. Irkutsk: ISLU. [in Russian]

17. Sorokin P (1992) Society, Culture, and Personality. Moscow: Polytyzdat [in Russian]

18. Temliakova A (2012) The role of the cinema in shaping values-based youth. Orhanyzatsiya raboty s molodezhu (9). [in Russian]

19. Thomas W (1994) Methodological notes. Moscow: MSU. [in Russian]

20. Fiske J (1994) Code. London, New York: Routledge, 43–45.

21. Wagner R (1986) Symbols that stand for themselves Chicago: University of Chicago Press.

Надійшла до редколегії 27.03.17

A. Zakharenko, MA Student

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

REPRESENTATION OF SOCIALLY-ORIENTED VALUE CODES IN UKRAINIAN CINEMA

This article determines category "value code" in modern science based on concepts of M. Weber, E. Durkheim, J. Dewey, R. Perry, H. Rickert, P. Sorokin, M. Lapin, O. Serebrennikova, J. Fiske, U. Eco, R. Jakobson and others. Disclosed definition of dependent value code of social values and cultural code as such. Determined the content characteristics concepts of "social values" and "code" for the scientific definition of value code within contemporary sociological categorical apparatus. Highlights mechanisms of representation of value codes in modern Ukrainian films production time of independent Ukraine (1991-2016). Analyzes the modern Ukrainian movies on filling their value codes based on sociocultural model of basic values of the Soviet sociologist M. Lapin.

Keywords: social values, cultural code, value codes, cinematic text, representation of value codes.

УДК 316.37

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.13>

В. Шелухін, асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І СПОРІДНЕНІСТЬ: МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДИ У ПІДНЕСЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ 1860–1890-Х РР.

Використано концепцію мікро-макро переходів Дж. С. Колмена як теоретичний інструмент для реконструкції мереж спорідненості, так само як і мереж громадської діяльності членів "Старої громади". Неможливо виявити соціальні підстави українського національного руху, керуючись концепцією Е. Гелнера. За Е. Гелнером, концепція якого викладена в класичній книзі "Нації та націоналізм", індустріалізація обумовлює модерний націоналізм. Подібна тенденція не була можливою в українських соціальних, політичних та економічних умовах XIX ст. Ключову роль в українському націоґенезі відігравали традиційні еліти (шляхта). "Стара громада" після 1869 р. була мережевою організацією цієї соціальної групи. Автор використовує мережевий аналіз для емпіричних свідчень. Комунікація та співпраця між різноманітними членами "Старої громади" базувалися на засадах станової інтеграції. Особливо шлюб був важливою соціальною практикою в процесі інтеграції спільноти. Громадська діяльність із сімейним підґрунтям була реакцією на суперечливе поєднання різних соціальних ролей. Ця діяльність провокувала виникнення нового типу ідентичності – національної ідентичності серед представників традиційних еліт. Концепція Дж. С. Колмена забезпечує евристичне розуміння процесу агрегації індивідуальних дій і настанов у бажану поведінку на колективному рівні.

Ключові слова: громадська активність, спорідненість, мікро-макро переходи, український національний рух, громадський рух.

Практики громадської діяльності розглядають як важливий чинник суспільних змін і деструкції домодерних і ранньомодерних соціальних структур та ідентичностей, насамперед станових. Останні М. Вебер визначав через низку індикаторів, особливе місце серед яких належало престижу походження, і підкреслював, що станова соціалізація характеризується спільним способом життя й виховання, а відтворюється через шлюб [Вебер, 2012: с. 253–257]. Логіка протиставлення, якою здебільшого керуються дослідники соціальних змін, вивчаючи станове v.s класове, релігійне v.s секулярне, екстериторіально-конфесійне v.s національне, підводить до твердження, що модерна національна ідентичність має бути породженням громадської діяльності, цілком автономної від станових характеристик походження та кровної спорідненості діячів. Чи це так? Аналіз макроструктур нерідко оминає увагою нюанси, які могли б прояснити механізми конструювання національної тотожності та солідаризації спільнот, що її генерують і екстраполюють на ширші суспільні верстви. Досить поверховий аналіз макроструктур мусив би переконати нас у тому, що дворянство аж ніяк не могло відіграти вагому роль в українському національному русі другої половини XIX ст. Як аргумент можна згадати твердження, що з 1862 по 1914 р. у підросійській Україні дворянське землеволодіння скоротилося на 53 % і лише чверть спадкового дворянства України використовувала наприкінці XIX ст., судячи із загальноімперського перепису, українську як рідну [Субтельний, 1991: с. 235; Грицак, 1996]. До того ж класичні підходи до аналізу націоґенезу стверджують значення індустріалізації, а з нею – і роль буржуазії. Е. Гелнер наполягає на онтологічному зв'язку між становленням модерних націй і піднесенням націоналізмів, і становленням індустріального суспільства, що супроводжується розкладанням традиційних станових розмежувань, а також має тісний зв'язок із капіталізмом [Гелнер, 2003: с. 100–101, 49–52]. Це твердження мало би привести до висновку про вагомий внесок буржуазії в процес націоґенезу. Однак в українському випадку навряд чи є достатньо підстав стверджувати подібне. Глибоко не занурюючись у дискусії про ґенезу капіталізму в Україні, пунктирно вкажемо, що вже з XIX ст. українські дослідники фіксували як принципову рису розвитку українського суспільства слабкі позиції національної буржуазії в усіх сферах життя. Наприклад, С. Подолинський у праці за 1880 р. доводив, що розвиток крупного фабричного виробництва в Україні з

1830-х рр. уможлилювався посиленням феодальної експлуатації [Подолинський, 1990]. Пізніше Б. Винар статистично уточнював висновок С. Подолинського і підкреслював, що в другій чверті XIX ст. 53,8 % усіх промислових підприємств України, на яких було залучено до 75 % трудових ресурсів у промисловості, використовували не вільнонайману, а кріпацьку працю [Винар, 1958: с. 19–20]. Прикметно, що подібного висновку значно пізніше доходили й марксистські історики, наприклад М. Яворський, який стверджував, що зростання поміщництва в Україні відбувалося одночасно з "народженням промислового капіталізму" [Яворський, 1987: с. 190]. Важлива особливість соціально-економічного розвитку України XIX ст. полягала у виразній етнічній диференціації ринку праці та традиційному закріпленню сфер зайнятості за різними етноконфесійними групами. Соціолог та економіст, співробітник Українського соціологічного інституту в Празі О. Мицюк свого часу підраховував, що на Правобережній Україні XIX ст. торгівців-юдеїв було в 13 разів більше, ніж християн, тобто етнічних українців, поляків і росіян сукупно [Мицюк, 1933: с. 7]. Статистичні дані про етнічні диспропорції у професійній зайнятості в Україні вперше були зібрані у 1869–1870 рр. під час етнографічно-статистичної експедиції, керованої П. Чубинським, емпіричний матеріал з якої аналізувався також М. Драгомановим [Драгоманов, 1908]. Вивчення нормативно-правової бази, що регулювала життя та економічну діяльність єврейського населення в Російській імперії, здійснений О. Мицюком, указує, що російська політика стосовно єврейства в середині XVIII ст. зазнала істотних змін: якщо початково царські та сенаторські укази 1730–1740-х рр. щодо євреїв мали виразно дискримінаційний характер і полягали в постійному підтвердженні заборони оселятися в межах імперії та здійснювати господарську діяльність, то з 1769 р. заохочується переселення єврейських купців на терени імперії, але з обмеженням пересування – "смугою осілості" (нормативно оформленою у 1791–1796), що проходила етнічними українськими землями, де єврейські купці мали скласти конкуренцію українським і польським з метою послаблення впливу останніх [Мицюк, 1933: с. 9–10].

Можна виокремити чотири ключові елементи політики царського уряду, яка була покликана сприяти швидкій деградації тих соціальних верств, що потенційно могли скласти фундамент української національної буржуазії: 1) скасування маґдебурзького права, яке за-

безпечувало інституційні гарантії цеховим майстрам і міщанству; 2) остаточне закріпачення селянства; 3) упровадження "смуги осілости" для єврейського населення; 4) упровадження протекціоністської системи митного регулювання з 1822 р., орієнтованої на створення замкненого економічного району з Московської, Володимирської та Костромської губерній, що був захищений від зовнішньої конкуренції та ставав центром промислового виробництва, тоді як периферії імперії, зокрема Україна, перетворювалися на ринок збуту та сировинний придаток для російської промисловості [Драгоманов, 1908; Подолинський, 1990; Мицюк, 1933; Винар, 1958: с. 20–21].

Сучасні дослідження лише підтверджують деякі попередньо сформульовані висновки. Іноземна, здебільшого західноєвропейська буржуазія домінувала у високотехнологічних галузях, які й заклали фундамент ранньої індустріалізації в Україні. Окрім того, В. Куліков стверджує, що місцеві підприємці "...не мали належного капіталу й технологій" [Куліков, 2014: с. 159, 154]. О. Донік, нагадуючи про вже згадані етнічні диспропорції в господарській діяльності, наголошує, що українське купецтво "...поступалося євреям і росіянам як за чисельністю, так і за капіталами" [Донік, 2008: с. 267]. Лише ліберальні реформи 1860–1870-х рр. дещо розширили участь купців у різноманітних самоврядних практиках, проте навіть у той короткий період це відбувалося з посиленням впливу дворянства, яке контролювало земства. Той факт, що професійна діяльність в Україні XIX ст. мала виразну етнічну диференціацію, свідчив, що українське суспільство ще вельми помірно ступало на шлях модернізації. Це дало підстави М. Шаповалу стверджувати, що українці наприкінці XIX ст. "...ледве входили в індустріально-торгове життя, ледве почалась поважніша соціальна диференціація" [Шаповал, 1927: с. 7]. У цих умовах слід було очікувати більшого впливу традиційних еліт, радше земельної аристократії, аніж буржуазії. Загальна соціально-економічна відсталість Російської імперії, включно із цілеспрямованою політикою царату щонайменше з XVIII ст., суттєво ускладнювала, якщо не унеможливлювала, консолідацію української буржуазії як соціальної групи, що робить доволі сумнівним можливість саме цієї групи бути лідером національного руху відповідно до логіки модернізації та індустріалізації, яку можна вивести з гелнерівських аргументів. З огляду на це досить показово є та обставина, що і С. Подолинський, і М. Драгоманов, і П. Чубинський були активістами "Старої громади" й вихідцями з дворянського середовища. "Стара громада" – громадське об'єднання, під контролем якого опинилися два видання: "Київський телеграф" та "Київська старовина". У 1873 р. було засновано Південно-західний відділ Імператорського географічного товариства в Києві, керівництво якого було монополізовано громадівцями і який став центром україністичних студій [Савченко, 1930: с. 1–126]. Заснування в 1897 р. за участі громадівців молодшого покоління Української студентської громади в Харкові, а представниками старшого – Загальної української організації (ЗУО) у Києві із власним видавництвом і великою книжковою крамницею вказувало на те, що "Стара громада" лишалася органі-

заційним зразком для інших спільнот. У 1900 р. деякі молодші активісти утворили Революційну українську партію (РУП), першу модерну політичну партію Наддніпрянщини, що стала базою для УСДРП – другої за впливом партії України під час революції 1917–1921 рр. Чотирма роками пізніше на базі ЗУО була заснована Українська демократична партія. Відповідно "Стара громада" відігравала роль як своєрідної школи набуття організаційного досвіду, що потім конвертувався в культурно-освітню й політичну активність, так і джерела генерування принципово нової національно орієнтованої семантики для громадського дискурсу. Узагальнено кажучи, діяльність "Старої громади" узгоджувалася з принципами культурного націоналізму, свого часу ретельно описаного Дж. Гатчінсоном, і полягала у створенні та реалізації програми історичного відродження національної культури та особистості [Гатчінсон, 2000: с. 657]. Подавати докладний опис активності громадівців та її оцінок у межах цієї статті було б надмірним, однак можна вказати лише на ту принципову деталь, що для абсолютної більшості дослідників конвенційним поглядом лишається визнання особливого значення "Старої громади" в українському модерному національному проекті, її фундаментального значення в піднесенні українського національного руху другої половини XIX ст. Стислий огляд поглядів із цього питання наведено в [Грицик, 2014]. У свою чергу, вивчення "Старої громади" як окремого кейсу потребує заглиблення у приватність її функціонування, зважаючи на обмежене коло основного активу [Катренко, Чирикало, 2001: с. 12].

Якщо буржуазія, навіть за логікою мікроаналізу, навряд чи була настільки впливовою, щоб очолити національний рух, то як громадська активність у його межах забезпечувалася? Це змушує змінити сам фокус-аналіз, змістивши його з розгляду макроструктур до мікроструктур. У цьому дослідженні ми звернемося до концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена як методологічної основи. Як відомо, ідея мікро-макро переходів Дж. С. Колмена візуалізована ним же у вигляді "човна Колмена" з прикладом, запозиченим у класичній веберівській праці "Протестантська етика і дух капіталізму" про обумовленість формування капіталізму протестантською етикою [Вебер, 1996]. Не вдаватимемося до обговорення релевантності цієї гіпотези, для нас вона має суто ілюстративне значення. Отже, особливість колменівського тлумачення веберівської гіпотези полягає в тому, що пропонуючи припущення про зв'язок двох змінних – протестантської етики та капіталізму, М. Вебер випускає з уваги опосередкованість макроструктур мікроструктурами. Обидві зазначені змінні – і протестантська релігійна доктрина, і капіталізм – є елементами макроструктур, але макропояснення, коли один макрофеномен пояснюється через інший, на думку Дж. С. Колмена, є тавтологічним і хоча може здаватися виправданим із погляду формальної логіки, він є емпірично безпідставним. Уґрунтовуючи веберівську гіпотезу в методологічному індивідуалізмі, Дж. С. Колмен пропонує опосередковувати макроструктури мікропереходами. Це, на його думку, і є доцільним способом забезпечення евристичного пояснення соціальних процесів (рис. 1).

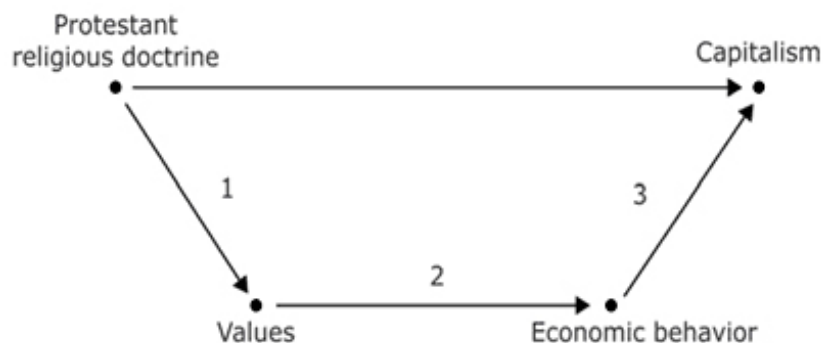

Рис. 1. "Човен Колмена". Джерело: [Coleman, 1994: р. 8]

За Дж. С. Колменом, не існує прямого макро-макро зв'язку. Правила й норми як вияви інституційного порядку існують лише якщо їх додержуються, таким чином, відтворення макроструктур можливе лише у випадку відтворення відповідних до них поведінкових моделей на мікрорівні. Виходячи з цього погляду, протестантська релігійна доктрина не створила капіталізм безпосередньо, вона трансформувала цінності індивідів і порядки функціонування груп, що, у свою чергу, вплинуло на економічну поведінку, у межах якої сформувалися типові патерни взаємодій, які в підсумку й забезпечили виникнення нового типу соціально-економічного порядку. Таким чином, замість одного лінійного зв'язку маємо три елементи: макро-мікро зв'язок (протестантська релігійна доктрина, яка трансформує цінності),

мікро-мікро зв'язок (цінності та економічна поведінка, що відтворюються на рівні індивідуальних дій і міжіндивідуальних взаємодій), мікро-макро зв'язок, де ці дії, набуваючи певної типовості, агрегуються в наслідки для макроструктур (аналіз колменівської логіки мікро-макро переходів стисло поданий у [Шелухін, 2016: с. 24]).

Запозичуючи колменівську логіку аналізу соціоструктурних процесів, пропонуємо її адаптовану версію (рис. 2). Ми розглядатимемо шлюбну поведінку як функцію станової етики, яка, у свою чергу, обумовлювала кровну спорідненість членів спільноти, що є елементом мікрорівня соціальних відносин. Припускаємо, що саме спорідненість була чинником громадської активності в середовищі "Старої громади" і це мало тривалі наслідки для модерного українського національного проекту.

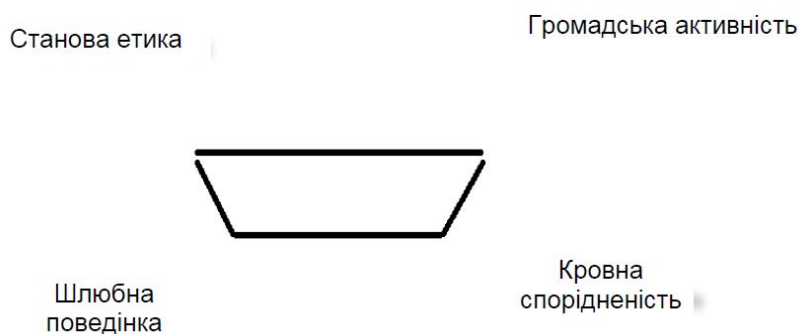

Рис. 2. Мікро-макро переходи в генеруванні активності "Старої громади"

Одне з найповніших на сьогодні, дарма що віддалених у часі, досліджень початків "Старої громади" Г. Житецького дає підстави говорити про виникнення незалежних осередків у Києві у середині XIX ст. переважно зі студентів і гімназистів; близько 1860 р. сусіди за помешканням К. Михальчук та В. Антонович закладають фундамент першого утворення, що взяло початок у 1861 р. і налічувало біля 200 осіб. Перший період київської "Громади" припадає на 1861–1864 рр., коли за нею ще не закріпилося визначення "старої". Потім період занепаду в 1862–1864 рр., і з 1869 р. – своєрідне "перезаснування" і початок другого періоду [Житецький, 1928: с. 92, 123–125]. Із датуванням кінця чи не найбільше проблем. Вочевидь, після Ємського указу 1876 р. "Стара громада" перейшла у своєрідне підпілля, активно засновуючи дочірні організації та провадячи культурно-освітню роботу аж до зламу століть. За Г. Житецьким, перший етап існування "Громади" характеризувався організаційною неусталеністю: відсутність фіксованого членства, концентрація активістів навколо університету, вік громадівців 17–29 років (домінував вік 20–24 роки), без традиції управління й у ситуації "безголі-

в'я", різночинний склад щодо соціогрупової та національної належності. Однак другий етап після 1869 р. – якісно інший, тут є керівний орган ("Комітет 12"), інститут членства, порядок висунення кандидатур, регулярні засідання й відносно чітка культурно-освітня програма, установлений контроль над ЗМІ (у перший етап громадівці контролювали винятково рукописний сатиричний часопис "Помийниця", який мав лише п'ять номерів).

Що ж надало більшої організаційної стійкості "Старій громаді", яка змогла розгорнути масштабну роботу з кінця 1860-х рр. за не надто сприятливих умов?! Найбільш активні громадівці були споріднені: Драгоманови були повсягачені з Косачами (через шлюб сестри М. Драгоманова Олени Пчілки з Петром Косачем), Антоновичі – із Кістяківськими (дружини В. Антоновича та О. Кістяківського були рідними сестрами). У свою чергу, братами в перших були М. Старицький та М. Лисенко, причому М. Старицький був одружений зі своєю кузиною з роду Лисенків, також наближеною до "Громади". Позаяк зазначене спостереження ніколи не стало предметом емпіричного аналізу, то історики культури й філософи робили взаємовиключні висновки. Напри-

клад, М. Попович висловлював переконання, що така сімейність свідчила про нечисленність активу та слабкість самого руху [Попович, 1998, с. 500–501]. Із ним полемізувала О. Забужко, яка наголошувала, що сімейність – типовий спосіб інтеграції спільнот шляхетного стану, і це не пов'язано з їхньою слабкістю [Забужко, 2007]. Для мікросоціологічного аналізу обрано 35 ключових активістів, біографії яких відновлені достатньо повно, особливо в аспекті походження та спорідненості, причому 11 із 15, які за даними Г. Житецького "перезасновували" "Громаду" у 1869 р. і забезпечували її тяглість, потрапили до аналізу, що дає підстави стверджувати: ядро активу вдалося реконструювати [Житецький, 1928: с. 125]. Ідеться про М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Кістяківського, Б. Кістяківського (граф j), В. Беренштама, М. Лисенко, М. та О. Старицьких (граф d-2), І. Стешенка, О. Черняхівського, П. та М. Косачів, О. Пчілку, Лесю Українку, Д. Антоновича, П. Житецького, О. Русова, Є. Тимченка, Т. Рильського, О. Михалевича, К. Михальчука, Ю. Русова (граф j), Ф. Вовка, М. Зібера, С. Подолинського, С. Лисенко, П. Чубинського, М. Беренштам, С. Русову, В. Рубінштейна, Ю. Цвітковського, Г. Галаґана, О. Кониського, П. Червінського, Л. Старицьку-Черняхівську (граф d-1).

Що лежало на поверхні, найрідше осмислювалося: "рідна країна", "рідна мова", "ненька Україна" – уся лексика, успадкована від романтизму й по-новому артику-

льована громадським середовищем, свідчила, що первинні прив'язаності, принаймні на рівні семантики національного руху, ставали чинником символічної мобілізації, але чи мали вони такий саме зв'язок із організаційним виміром його існування? Попри зауваження Б. Андерсона щодо смислової подібності націоналізму до релігії, а не до ідеології, національний лексикон не так "релігійний", як "первинний", "родинний" [Андерсон, 2001: с. 26].

На основі вивчення біографічних матеріалів були побудовані дві матриці: спорідненості (сюди зараховувалося свояцтво) (рис. 3), що фіксувала наявність / відсутність кровної спорідненості чи свояцтва між активістами, та активності (рис. 4), яка фіксувала їхню спільну участь / неучасть у певних проектах, організованих за часів "Старої громади" і пов'язаних із нею спільнот ("Плеяда" Косачів, експедиційна й видавнича діяльність, київський відділ географічного товариства тощо). Будь-яка спільнота може бути інтерпретована у мережевій перспективі. Перевага мережевого підходу полягає в тому, що він дає можливість поєднати структурну компоненту аналізу з діяльною: з одного боку, не зводити актора до функціонального вираження соціальної позиції, а з іншого – ураховувати структурні передумови різних форм активності. Кореляційний аналіз між двома матрицями в програмі UCINET засвідчив статистично значущий зв'язок кровної спорідненості та громадської активності на рівні 0,3.

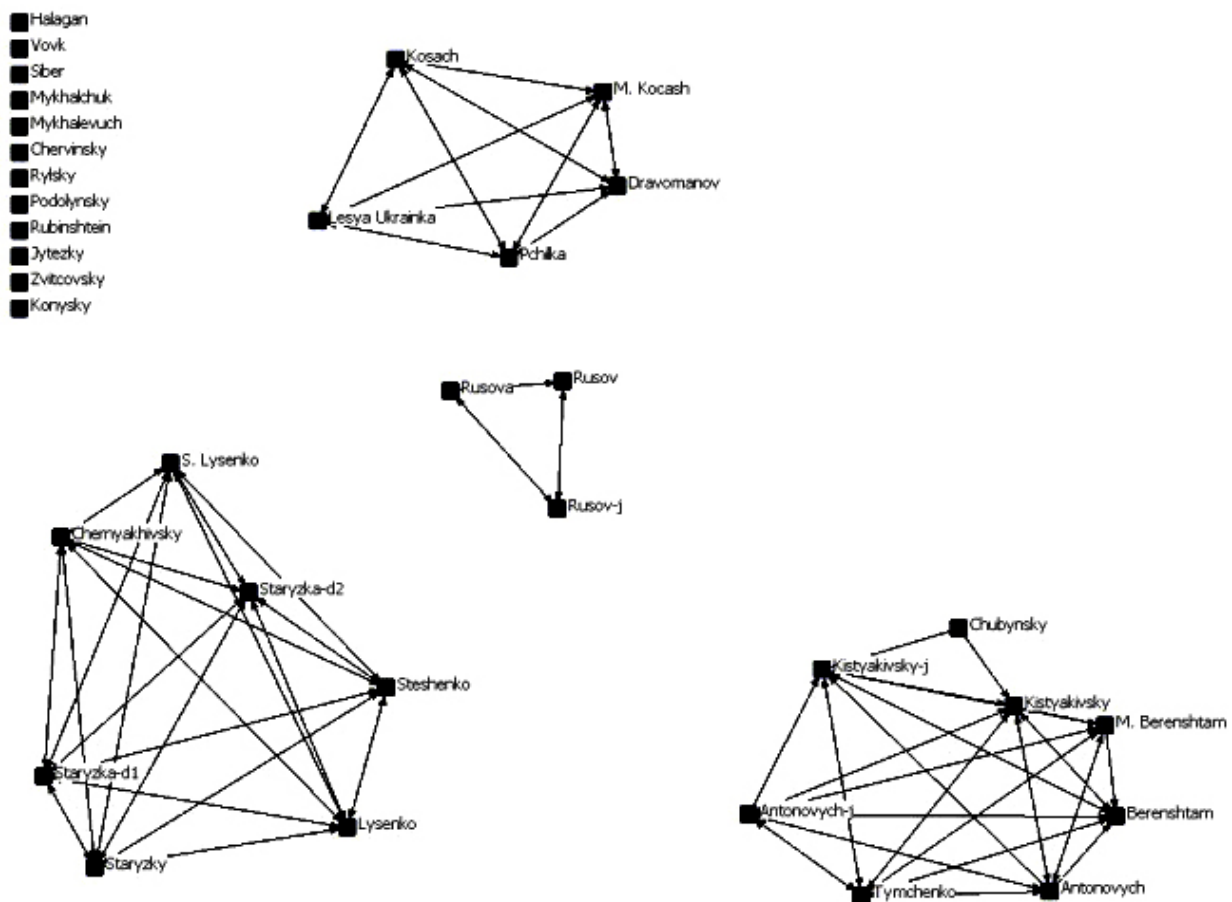

Рис. 3. Графи спорідненості членів "Старої громади"

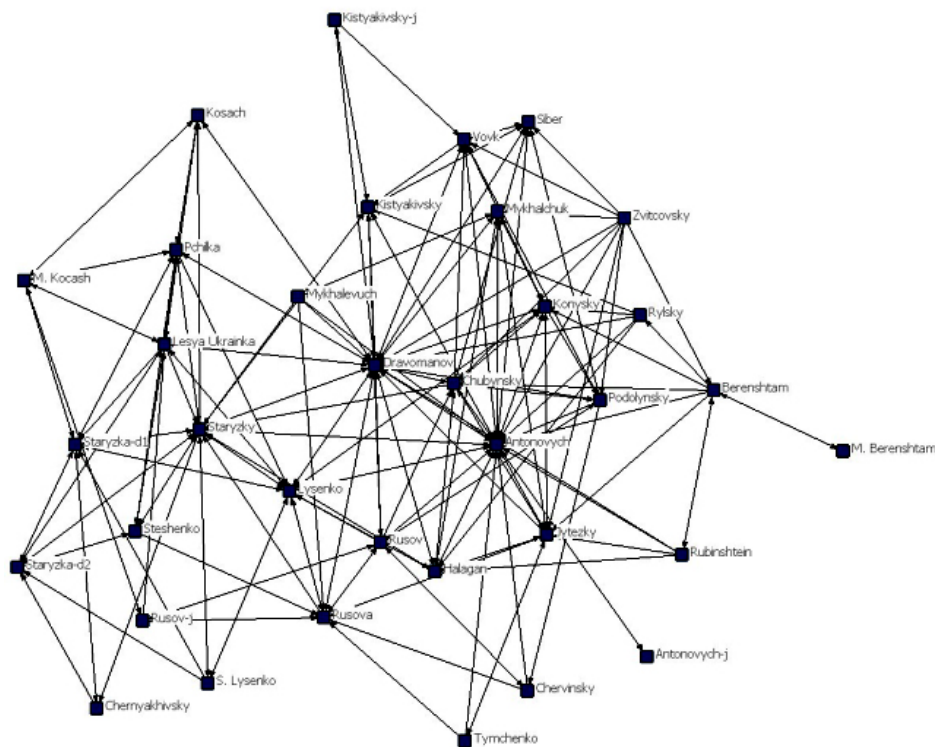

Рис. 4. Графи активності членів "Старої громади"

За індексом центральності (за параметром близькості, тобто найменшої відстані між агентами) у матриці активності опиняються В. Антонович (69.388), М. Драгоманов (68.000) та М. Старицький (60.714), які репрезентують три родові групи всередині "Громади" (де загалом виділені чотири родові групи: Кістяківські – Антоновичі – Беренштами з Є. Тимченком та П. Чубинським, Старицькі – Лисенки з І. Стешенком та О. Черняхівським, Драгоманови – Косачі та Русови). О. Кістяківський, який у матриці спорідненості має найвищий показник індексу (3.571), іде в активності п'ятим, а після нього йде О. Кониський, який не мав кровної спорідненості ні з ким у матриці і розташований між О. Кістяківським та С. Русовою, які належать до двох кланів усередині "Громади".

Розгляд непрямих зв'язків, які фіксуються в n-кліках графів (рис. 3, 4), указує на те, що М. Драгоманов із М. Старицьким та М. Лисенком належали до ядрової кліки, яка мала розгалужену комунікацію з багатьма іншими (максимальна дистанція між агентами на рівні 2). Що показово, родичі М. Драгоманова – Олена Пчілка, П. Косач та Леся Українка – становлять окрему кліку всередині громадівської спільноти за матрицею активності. Передують їм О. Русов, В. Антонович, О. Кістяківський, П. Чубинський, О. Михалевич, задіяні в багатьох, насамперед етнографічно-статистичних, проектах. Очевидно, багато в чому перетини сфери наукових і громадських інтересів Ф. Вовка, М. Зібера, К. Михальчука, Т. Рильського сприяли тому, що вони були згруповані в одній спільноті. Той факт, що Б. Кістяківський та Русов-молодший потрапили до спільної кліки, яка містила найменшу кількість зв'язків з іншими активістами, може служити опосередкованим підтвердженням того, що саме належність до різних вікових когорт окремих громадівців гальмувала тіснішу участь у спільних проектах. Отже, попередньо можна стверджувати, що кореляція між спорідненістю та активністю є не просто випадковим збігом, проте використання коефіцієнта кореляції Пірсона не дає можливості з'ясувати напрям зв'язку: установити, чи то спорідненість передувала активності, чи це, навпаки,

активність сприяла спорідненості. Однак є можливість доповнити статистичний аналіз біографічним.

Братерство Миколи Лисенка й Михайла Старицького не залежало від "Громади" і передувало їй, так само як і спорідненість Павла Чубинського та баронів Міхелів (цей рід не був задіяний у проектах "Громади", але забезпечував свояцтво кількох родин). Михайло Старицький і Софія Лисенко одружилися в 1862 р., Володимир Антонович і баронеса Варвара Міхель – у 1863, Олександр Кістяківський і баронеса Олександра Міхель – у 1864, Олена Пчілка та Петро Косач – у 1868 р. Таким чином, ще напередодні 1869 (року нового початку "Старої громади") були сформовані ядра трьох із чотирьох родових груп: Драгоманови – Косачі, Кістяківські – Антоновичі з П. Чубинським і Старицькі – Лисенки, і всі три розширювалися в період активності. Лише одна родова група, Русови, була сформована в часи активної діяльності "Громади": Софія Ліндфорс та Олександр Русов одружилися в 1874 р. (останній був членом "Громади" з 1870). На час активності "Громади" припадає подальше поглиблення родових зв'язків. Через шлюб сина Олександра Кістяківського Богдана та дочки Вільяма Марії родина Беренштамів, які в першому поколінні не мали родових зв'язків ні з ким у "Громаді", у другому долучилася до найбільш розгалуженої родової групи Кістяківських – Антоновичів. До родової групи Старицьких – Лисенків у другому поколінні громадівців долучилися І. Стешенко та О. Черняхівський за рахунок шлюбів із жінками, що цю групу репрезентували. На час активності громадівців першого покоління припадає, зокрема, народження у найбільш родових групах (через укладені шлюби між 1862 та 1874 рр.) восьми майбутніх активістів із другого покоління, що були учасниками дочірніх від "Старої громади" ініціатив. За одне покоління кількість неприєднаних зменшилася на одного активіста – В. Беренштама, який після шлюбу дочки ввійшов до родової групи Антоновичів – Кістяківських. Проте показовим є те, що жоден з одинадцяти новозалучених активістів у другому поколінні не поповнив групу неприєд-

наних: усі були інтегровані в якусь із чотирьох родових груп усередині "Громади".

23 із 35 активістів навчалися в Київському університеті, що до кінця XIX ст. лишився найбільш станово сегрегованим серед трьох наддніпрянських вищих навчальних закладів [Левицька: 2012, с. 112–113]. Щонайменше 21 із 35 ядрових активістів "Громади" були вихідцями з дворянства – стану, для якого забезпечувати інтегрованість спільноти через шлюбні зв'язки було типовою практикою. Зміни відбувалися на міжгенераційному рівні, коли вихідці зі шляхетних родин часом укладали шлюби з представниками інших станів, зокрема здібними парвеню (як було у випадку О. Старицької та сина вільновідпущеного й міщани І. Стешенка), однак сама практика спорідненості як фактор інтеграції та передумова колективної дії була успадкована різночинним громадянським середовищем від його шляхетських предтеч. Те, що інститути громадської відкритості завдячували своїм зародженням сімейності аристократичних товариств, ще з XVIII ст. було загальноєвропейською тенденцією [Габермас, 2000, с. 89–96]. Прикметний випадок значення мікромереж для інституціоналізації, лише без квантифікації дослідження, на прикладі "зростання" лондонського Королівського товариства сприяння природничих знань із вузького кола езотеричних натурфілософів середини XVII ст. подає Ф. Єйтс [Yates, 2001: р. 220–246].

Спорідненість була хоч і не вирішальним, а все ж вагомим чинником уможливлення громадської активності. Водночас практика спорідненості – це функція станової етики дворянства, яке, на відміну від інтелігентів-різночинців, було привілейованою стратою в Російській імперії й мало ресурси, аби гарантувати вищий культурний престиж і символічне правонаступництво модерному національному проекту. Концепт "мушкетерської" нації обґрунтовував М. Драгоманов – спадковий дворянин козацького походження. Так само, як гайдамацьку стихію виправдовував Т. Рильський, чий предок, гербовий шляхтич, від рук самих гайдамаків мало не загинув. Інтелектуальний конструкт "демократичної" та безстанової української нації, створений народницькою історіософією, не мав затмарити реальні соціальні підстави національного руху. Звісно, мікросоціологічний екскурс не заперечує вищезгаданого: дворянське землеволодіння скорочувалося, шляхта асимілювалася й розорялася, однак ніщо з цього не є самодостатнім аргументом на користь твердження, що дворянство опинилося "за бортом" національного руху, який не проявляється через формальне накладання на нього макростатистичних тенденцій. Останні радше допомагають збагнути, чому у своїх світоглядних пошуках шляхетські активісти врешті обрали егалітарну модель націоналізму. Під час занепаду дворянства та повільної трансформації стратифікаційної системи від станової до класової старі соціальні практики (спорідненості, станової приналежності) не просто зникали, "розчинялися" чи втрачали вагу. Вони змінили власну соціальну природу і за звичною для своїх носіїв траєкторією працювали на новий тип ідентичності та нові форми солідарності, які виникали в умовах модерного національного проекту другої половини XIX ст. Про це писала Л. Грінфелд, пояснюючи на загальнотеоретичному рівні генезу націоналізму кризою тожсамості якогось сегменту старої еліти, обумовленої структурними зсувами у суспільстві: "Незадоволення традиційною ідентичністю відображало фундаментальну суперечність між тим визначенням соціального порядку, яке вона пропонувала, і досвідом активних дійових осіб. Це могло бути зумовлене мобільністю всієї страти, спрямованою вгору чи вниз, поєднанням (conflation) соціальних ролей (які могли містити

суперечливі сподівання одних і тих самих індивідів) або ж бути наслідком появи нових ролей, що не вкладалися в наявні категорії. Та хоч би якими були причини кризи ідентичності, її структурний вияв у кожному випадку був один і той самий – аномія. Це могло бути, хоча й не обов'язково було, станом усього суспільства; однак це безпосередньо впливало на відповідних діячів (тобто тих, які брали участь у творенні чи привнесенні національної ідентичності)" [Грінфелд, 2000: с. 700–701]. Ніяких об'єктивних характеристик самих по собі недостатньо, аби якась спільнота була нацією, вимір ціле-покладання та суб'єктивної мобілізації є необхідною рисою націогенезу [Вебер, 2012: с. 674–677]. Освічені еліти доволі гнучко здатні обирати символи та міфи з минулого, формулюючи нові програми й закладаючи фундамент для національної ідентичності узгодженим дискурсом історії [Брас, 2000: с. 484]. Подібні смислові та дискурсивні виміри націогенезу добре узгоджуються із суто структурними тенденціями, описаними Л. Грінфелд.

Можливим варіантом виходу з аномійного стану, за Л. Грінфелд, було намагання сконструювати альтернативну ідентичність, яка би більш відповідала структурним змінам. Такою альтернативною ідентичністю була саме національна, формування якої збігалось з прагненням відмовитися бути "малоросійським дворянством" і стати інтелігенцією української нації.

Стаття є концептуальною доопрацьованою та розширеною версією доповіді, виступленої на XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці" (19-20 травня 2016 р., м. Київ). У стилістично науково-популярній формі матеріали даного дослідження викладалися у 1-2(15) випуску всеукраїнського соціологічного часопису "СВОЄ".

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – 2-ге вид. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Брас П. Р. Змагання еліт і становлення націй / П. Р. Брас ; пер. з англ. В. Лісового // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 477–484.
3. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні / Б. Винар. – Париж : НВЕ, 1958. – 187 с.
4. Вебер М. Стани і класи / М. Вебер ; пер. з нім. М. Кушніра // Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. – К. : Вид. дім. "Всесвіт", 2012. – С. 253–257.
5. Вебер М. Нація / М. Вебер ; пер. з нім. М. Кушніра // Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. – К. : Вид. дім. "Всесвіт", 2012. – С. 674–677.
6. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К. : Основи, 1996. – 261 с.
7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Онішкіна. – Львів : Літопис, 2000. – 317 с.
8. Гатчінсон Дж. Культурний і політичний націоналізм / Дж. Гатчінсон ; пер. з англ. В. Лісового // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 654–663.
9. Грицак Я. Український національний рух у 1860-1880-х роках [Електронний ресурс] / Я. Грицак // Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. – К. : Генеза, 1996. – Режим доступу : <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>
10. Грицик К. Стара київська громада в українському національному русі у 60-90-х роках XIX століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандрівці: всеукр. наук. журн. гуманітар. студій. – 2014. – № 6. – С. 22–28.
11. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер ; пер. з англ. Г. Касьянова. – К. : Таксон, 2003. – 301 с.
12. Грінфелд Л. Типи націоналізму / Л. Грінфелд ; пер. з англ. Н. Філіпенко // Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 688–703.
13. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 271 с.
14. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Драгоманов М. Собрание политических сочинений ; под. ред. Б. Кистяковского, И. Гревса. – В 2 т. – М., 1908. – Т. 1. – С. 217–267.
15. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна: наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.

16. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 638 с. – (Серія "Висока полиця").
17. Катренко А. Джерела з історії київської громади 60-90-х рр. XIX ст. / А. Катренко, Н. Чирикало // Вісн. Київ. нац. ун-ту. – 2001. – Вип. 55. – С. 5–13.
18. Куліков В. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / В. Куліков // Укр. істор. журн. – 2014. – № 3. – С. 152–167.
19. Лавицька Н. Соціальний склад та чисельність студентів-гуманітаріїв наддніпрянської України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Наук. записки з української історії П.-Х. ДПУ ім. Г. Сковороди. – 2012. – Вип. 31. – С. 112–113.
20. Мицюк О. Аграризація Жидівства України на тлі загальної економії / О. Мицюк. – Прага: Legiografie, 1933. – 178 с.
21. Подолінський С. Машина і фабрики в Україні / С. Подолінський // Вибрані твори / упор. Р. Сербин. – Монреаль: Укр. істор. т-во, 1990. – С. 121–142.
22. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років / Ф. Савченко. – К.: ВУАН, Київ-Друк, 1930. – 419 с. + XVI.
23. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
24. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕК, 1998. – 728 с.
25. Шаповал М. Через десять років: до проблеми суспільної структури України / М. Шаповал // Нова Україна. – 1927. – Ч. 10–11. – С. 2–35.
26. Шелухін В. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання / В. Шелухін // Вісн. КНУ імені Тараса Шевченка. Секція "Соціологія". – 2016. – №1(7). – С. 23–27.
27. Яворський М. Нарис історії України. У 2 т. / М. Яворський. – Т. 2. – Аделаїда: вид-во "Книга", 1987. – 249 с.
28. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / J. S. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
29. Yates F. The Rosicrucian Enlightenment / F. Yates. – London, New York: Routledge, 2001. – p. 220-246.

References [transliterated]

1. Anderson B (2001) Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
2. Brass P (2000) Elite Competition and Nation Formation. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 477-484. [in Ukrainian]
3. Vynar B (1958) Economic Colonialism in Ukraine. Paris: NVE [in Ukrainian]
4. Weber M (2012) Stände und Klassen. In: *Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Kyiv: Vsesvit, 253-257. [in Ukrainian]
5. Weber M (2012) Die Nation. In: *Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Kyiv: Vsesvit, 674-677. [in Ukrainian]
6. Weber M (1996) Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
7. Habermas J (2000) Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Lviv: Litopys. [in Ukrainian]

8. Hutchinson J (2000) Cultural and Political Nationalism. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 654-663. [in Ukrainian]
9. Hrytsak Y (1996) Ukrainian National Movement in the 1860-1880s. In: Hrytsak Y. Essays in Ukrainian History: Making of Modern Ukrainian Nation. Lviv: Geneza/ <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf> [in Ukrainian]
10. Hrytsak K (2014) The Old Kyiv Community in the Ukrainian National Movement (1860-1890): an Overview. *Mandrivets: Ukrainian scientific journal of humanities*, 22-28. [in Ukrainian]
11. Gellner E (2003) Nations and Nationalism. Kyiv: Taxon. [in Ukrainian]
12. Greenfeld L (2000) The Types of Nationalism. In: *Nationalism: an anthology*. Edited by Oleh Protsenko and Vasyl Lisovyi. Kyiv: Smoloskyp, 688-703. [in Ukrainian]
13. Donik O (2008) Merchants of Ukraine at the Imperial Space: XIX century. Kyiv, Institute of history of Ukraine. [in Ukrainian]
14. Drahomanov M (1908) The Jews and the Poles in the South-Western Lands. In: *Collected Political Works: in two volumes. Vol. 1*. Edited by B. Kistiakovsky and I. Hrevs, 217-267. [in Russian]
15. Zhytetsky I (1928) The Kyiv Community in the 1860s. *Ukraine: scientific bimonthly journal of Ukrainian studies* (1): 91-125. [in Ukrainian]
16. Zabuzhko O (2007) Notre Dame d'Ukraine: Ukrayinka in the Conflict of Mythologies. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian]
17. Katrenko A, Chyrykalo N (2001) The sources for history of the Kyiv Community in the 1860-1890s. *Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko* (55): 5-13. [in Ukrainian]
18. Kulikov V (2014) Foreign Businessman as an Importer of Capitals, Innovations and Managements in Ukrainian Provinces of the Russian Imperia. *Ukrainian historical journal* (3): 152-167. [in Ukrainian]
19. Levitska N (2012) Social Composition and Number of Humanitarian Students in Dnieper Ukraine (the second part of XIX – early years of XX centuries). *Scientific bulletin in Ukrainian history at Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University* (31): 112-113. [in Ukrainian]
20. Mytsiuk O (1933) Agrarianisation of the Jews in Ukraine: the General Economic Context. Prague: Legiografie. [in Ukrainian]
21. Podolynsky S (1990) The Machines and Factories. In: *Selected works*. Edited by Roman Serbyn. Montreal: Ukrainian historical society, 121-142. [in Ukrainian]
22. Savchenko F (1930) The Prohibition of the Ukrainian National Activity in 1876: Toward a History of Civil Movements in Ukraine in the 1860-1870s. Kyiv: VUAN, Kyiv-Druk. [in Ukrainian]
23. Subtelny O (1991) Ukraine: a History. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
24. Popovych M (1998) Essays in History of Ukrainian Culture. Kyiv: ArtEK. [in Ukrainian]
25. Shapoval M (1927) Ten Years After: Towards a Problem of Social Structure of Ukraine. *New Ukraine* (10-11): 2-35. [in Ukrainian]
26. Shelukhin V (2016) Coleman's Conception of Norms: Micro-Macro Theoretical Framework and its Critical Re-reading. *Bulletin of Kyiv National University of Taras Shevchenko. Section: Sociology* (1(7)): 23-27, <https://doi.org/10.17721/2413-7979/7.114> [in Ukrainian]
27. Yavorsky M (1987) Essays in History of Ukraine: in two volumes. Vol. 1. Adelaide: Knyha. [in Ukrainian]
28. Coleman J S (1994) *Foundations of Social Theory*. Cambridge, London: Harvard University Press, Belknap Press.
29. Yates F (2001) *The Rosicrucian Enlightenment*. London, New York: Routledge.

Надійшла до редколегії 23.03.17

V. Shelukhin, Assist.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CIVIL ACTIVITY AND KINSHIP: MICRO-TO-MACRO TRANSITIONS IN DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1860-1890S

The author uses James S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions as a theoretical tool for reconstruction kinship network as well as network of civil activities among members of "Stara Hromada" (The Old Community). It is impossible to reconstruct social foundations of the Ukrainian national movement according to Ernest Gellner's conception. E. Gellner in his classical book "Nations and Nationalism" explains social origins of modern nationalism as a reaction to industrialization. According to E. Gellner, bourgeois class had the main influence on the process of nation formation during the industrialization. That trend was not possible in Ukrainian social, economic, and political context of XIX century. The main role in Ukrainian nationhood and nation formation played traditional elite (nobles). The Old Community after 1869 was network organization of that social group. The author uses network analysis for empirical evidence. Communication and cooperation between different members of the Old Community were based on principles of estate integration. Marriage was especially significant social practice in the process of community integration. Civil activity with family background was a reaction to contradictory conflation of different social roles. That activity provoked new type of social identity – national identity among representatives of traditional elites. James S. Coleman's conception provides heuristic understanding of aggregation individual actions and attitudes into desirable behaviors at the collective level.

Key words: civil activity, kinship, micro-to-macro transitions, Ukrainian national movement, Hromada movement.

РЕЦЕНЗІЇ / REVIEWS

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.14>Л. Малес, д-р соц. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

Стрельник О. Турбота як робота: Материнство у фокусі соціології. – К. : Критика, 2017.

Зазвичай жінкам радять і приписують інтерес до гендерної проблематики, до тем сім'ї, приватності, дитинства, материнства, виховання як таких, де вони (лише) компетентні. Тим часом П'єр Бурдьє казав, що всяка тема обирається не даремно, а через особливу до неї чутливість. Тобто бачимо певну проблему як наскрізну й бачимо її суспільне значення, саме через досвід присутності її в нашому житті, коли відчуваємо і свою причетність, а не навпаки. Те саме стосується і так званих "тем для соціологинь", неохоче визнання актуальності яких соціологічним загалом ніяк не пов'язане з вагомістю та важливістю самої проблематики. А трапляється це, напевне, тому, що соціологи зазвичай не мають відчуття того, що особисте – це політичне, а створення існування не має бути підлеглим відносно створення засобів до існування.

Ось чому авторка як соціологиня, а також як мама двох дітей пише монографію про материнство: через чутливість до дискримінації й досвід несправедливості та ресурсної злиденності, яка руйнує підвалини нашого, у термінах міжнародної бюрократії, сталого розвитку.

Додержуючись академічного стилю, монографія має чітку структуру і логічний виклад. Огляду теоретичних концепцій материнства присвячено перший розділ. Другий розділ демонструє історію появи образу " нової (відповідальної) матері", підважуючи тим універсалістське бачення материнства як позаісторичне явище; еволюцію практик виховання та любові до дитини; демографічні зміни та їх специфічні аспекти (бездітність, відкладене материнство, нешлюбне материнство, допоміжні репродуктивні технології). Третій розділ виявляє суспільні умови, що впливають на материнські практики в сучасній Україні. Зрештою, четвертий розділ присвячений дослідженню материнського повсякдення, варіативності материнських практик. У підсумках авторка пропонує рухатися від "ексклюзивного материнства" до "розділеного батьківства".

Як бачимо зі змісту, пропонується увазі як академічного, так і найширшого читачького загалу монографія сприяє деконструкції багатьох уже наявних міфів та започатковує всебічний соціологічний розгляд теми на наукових засадах, що задає зовсім інший рівень дискусії, де унеможливорюється експлуатації теми на догоду тим чи іншим ідеологіям.

І це дуже на часі, оскільки дискурс материнства в Україні нині переважає неотрадиціоналістський, як і в інших посткомуністичних країнах. У його риториці, зокрема, відбувається огулення критика з моральними паніками впливу офіційної медицини в материнстві, маніпулятивно користаючись із окремих результатів явищ модерної медикалізації, інших цивілізаційних та інституційних технік і практик полегшення материнської праці (дитяче харчування, ясла, садочки й навіть одноразові підгузки чи візочки). Та при тому ностальгічна романтизація традиційних практик материнства відсилає не до всієї повноти давніх реалій, а до лубочно підфарбованих, а то й підмінених націотворчою етнографією інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. окремих явищ.

Загалом перевагою цього монографічного дослідження стала його не лише актуальність, а й сучасність, тобто відповідність до нашого сьогодення, а не лише модерного часу. На превеликий жаль, саме останнє часто бачимо в роботах із сімейної проблематики, де уявлення про українську сім'ю – це такий собі конструкт за лекалами ще парсоніанства, знайти який годі серед різноманіття (не)щасливих сімей, теоретичні засади якого чи зовсім відсутні чи, що навіть гірше, еkleктично набрані із замкненої на собі пострадянської академічної періодики.

Натомість авторка мала сміливість і великий труд зануритися в сучасний європейський та світовий фамілістичний дискурс, виявивши там потужні методологічні й поняттєві опори для аналізу українських реалій, що дало змогу їй виокремити досі маргінальні, хоч і досить масові явища, суперечності, нерівності, конфлікти, адаптаційні механізми та багато іншого в практиках та інституційному вимірі материнства.

Дуже продуктивним було залучення Оленою Стрельник – і це рідкісний випадок для вітчизняної соціології – спеціальної феміністської методології до концептуалізації та загалом осмислення питання соціології материнства. Відповідно до цього і сам текст монографії написаний гендерно чутливим письмом. Авторка в розгляді теми вдало скористалася феміністською та гендерною теорією для розвитку соціологічної перспективи материнства. Наступний крок через отримані результати і соціологічну чутливість додає їх (результати) і до розвитку власне феміністського та гендерного теоретизування, тобто не лише материнство через призму гендерованості суспільства, а й контури гендерованості суспільства через призму материнства по-новому промальовуються.

Адже в патріархатних суспільствах та їхніх культурах цінність, смисл, загалом виправдання жіночого існування відбувається лише у зв'язку з материнством. На відміну від нього, чоловіче саме собою цінне, а ще як примітне своїми героїзмами, професійними, життєвими цілями, захопленнями, то взагалі особливо цінне безвідносно до сімейного статусу. Жінка, як визнається в наших суспільстві, культурах, звичайно також може прислужитися загалу своїми героїзмами, професійними, життєвими цілями, захопленнями, якщо вистачить їй на те після героїзму материнства, інших видів доглядової праці (старих, хворих, осіб із особливими потребами, осіб із залежностями, важкими психічними станами тощо) і повсякчасного додання гендерних упереджень. Отже, материнство постає як маркер і тим самим як чинник несамоцінності людини жіночої статі.

Очевидно, що зміни інституційного регулювання материнства пов'язані з ходом демографічних переходів. Макроаналіз змін в українському суспільстві допомагає авторці виявити інституції новочасних політик сім'ї та репродукції, які заохочують неотрадиціоналізм, підвищення вимог до статусу "хорошої матері", "доглянутої дитини", зрештою популяризації культури інтенсивного материнства. Гендерний аналіз цих дискурсів реконструює їх патріархатність.

У постмодерновій ситуації плюралізації культур та їх спробах виявитися на тлі модерного канону батьківства / материнства Олена Стрельник розглядає поки що міноритарні пропозиції (відповідальне батьківство, нежертвоне

материнство у викладі дитячого лікаря Євгена Комаровського). Вони, безумовно, так само виграють від гендерного аналізу, який демонструє емансипативні та патріархатні елементи кожної, включає у спільне поле можливостей, пояснює ресурсну опору та їхній статус меншинних, субкультурних.

І авторка лише починає цей аналіз, даючи змогу його продовжити та доповнити. Так, неминуче постає питання, чому до поодиноких випадків наближення чоловіків до партнерського, рівного розподілу доглядової праці прикута велика увага, екзальтовані описи й тим усім створення образу героя, екзота, що часом лиш ще більше підкреслює ненормальність, замість упроваджувати як норму. Натомість маємо екзальтовано, обурливо вказувати на нерівний дискримінаційний розподіл як ненормальність. Його ставить, приміром, у своїй книзі "Тато в декреті" (Vivat, Харків, 2016) Артем Чапай, батько двох дітей, чоловік соціологині Оксани Дутчак, популярний блогер, журналіст і мандрівник.

Перебуваючи в мережі концептуальних бачень і значень материнства феміністської методологічної позиції, авторка поміж соціологічними теоріями обрала саме теорію структурації Гіденса як теоретико-методологічну базу для подальшого розгортання авторської концептуалізації на просторі соціального конструктивізму.

Обрана Оленою Стрельник соціально-конструктивістська позиція дає широке поле для критичного аналізу різних теорій материнства чи безпосередньо не пов'язаних із материнством пояснювальних схем. І переглядати під соціально-конструктивістською призою можна всі залучені інтерпретативні схеми. Наприклад, критика раціональності материнства припущенням про раціональність як переважно модерну стратегію і доповнення її альтруїзмом, чи наступні взяті до уваги підходи щодо суспільства ризику і появи нових суперечностей в умовах розділення приватності та публічності може бути продовжена далі критикою, спрямованою на подальше уточнення засобів концептуалізації, поглиблення розуміння інституту та практик материнства в усіх їх багатоманітності та контекстуалізації.

На відміну від багатьох соціологічних підручників, де продовжують називати не шлюб інститутом, а загалом сім'ю соціальним інститутом, у даній монографії цієї помилки вдалося уникнути. Адже це поширене сплутування й робить інституційний аналіз у соціології сім'ї непродуктивним, що було тут подолано при виділенні шлюбу як інституційного утворення у відтворенні та регулюванні сімейних відносин.

Ще раз зазначу, що важливою перевагою даного тексту стало поєднання теоретичних підходів із аналізом актуальної ситуації та практик материнства, де перші стають потужним дороговказом і пошуком підходу до емпірії та підбору індикаторів, а не лише формальним оглядовим розділом чи максимум шпаргалкою для інтерпретації, як то часо то буває в слабо теоретично підкованій автурі.

Не менш важливим елементом даної монографії, усього дослідницького проекту авторки є рекомендації розвитку дружньої до матерів і татусів соціальної політики держави, інших соціальних інститутів, усього суспільства, оскільки здійснений у роботі гендерний аудит засвідчив незадовільність наявного стану речей. На жаль, державна політика надання пріоритетності та підтримки соціальних проектів відносить материнство, як і гуманізацію публічного простору інституційних відносин, до далеко не першочергових, нині посиляючись на воєнний час, а раніше – на кризу. Інші вічні причини незацікавленості певних груп та інститутів у згаданому на початку акценті на створення життя (репродукція, сім'я, права людини) у пріоритет над відтворенням умов для нього (економіка, політика).

Переконана, що праця Олени Стрельник, яка показала евристичність гендерного аналізу, феміністської теорії, усю багатоаспектність і нетривіальність проблематики материнства, сприятиме зміні сприйняття їх у нас самих. Оскільки понині, на жаль, побутує думка про їх неактуальність, неважливість для сучасної соціології, навіть непрактичність, мовляв, є нагальніші економічні, політичні питання. Зазвичай таку ідеологію невидимості гендерного підтримують у масовій свідомості інститути ринку за первісного накопичення капіталу та держави в тоталітарних суспільствах. Їх (ринку та держави) інтерес очевидний – і там, і там бачимо, з одного боку, звабність екстенсивного розвитку, а з іншого – його реалізацію за рахунок експлуатації як природних ресурсів, так і людських, де oprіч груп позбавлених прав (майже дармова праця ув'язнених, репресованих, полонених, селянства) значно масштабніше залучені ресурси приватної сфери, тобто майже винятково жіночої неоплачуваної репродуктивної, доглядової, домашньої праці та психоемоційного обслуговування. Сподіваюся, відтепер успадковані з тоталітарного минулого політичні та академічні погляди на материнство будуть змінюватися.

Справді, одним із головних висновків монографічного дослідження стало виявлення ресурсної ціни материнства. Вітчизняна економічна наука, забуваючи власну етимологію, не дуже активно працює з приватною сферою й немотаризованими відносинами. Проте саме економіка та історія мають досліджувати ту невидиму профспілкам ціну (відмова від самореалізації, рекреації, дозвілля, втрата прав, фізичного, психічного здоров'я), яку платять жінки як відповідальні за приватну сферу, за великі економічні й політичні проекти (індустріалізацію, модернізацію), військові кампанії тощо, а соціологічна праця Олени Стрельник дає тому добру базу.

Надійшла до редколегії 22.05.17

L. Males, Dr. Sc., As. Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REVIEW OF THE MONOGRAPH

Strelnyuk O. *Care as job: Motherhood in the focus of sociology*. – K.: Krytyka, 2017. [in Ukrainian]

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.15>

А. Резаев, д-р филос. наук, проф.,

В. Стариков, асп.,

Н. Трегубова, канд. социол. наук, преподаватель

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург

В ПОИСКАХ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Рецензия на книгу: Савельев Ю. Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с.

Проблемы модернизации, социального участия и солидаризации являются безусловно актуальными и значимыми для современной Украины, где сегодня идет активный поиск новых социальных смыслов и путей развития, обсуждение форм общественной организации и гражданского сотрудничества. Рецензируемая монография посвящена проблематике, которая вызовет интерес не только у социальных ученых, но и у представителей широкой общественности. Исследование направлено на анализ существа модернизации, обсуждение механизмов социальных изменений и социальной включенности, определение места Украины в современной Европе. Особый интерес эта книга представляет для исследователей, которые практикуют сравнительно-исторический анализ обществ, государств, культур, регионов и стремятся понять собственное общество в сравнении и в противопоставлении с другими обществами.

Понятие модернизации в сравнительной социологии является амбивалентным. С одной стороны, теории модернизации предлагают универсальные критерии сравнения обществ и государств согласно уровню их развития (которое часто, хотя и не всегда, операционализируется через ВВП на душу населения). С другой стороны, эти универсальные критерии, казалось бы, сводят на нет работу сравнительного аналитика, поиск уникальных различий и неявных сходств, обманчивых обобщений и единства в разнообразии: если у нас есть универсальный критерий, зачем нужны дальнейшие сравнения? С точки зрения сравнительного социолога поэтому возможны два подхода к критике теорий модернизации. С одной стороны, радикальная критика пересматривает само понятие модернизации как евроцентричное и неэвристичное и утверждает необходимость исторически- и культурно-специфического анализа разнообразных "современностей" [Arjomand, 2013; Goldstone, 2006]. С другой стороны, дружественная критика стремится дополнить идею модернизации вниманием к ее специфическим вариациям и неэкономическим показателям [Мартинелли, 2006; Inglehart, 2000; Evans, 1999]. Работа Юрия Савельева следует по второму пути, сочетая апологию современности (modernity) и модернизации с развитием новых подходов к анализу их "многомерности", стремясь вернуть понятию модернизации его аналитическую и концептуальную мощност.

Монография состоит из трех разделов. В первом разделе "ОСНОВНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЇ РОЗВИТКУ І СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН: ВИМІРИ МОДЕРНУ І ПРОБЛЕМА ПОРІВНЯННЯ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ" обсуждаются теоретические и методологические основания исследования модерна и модернизации в современном мире, при этом особое внимание уделяется проблемам сравнения современных обществ. Второй раздел "СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ ЯК ВИМІР СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ І ПРОЦЕСУ МОДЕРНІЗАЦІЇ" посвящен характеристике социальной включенности как одного из ключевых показателей модернизации. В третьем разделе "СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ЕМАНСИПАЦІЙНІ ЦІННОСТІ І СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ" на основании разнообразных данных и исследовательских материалов анализируется кейс украинского общества в отношении проблем социальной включенности в контексте процессов модернизации.

Монография обладает рядом несомненных достоинств. Помимо ее актуальности для сравнительных и сравнительно-исторических международных исследований, о чем уже было сказано, необходимо отметить ее междисциплинарность и широту концептуальных рамок. Книга будет интересна социологам, политическим ученым, историкам и регионоведам, специализирующимся на постсоветском пространстве. Автор не замыкается на результатах отдельных эмпирических исследований, но стремится осмыслить современные, волнующие его и читателей социально-исторические процессы в более широком контексте.

Отдельно следует указать на похвальную амбициозность замысла монографии: перед нами одна из первых на постсоветском пространстве попыток увязать в едином исследовании осмысление глобальных процессов развития современных обществ через понятия модернизации, многомерной современности и социальной включенности на основе сравнительных эмпирических исследований отдельных обществ и регионов.

Для украинского читателя несомненным достоинством выступает также наличие раздела, специально посвященного процессам в украинском обществе / государстве и представляющего разнообразные и интересные эмпирически обоснованные выводы о них в сравнительной перспективе (главным образом с Европейским союзом). Ценность этого раздела заключается в том, что обсуждение перечисленных аспектов ведется с привлечением малоизвестных фактов, конкретных эмпирических данных.

Книга написана научным, но понятным широкой аудитории читателей языком и вводит в научный оборот обширный круг профессиональной литературы – теоретической, методологической, посвященной отдельным региональным исследованиям.

Оборотной стороной достоинств монографии Ю. Савельева – принадлежности к модернизационному подходу и стремления развить и дополнить этот подход в рамках сравнительной социологии, концептуальной широты и междисциплинарности – являются некоторые противоречия и недочеты в ее форме и содержании. По прочтении данной книги можно сформулировать несколько вопросов и критических замечаний.

Первое замечание состоит в том, что, на взгляд неискушенного читателя, данная монография как способ презентации результатов исследования все-таки не обладает достаточной цельностью. Следует признать наличие следующей текстологической проблемы: если мы предполагаем, что монография направлена на достижение одной исследовательской цели, то из названий разделов и параграфов рецензируемой книги не ясно, какая единая цель могла бы объединять задачи, решаемые в каждом из них. Отдельные разделы и, в некоторых случаях, параграфы книги могли бы быть опубликованы как дискретные научные работы. С этим качеством текста связаны отдельные вопросы, которые возникают уже на этапе чтения оглавления: почему от абстрактного понятия социальной включенности автор сразу переходит к его практическим воплощениям в рамках политик Европейского союза; чем является ЕС в данном исследовании – эталоном модернизации или одним из ее рядовых кейсов; откуда возникает случай Украины и чем обоснован интерес именно к нему в частности и к странам Восточной Европы в целом; чем определяется употребление явно отличных, но пересекающихся понятий "Европейский союз", "Восточная Европа", "европейский контекст"; как именно соотносятся феномены социальной включенности, политического участия и эмансипационных ценностей; существует ли их универсальная конфигурация или автор обсуждает их соотношение только в "европейском контексте"? Список может быть продолжен.

Следующее, наиболее общее замечание: понятие модернизации в социальных науках является столь же популярным, сколь и критикуемым, и даже, в определенном смысле, дискредитированным в его линейной интерпретации. Представляется, что автору не вполне удалось разобраться с его радикальной критикой – тем более в отношении его использования в сравнительных исследованиях. Отсюда, в частности, возникает концептуальная и методологическая проблема "плавающего" объекта анализа (unit of analysis): что именно модернизируется – общество, национальное государство, регион, индивид, сообщество? Например, автор рассматривает кейс Украины как национального государства (а иногда – общества), обсуждает эмансипационные ценности, предположительно универсальные и свойственные индивиду (а не национальной культуре), социальная же включенность предполагает включенность в общество или сообщество и вряд ли может быть сведена к участию в государственных и надгосударственных образованиях. Все это вызывает определенную путаницу при чтении и скрывает противоречия в логике исследования, которые, на наш взгляд, во многом присущи самой модернизационной парадигме.

Кроме того и в связи с тем, что уже отмечено, возникает вопрос о концептуальных и пространственно-временных границах понятия "социальная включенность". На каких основаниях социальная включенность является универсальным показателем? Социальная включенность – это включенность во что? Как определяются границы общества / сообщества, в которое включается индивид? На каком уровне она может и должна определяться – общества / государства, надгосударственных образований, локальных повседневных взаимодействий? В чем специфика ее операционализации в разных социально-политических контекстах (например в Руанде, Саудовской Аравии и Швейцарии)? Эмпирический фокус монографии побуждает задать вопрос, говорит ли автор о комплексной "социальной включенности" либо о "(социально-)политическом участии" в его поведенческих аспектах.

Наконец, вызывает некоторые вопросы эмпирическое обоснование отдельных положений монографии, используемые данные и методы. Исторически сложилось, что сторонники модернизационного подхода используют корреляционно-регрессионный анализ в качестве основного инструмента для подкрепления и проверки своих теоретических положений. Вероятно, это связано с тем, что для объяснения модернизационных изменений они зачастую используют метафоры "тренда", "сглаживания", "скольжения", "аппроксимации", заимствованные из словаря "mainstream statistics". Корреляционно-регрессионный анализ побуждает исследовать процессы модернизации через анализ дискретных переменных, которые действуют независимо друг от друга. При этом социальная включенность как целостный феномен с неизбежностью "распадается" на ряд индикаторов и мыслится как их простая результирующая. Как следствие, заявленная в работе концептуальная новизна социальной включенности как неотъемлемой составляющей модернизации подменяется манипуляцией с инструментальными переменными ("ношение значков" вместо участия в жизни сообщества, "голосование" вместо влияния на политическую жизнь и т. п.). В итоге искомый феномен, как нам представляется, ускользает от исследователя, и автор попадает в ситуацию, которую критики количественной стратегии сравнения называют "ловушкой результирующего мышления" [Резаев, 2015].

Тем не менее, данные замечания направлены скорее на уточнение отдельных положений и прояснение аргументации автора. Монография Юрия Савельева представляет собой завершенную, актуальную для теории и практики современной социологии оригинальную работу, обладающую значительной научной ценностью. Книга может быть интересна и полезна как социологам-исследователям (в особенности сравнительным исследователям), так и студентам, обучающимися по программам социальных наук.

Список использованных источников

1. Мартинелли А. Глобальная модернизация: Переосмысляя проект современности / А. Мартинелли ; пер. с англ. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. – 230 с.
2. Резаев А. В. Сравнительная социология : учебник / А. В. Резаев (ред.). – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2015. – 400 с.
3. Савельев Ю. Б. Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київ. ун-т", 2017. – 447 с.
4. Arjomand S.A. Multiple Modernities and the Promise of Comparative Sociology / Arjomand S.A. // *Worlds of Difference*. SAGE studies in international sociology: 61, edited by S.A. Arjomand, E. Reis. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2013. P. 15–39.
5. Inglehart R. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values / R. Inglehart, W.E. Baker // *American Sociological Review*. – 2000. – Vol. 65. – P. 19–51.
6. Evans P. Bureaucracy and Growth: A Cross-National Analysis of the Effects of "Weberian" State Structures on Economic Growth / P. Evans, J.E. Rauch // *American Sociological Review*. – 1999. Vol. 64. – No. 5. – P. 748–765.
7. Goldstone J.A. A History and Sociology of Historical Sociology / J.A. Goldstone // *International Journal of Comparative Sociology*. – 2006. – Vol. 47. – No. 5. – P. 359–369.

References [transliterated]

1. Martinelli A (2006) *Global modernization: Rethinking the project of modernity*. SPb.: SPb State University. [in Russian]
2. Rezaev A (2015) *Comparative sociology*. SPb.: SPb State University. [in Russian]

3. Savelyev Y (2017) *Multidimensional modernity: social inclusion in assessment of social development: monograph*. Kyiv: The University of Kyiv. [in Ukrainian]
4. Arjomand S.A (2013) Multiple modernities and the promise of comparative sociology. In: *Worlds of Difference. SAGE studies in international sociology*: 61, edited by S.A. Arjomand, E. Reis. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 15-39.
5. Inglehart R, Baker W (2000) Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American sociological review* (65), 19-51.
6. Evans P, Rauch J. (1999) Bureaucracy and growth: A cross-national analysis of the effects of "Weberian" state structures on economic growth. *American sociological review* (64), 748-765.
7. Goldstone J A (2006) A history and sociology of historical sociology. *International journal of comparative sociology* 47(5), 359-369, <https://doi.org/10.1177/0020715206068618>

Надійшла до редколегії 12.10.16

A. Rezaev, Dr. Sc., Prof.,
V. Starikov, PhD student,
N. Tregubova, PhD, lecturer
St. Petersburg State University, RF

SEARCHING FOR MECHANISMS OF SOCIAL CHANGES IN CONTEMPORARY UKRAINE

Book Review: Savelyev Y. *Multidimensional modernity: social inclusion in assessment of social development: monograph* / Yuriy Savelyev. – K. : VPC "The University of Kyiv", 2017. – 447 p. [in Ukrainian]

A. Резаєв д-р філос. наук, проф.,
В. Старіков, асп.,
Н. Трегубова, канд. соціол. наук, викладач
Санкт-Петербурзький державний університет, Санкт-Петербург, РФ

У ПОШУКАХ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Рецензія на книгу: Савельєв Ю. Б. *Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія* / Ю. Б. Савельєв. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 447 с.

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.16>В. Судаков, д-р социол. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС И ЕГО СОЦИАЛЬНАЯ ДРАМАТУРГИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Рецензия на книгу: Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX и XXI веков / Н. И. Михальченко. – К. : Парламентское издательство, 2016. – 504 с.

Актуальность изданной книги известного украинского ученого-обществоведа Н. И. Михальченко не вызывает сомнения. Как фундаментальное монографическое исследование данная работа представляет собой и отражает одновременно и научный поиск в направлении разработки методологии изучения многоаспектных тенденций глобальных и региональных трансформаций, и систему аргументированных ответов, касающихся понимания причин упадка и развития современных цивилизаций как региональных социально-исторических систем, для которых характерны конкурентные и конфликтные режимы взаимодействия.

Изданная небольшим тиражом (400 экз.) монография прежде всего предназначена для ученых и специалистов в сфере социально-гуманитарного знания. Следует подчеркнуть, что в работе в целом успешно решена стратегическая исследовательская задача – дать общеполитический прогноз относительно происходящих цивилизационных изменений общественного развития мира и отдельных стран.

Уже первое знакомство с содержанием работы свидетельствует о реальной сложности анализируемой проблематики. Очевидно, что автором учитывается эта сложность. Именно поэтому в работе удачно сочетаются исторический, социологический, политологический, социально-психологический и этнологический подходы к изучению цивилизационных изменений.

В предлагаемом исследовании Н. И. Михальченко исходит из констатации важного онтологического обстоятельства современной общественной жизни – цивилизационного многообразия способов организации форм коллективной жизни людей. В предисловии книги он отмечает, что каждая цивилизация имеет свое социальное пространство и время. Сам цивилизационный процесс может идти путем эволюции, трансформации, революции, контрреволюции, путем плавного "горения" цивилизационного очага – либо путем вспышек и взрывов. Притом такого рода цивилизационные взрывы могут быть разными: конструктивными, деструктивными и симбиозными.

В этой связи важно обратить внимание на принципиальную позицию автора, которая по существу формирует концептуальную основу предлагаемого монографического исследования. "На рубеже XX и XXI веков произошел цивилизационный взрыв, направивший развитие мировой цивилизации по иному пути. А это не только "расставание" чехов и словаков, но и этнические войны в бывшей Югославии, распад социалистического лагеря, повлекшие за собой объединение Западной и Восточной Германии, развал СССР и цивилизационный разлом внутри славянской цивилизации. Югославия, Чехословакия, страны Балтии, Кавказ, Центральная Азия пережили последствия взрыва, происшедшего в 1989–1991 гг., когда Украина, Россия и Беларусь Беловежским соглашением подписали смертный приговор Российской империи под названием "СССР" (с. 3–4).

Отметим, что в первых двух разделах монографии (с. 16–130) творческие усилия автора сосредоточены на научной разработке инновационной концепции цивилизационного взрыва на основе уточнения и идентификации универсальных критериев цивилизации и цивилизованности народов. С точки зрения автора, цивилизация – "...это этническая или этнополитическая общность, объединенная языком, территорией (не обязательно только единой государственной), культурой, экономическим строем, религией, моралью, уровнем жизни и другими компонентами способа жизни, функционирующего на основе демократического или недемократического порядка (справедливого или несправедливого), базирующегося на коренных интересах народа или эгоистических интересах властных элит, законах, устанавливаемых государством либо содружеством государств" (с. 32–33).

Такое понимание, прежде всего, указывает на значимость учета фактора функциональной автономности любой цивилизации, и украинской в частности. "Для Украины цивилизационная проблематика чрезвычайно актуальна, потому что у страны есть несколько влиятельных геополитических недругов, которые пытаются не допустить самостоятельной роли Украины на международной арене, имеют территориальные претензии к ней, а также хотели бы историю Украины включить во внутреннюю историю своих стран. В первую очередь это относится к России, которая ни геополитически, ни геоэкономически, ни идеологически, ни социально-психологически не может смириться с независимостью Украины. Независимость Украины нанесла идеологическую и социально-психологическую травму общественному сознанию России и оно возрождает старые мифы" (с. 33).

В третьем разделе монографии "Украина как феномен мировой цивилизации" (с. 131–224) автором проанализированы исторические тенденции формирования украинской государственности в многообразных аспектах связи украинского народа с другими народами и их культурами. В работе представлена убедительная аргументация позиции, согласно которой украинская региональная цивилизация формировалась как уникальная самодостаточная и независимая общность людей.

В последующих четырех разделах книги (с. 225–498) Н. И. Михальченко удалось обобщить результаты своих многолетних исследований сложного комплекса взаимоотношений Украины и России как конкурирующих и конфликтующих региональных цивилизаций. Особую научную ценность, на мой взгляд, представляет материал монографии, отражающий проблемы экономической, политической и идеологической конфронтации двух стран в контексте реалей нынешней гибридной войны. В то же время нельзя не согласиться с автором книги, что цивилизационный статус Украины сейчас определяется и специфическими внутренними противоречиями между прогрессивной национально-патриотической частью общества и денационализированным бюрократическим государством. "Реальным противоречием развития Украины является уже проявляющаяся устремленность общества в будущее, где сосуществуют различные формы собственности и имеет место конкуренция, где реальностью

может быть демократия, правовое государство, свобода духа и тормозящая развитие действительность – псевдонародное государство с олигархическим режимом, всеильной коррумпированной бюрократией и организованной преступностью" (с. 399).

Как следует из содержания книги, пути разрешения данного противоречия в настоящее время являются достаточно неопределенными в условиях, как считает автор, "...изменяющегося поля взаимодействия цивилизаций". В этой связи в работе дана характеристика четырех возможных сценариев предстоящего глобального изменения существующего миропорядка: 1) сценарий глобального доминирования США; 2) сценарий глобального противоборства США и Китая; 3) сценарий глобального доминирования Китая; 4) сценарий гегемонии региональных "центров силы".

Заметим, что для Н. И. Михальченко не приемлемы ныне популярные концепции "столкновения цивилизаций" (С. Хантингтон и др.). Автор монографии с завидным оптимизмом видит будущее Украины как активного субъекта утверждения глобального ненасильственного мирового порядка. "Украина является одной из региональных цивилизаций "второго" эшелона и не стремится стать глобальной сверхдержавой. Для этого у неё нет оснований. Пройдя сложный путь становления, она своё развитие видит на путях евроинтеграции и мирного сосуществования, освобождения от синдрома управляемой извне страны (внешнего управления). Главной задачей её институтов видится увязывание в органичную систему материально-технологического, природного, национально-демографического и культурно-религиозного компонентов общества. Формы организации экономики, политики, культурно-духовной жизни в Украине пока несовершенны, но они не выходят за рамки общецивилизационных норм развития" (с. 499).

С таким выводом в целом можно согласиться, учитывая констатацию автора о временном "несовершенстве" форм организации социального порядка украинского общества. В то же время этот вывод служит важным познавательным стимулом для дальнейших исследований проблем современного цивилизационного развития взаимодействующих постиндустриальных, индустриальных и аграрно-индустриальных обществ.

Ещё раз важно подчеркнуть, что рецензируемая книга является фундаментальным исследованием как явных, так и латентных детерминант современных глобальных и региональных социальных трансформаций. Её автору удалось охватить широкий круг злободневных проблем и представить в систематическом виде целый ряд конструктивных предложений по их дальнейшему изучению и решению. Думается, что Н. И. Михальченко и в дальнейшем продолжит исследования тенденций развития мировой цивилизации посредством создания ещё более надёжной концептуальной аргументации идеи "великого цивилизационного взрыва" как движущей силы глобальных и региональных цивилизационных изменений.

Развитие интеллектуальной мысли в данном направлении очевидно будет способствовать избавлению умов исследователей от влияния известной метафоры И. Валлерстайна "конца знакомого мира". Именно поэтому рецензируемая работа обретает дополнительную научную значимость в эпистемологическом плане и является особо ценной для дальнейших исследований в научных областях социологии, истории, политологии, социальной психологии, этнологии, культурологии.

Надійшла до редколегії 12.04.17

V. Sudakov, Dr. Sc., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CIVILIZATION PROCESS AND ITS SOCIAL DRAMATURGY UNDER CONDITIONS OF GLOBAL AND REGIONAL TRANSFORMATIONS

Book Review: Mikhalychenko N.I. *The great civilizational explosion at the turn of the 20th and 21st centuries* / NI Mikhalychenko. – K.: Parliamentary publishing house, 2016. – 504 p. [in Russian]

В. Судаков, д-р социол. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС І ЙОГО СОЦІАЛЬНА ДРАМАТУРГІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Рецензія на книгу: Михальченко Н. И. *Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX и XXI веков* / Н. И. Михальченко. – К.: Парламентское издательство, 2016. – 504 с.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ ТА КОМЕНТАРІ ФАХІВЦІВ / ACADEMIC LIFE & COMMENTARIES

УДК 316.3

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/8.17>Ю. Савельєв, канд. філос. наук, доц., старш. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ОЦІНЮВАННЯ І КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ НАУКОВИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ (обговорення проекту "Про затвердження порядку формування переліку наукових фахових видань України")

Міністерство освіти і науки України (МОН) запропонувало до громадського обговорення Проект "Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України", про що зазначено на сайті міністерства: <http://mon.gov.ua/citizens/zv%E2%80%99yazki-z-gromadskisty/konsultacziy-z-gromadskisty/gromadske-obgovorennya-2017.html>. Зауваження та пропозиції приймаються МОН до 15 червня 2017 р. на електронну адресу dak@mon.gov.ua.

У контексті проблем суспільних і гуманітарних наук в Україні, які добре відомі соціологам, вважаю необхідним висловити такі зауваження і пропозиції:

1. Кардинальна зміна принципів формування переліку фахових вітчизняних видань є нагальною потребою, оскільки сприятиме підвищенню і контролю **якості наукових публікацій**. Тому розробку проекту слід вітати.

2. Хоча публікації в міжнародних журналах, які входять до баз Web of Science або Scopus і посідають провідні місця в рейтингу за показниками цитування, є опосередкованим свідченням внеску дослідника до світової науки, якісні українські наукові журнали також потрібні. Упровадження **системи оцінювання і контролю якості наукових видань** є необхідною передумовою **розвитку науки та вищої освіти в Україні**.

3. Особливо важливим формування переліку фахових видань є для суспільних і гуманітарних наук. Ураховуючи особливості досліджень у галузях гуманітарних і соціальних наук, зокрема переважно локальний характер знання, а також стан індексування публікацій українських дослідників у цих галузях, використання баз Web of Science та Scopus для оцінювання якості публікацій є малоефективним. В Україні в цих галузях практично відсутні наукові видання, що індексуються у Web of Science або Scopus. Тому запропоновані пропозиції в першу чергу стосуватимуться видань із суспільних і гуманітарних наук, хоча загальні принципи можуть бути поширені на всю систему фахових видань України.

4. Позитивними моментами проекту "Порядку формування Переліку наукових фахових видань України" є впровадження **диференціації** наукових фахових видань (п. 11) і вимоги дотримання процедури експертного оцінювання (**зовнішнього рецензування**) статей (п. 8.7).

5. Основним недоліком Проекту, що обговорюється, є **продовження практики** включення до переліку фахових видань переважно за формальними ознаками (пп. 8.1–8.6), які достатньо легко зімітувати.

6. Іншим недоліком Проекту в контексті суспільних та гуманітарних наук є включення до вищої групи фахових видань (*категорія "А"*) лише тих журналів, що індексуються у Web of Science або Scopus (п. 11). Оскільки таких видань практично немає, то суспільні й гуманітарні науки будуть позбавлені визнання МОН вітчизняних наукових журналів-лідерів.

Крім того, факт включення до баз Web of Science або Scopus автоматично не гарантує якість видання. Наприклад, Scopus регулярно вилучає сумнівні журнали – на початку 2017 р. було вилучено український журнал з економічних наук Actual Problems of Economics (Актуальні проблеми економіки, ISSN 1993-6788, <https://www.elsevier.com/solutions/scopus/content>). Це доводить недостатність використання **лише формальних критеріїв**, зокрема включення до міжнародних наукометричних баз (п. 11).

7. Упровадження ефективної процедури формування Переліку наукових фахових видань України є можливим за умови поєднання формальної **бібліометричної** та змістовної **фахової** експертизи в кожній галузі науки. МОН не володіє ресурсами для здійснення такої експертизи самостійно.

8. Можливість здійснювати бібліометричну експертизу має Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, яка підтримує інформаційний ресурс "Наукова періодика України", що інтегрований з відкритою наукометричною платформою Google Scholar.

9. Можливість здійснювати змістовну фахову експертизу у кожній галузі науки мають професійні наукові асоціації, провідні дослідницькі університети та наукові установи НАН України.

10. Таким чином, проект, що обговорюється, необхідно доповнити описом **прозорості багаторівневої процедури** формування Переліку наукових фахових видань України, у якій були б прописані ролі бібліометричної та змістовної фахової експертизи, а не лише право МОН приймати рішення та здійснювати щорічний моніторинг (пп. 6, 9).

11. Така **багаторівнева процедура** може передбачати:

а. Визначення **базового** (стартового) масиву періодичних видань, з якого формується Перелік наукових фахових журналів трьох категорій. Критерієм є включення до інформаційного ресурсу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського "Наукова періодика України" та активний статус видання. Базові вимоги охоплюють наявність свідоцтва про державну реєстрацію засобу масової інформації та ISSN, що зазначені в пп. 8.1 та 8.4 Проекту.

б. Найнижча категорія фахових видань (*категорія "В"* у Проекті, що обговорюється) формується МОН на основі довідки про внесення електронної копії видання на зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, включення до ресурсу "Наукова періодика України" з регулярним оновленням інформації та результати бібліометричної експертизи видання.

У довідці зазначається, чи відповідає видання основним формальним вимогам (пп. 8.1–8.7 та п. 11 Проекту): крім наявності свідоцтва про державну реєстрацію засобу масової інформації, ISSN, функціонуючої web-сторінки, повноцінних рефератів (анотацій) усіх статей англійською мовою, обов'язковою формальною вимогою мають бути: **регулярність виходу** видання, розміщення змісту всіх номерів видання на платформі "Наукова періодика України" і відповідна **індексація** видання наукометричною платформою Google Scholar **протягом останніх п'яти років**. Така вимога дозволить окреслити коло журналів, які мають історію існування й певну репутацію.

Також для якісного фахового періодичного видання у складі редколегії слід очікувати щонайменше **7–10 фахівців**, які мають науковий ступінь доктора наук (для іноземних фахівців – доктора філософії) з відповідної галузі (а не 3, як пропонується у Проекті).

У довідці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України також має зазначатися **рівень цитування статей та індекс Гірша видання** (за весь час існування та за останні п'ять років) за даними Google Scholar.

с. Друга та вища категорії фахових видань (відповідно *категорія "Б"* і *категорія "А"*, п. 11 Проекту) формуються з журналів, які було включено до попередньої категорії, на основі **змістовної фахової експертизи** відібраних видань у кожній галузі науки.

МОН замовляє таку експертизу в щонайменше **трьох експертних груп**, що представляють професійні наукові асоціації, провідні дослідницькі університети та наукові установи НАН України. МОН також може залучати незалежних експертів, зокрема іноземних.

Результати експертизи мають ґрунтуватись на **чітких і прозорих критеріях**, як кількісних, так і якісних, що охоплюють:

- i. показники цитування журналу;
- ii. якісний склад міжнародної редакційної колегії, яка має включати найбільш авторитетних вітчизняних та іноземних фахівців (частка відомих закордонних учених у редколегії; частка у складі українських учених, які мають публікації в іноземних журналах, що індексуються у Web of Science або Scopus, з відповідної дисципліни; показники цитування членів редколегії (для цього можна використовувати дані Scopus, а для суспільних і гуманітарних наук – також Google Scholar, зокрема платформу "Бібліометрика української науки": http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=pro_proect);
- iii. дотримання журналом міжнародних стандартів процедури **зовнішнього анонімного рецензування**;
- iv. дотримання авторами статей **професійних та етичних вимог** дослідження (у Проекті, що обговорюється, етичні вимоги для оцінювання якості видань узагалі не згадуються);
- v. частка публікацій закордонних фахівців за останні п'ять років;
- vi. частка публікацій англійською мовою за останні п'ять років;
- vii. відсутність вимог оплати публікації в журналі (як формальних, так і неформальних; докази таких вимог, що повідомляються авторами, є підставою для вилучення журналу з двох вищих категорій фахових видань);
- viii. науковий рівень статей, що публікуються у виданні; загальна оцінка оригінального внеску опублікованих досліджень у дисциплінарному контексті;
- ix. роль журналу в розвитку відповідної галузі наук в Україні.

Індексування платформами Web of Science або Scopus є опосередкованим свідченням якості видання. Проте для українських журналів у галузях суспільних і гуманітарних наук включення до цих платформ недоцільно робити обов'язковою вимогою для отримання найвищої категорії принаймні в найближчі 5–10 років.

Також **абсолютно недоцільно** впроваджувати вимогу включення видання "до інших міжнародних наукометричних баз даних" (п. 11). Присутність журналу в подібних базах, яких сьогодні налічуються десятки й серед яких є популярні в Україні Index Copernicus (IC) та "Російський індекс научного цитування (РИНЦ)", у жодному разі не свідчить про якість публікацій і тому є малоінформативним критерієм. Ці бази не можуть вважатися адекватною заміною для провідних платформ Web of Science та Scopus, тому можна рекомендувати вилучити цю вимогу з п. 11 Проекту.

Разом з тим варто підтримати вимогу для фахових видань вищих категорій мати **цифровий ідентифікатор DOI** для статей, що публікуються (п. 11).

12. Таким чином, за результатами комплексної фахової експертизи МОН **прозоро і публічно формує рейтинг** наукових видань з кожної галузі наук. **Один – два журнали**, що очолюють рейтинг (топ-журнали), отримують найвищу категорію (*категорія "А"*, п. 11 Проекту). Видання, що є нижчими в рейтингу і отримали позитивну оцінку експертів за кількісними та якісними показниками, присвоюють другу категорію (*категорія "Б"*, п. 11 Проекту). Решта видань, що відповідають формальним вимогам, які запропоновано вище (п. b цього документа), але отримали низькі оцінки й зауваження під час змістовної фахової експертизи, залишаються в найнижчій категорії (*категорія "В"*, п. 11 Проекту). Доцільно запропонувати норму, згідно з якою такі видання мають право кожні два роки проходити повторне оцінювання для переведення у вищу категорію.

13. Можна рекомендувати не скасовувати найнижчу категорію наукових фахових журналів (*категорія "В"*, п. 11 Проекту) після 2022 р., що пропонується у п. 14 Проекту. Ця категорія потрібна для відбору видань за формальними ознаками для подальшого експертного оцінювання.

14. Разом з тим до переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (доктора філософії), слід включити **лише журнали двох вищих категорій**.

15. Також доцільно запровадити вимогу публікації щонайменше однієї статті в топ-журналі найвищої категорії (*категорія "А"*, п. 11 Проекту) для здобуття наукового ступеня доктора філософії і 7 статей для здобуття наукового ступеня доктора наук.

16. Для підвищення якості українських наукових періодичних видань з подальшою їх індексацією наукометричними платформами Scopus та Web of Science видавцям цих журналів слід рекомендувати вжити заходи для включення видань до провідних бібліографічних сервісів ProQuest та EBSCO.

17. Додатково до сформованого таким чином переліку фахових наукових періодичних видань визнати фаховими публікації англійською мовою в наукових монографіях, які індексуються в базі Scopus. У галузях гуманітарних і

соціальних наук рекомендувати видавництвам дослідницьких університетів та НАН України вжити заходів для створення у співпраці з провідними міжнародними видавництвами книжкових серій, що індексуються в базі Scopus, для публікації **наукових монографій** англійською мовою з проблематики українського суспільства, історії та культури. Організувати **відкриті конкурси** для публікації монографій у межах подібних серій.

18. МОН, вищим навчальним закладам та НАН України необхідно створити **систему заохочення** наукових співробітників, викладачів, студентів та аспірантів щодо публікацій у міжнародних журналах, які входять до баз Web of Science, Scopus і мають високі показники цитування, і в **українських фахових топ-журналах найвищої категорії**. Оцінка результативності наукової роботи має залежати від рівня журналів, у яких опубліковані результати досліджень.

19. У галузях гуманітарних і соціальних наук важливо сформулювати критерії оцінювання, що **є відмінними** від природничих наук. Зокрема, враховувати кількість співавторів і підвищувати оцінку, якщо публікація є одноосібною.

20. Запропоновані зміни **дозволять підвищити і контролювати якість** наукових публікацій, створити передумови для включення вітчизняних журналів до баз Web of Science та Scopus, а також адекватніше оцінювати результативність наукової роботи.

Надійшла до редколегії 19.05.17

Yu. Savelyev, PhD, Senior Research Fellow
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IMPLEMENTATION OF EVALUATION AND QUALITY CONTROL OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS IN UKRAINE

ERRATA / ERRATA

Редакція журналу приносить вибачення за помилку в публікації статті "Шляхом до гендерної рівності в освіті (досвід проведення гендерного аудиту на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)" у № 7, 2016, яку було розміщено в рубриці "Наукове життя". Статтю було прийнято як наукову, вона пройшла зовнішнє рецензування, і включено до рубрики "Наукові статті", що зазначено на сайті журналу: <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/issue/view/12>.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ, РЕЦЕНЗЕНТІВ І ЧИТАЧІВ

Редколегія журналу запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів і студентів і приймає до розгляду наукові матеріали, що відповідають тематичній спрямованості видання.

"Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія" є рецензованим науковим періодичним виданням, у якому публікуються результати оригінальних досліджень соціологів з різних країн у всіх сферах соціологічного знання: теорії та історії соціології, методології та методів, дослідження соціальної структури, соціальних груп, відносин та інститутів, різноманітних суспільних явищ, спеціальної й галузевої соціології. Тематика журналу охоплює сучасні соціальні процеси й актуальні проблеми регіону Центральної, Східної Європи і країн Євразії, але не обмежується ними.

Журнал також публікує фахові рецензії новітніх соціологічних видань, які вийшли у світі, передусім в Україні та країнах регіону: книжок, дисертацій, монографій, підручників тощо.

Статті та рецензії приймаються до розгляду українською, російською або англійською мовою, відбираються міжнародною редакційною колегією журналу і публікуються мовою оригіналу. Статті додатково оцінюються шляхом **зовнішнього анонімного рецензування**.

Вимоги до статей, які подаються для опублікування в журналі:

1. Статті мають відповідати **міжнародним фаховим стандартам** соціологічних досліджень, у тому числі існуючим вимогам до фахових публікацій в Україні. У статті мають бути чітко визначені проблема й мета дослідження, а також оригінальний і значущий внесок автора в розв'язання наукової проблеми. Редакція звертає увагу авторів на обов'язковість співвіднесення їхнього оригінального дослідження з наявним у світовій соціології корпусом знання щодо відповідної наукової проблеми і визначення місця зробленого внеску в дисциплінарному контексті.

2. Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, результатів аналізу й обґрунтованість зроблених висновків, а також особисту відповідальність за порушення авторських прав і одержання дозволів для використання зовнішніх матеріалів, що захищені авторським правом. Подаючи статтю до редакції, автори тим самим засвідчують, що під час виконання дослідження і підготовки статті вони **дотримувались етичних вимог**, зокрема Кодексу етики Міжнародної соціологічної асоціації (ISA), а матеріали, які вони подають, є оригінальними й раніше не публікувалися.

3. Статті обсягом **20000–40000 знаків** (3000–6000 слів включно з назвою статті; 0,5–1 авторських аркушів) на одній із мов видання (*електронний документ до 2 МБ у форматі Rich Text Format, RTF (*.rtf), шрифт Arial, розмір 9; інтервал між рядками – одинарний, перед і після назви статті та кожного її розділу має бути пропуск в один рядок; відступ першого рядка кожного абзаца має дорівнювати 0,5 см*) завантажуються на сайті журналу <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua> у розділі "Подання", для чого потрібно зареєструватись як користувач.

4. Матеріали статті подавати в такій послідовності:

- індекс УДК (Arial, розмір 8, жирний);
- перший ініціал, прізвище, учений ступінь (за наявності), посада кожного співавтора, назва установи, у який працює, назва міста (мовою статті, шрифт Arial, розмір 8, напівжирний, між ініціалом і прізвищем ставити нерозривний інтервал; ця вимога поширюється й на прізвища, що наводяться в основному тексті статті);
- назва статті (шрифт Arial Black, розмір 10, звичайний);
- розширена анотація і ключові слова (мовою статті) із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (*обсяг 230–250 слів = 1800–2000 знаків*), Arial, розмір 8, напівжирний курсив);
- основний повний текст статті (за наявності – з таблицями та рисунками, що пронумеровані й мають підписи до них, шрифт Arial, розмір 9);
- декларація оригінальності дослідження, конфлікту інтересів, дотримання етичних вимог і авторських прав, (за наявності) подяки і джерела фінансування (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний курсив);
- список літератури у двох варіантах (шрифт Arial, розмір 7, звичайний);
- дата направлення до редколегії (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний, розрядка 1 пт, вирівняти по правому краю);
- перший ініціал, прізвище, учений ступінь (за наявності), посада кожного співавтора, назва установи, у який працює, назва міста і країни (англійською мовою, шрифт Arial, розмір 7, напівжирний);
- назва статті англійською мовою (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний);
- розширена анотація і ключові слова англійською мовою обсягом **1800–2000 знаків = 230–250 слів** (шрифт Arial, розмір 7, напівжирний курсив).

5. Примітки (за наявності) подаються в кінці тексту з послідовною нумерацією (арабськими цифрами). Також до статті обов'язково додається **декларація** автором оригінальності дослідження, відсутності або наявності конфлікту інтересів, невикористання матеріалів, що порушують авторські права, дотримання етичних вимог під час виконання дослідження і підготовки статті. Редакційна колегія очікує, що всі особи або організації, які сприяли виконанню дослідження або підготовці статті, але не включені до числа авторів, зазначатимуться в секції "**декларації**".

6. Посилання на джерела слід наводити в тексті у форматі "перший автор, рік" або "перший автор, рік: номер (тому), сторінки" за стандартом SAGE Harvard reference style, але у квадратних дужках. Наприклад: [Weber, 1947; Tilly, 2004: p. 216; The Economist, 2008; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170].

Список використаних джерел (бібліографічні відомості) необхідно подавати наприкінці статті (після приміток і декларацій) у **двох варіантах**.

Перший варіант – у вигляді пронумерованого списку літератури за абеткою (**спочатку джерела, що надруковані кирилицею, а потім – латиницею**) відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1.2006.

Наприклад:

Список використаних джерел

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
2. Судаков В. І. Суспільство без довіри: інноваційна стратегія наукового дослідження складної соціологічної проблеми / В. І. Судаков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – № 6. – С. 66–67.
3. Фрейд З. "Я" и "Оно" / З. Фрейд ; пер. с нем. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 398 с.
4. Eisenstadt S. The construction of collective identity / S. N. Eisenstadt, B. Giesen // European Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 36. – № 1. – С. 72–102.
5. Parsons T. Values, motives, and systems of action / T. Parsons, E. Shils // Toward a general theory of action. – Cambridge : Harvard University Press, 1951. – С. 247–275.
6. Weber M. The theory of social and economic organization / M. Weber ; edited with an introduction by Talcott Parsons. – Glencoe: The Free Press, 1947.

Другий варіант списку літератури з ідентичною нумерацією джерел подається після першого **латинською абеткою** із заголовком *References [transliterated]* у зв'язку з необхідністю індексації в міжнародних наукометричних платформах. Оформлення списку за **стандартом SAGE Harvard reference style** (приклад оформлення списку джерел наведено на сайті Міжнародної соціологічної асоціації: http://www.isa-sociology.org/uploads/files/sociopedia-isa_harvard-style-guidelines.pdf).

У цьому варіанті автори мають також указувати **DOI використаних джерел** (за наявності).

Для джерел, що надруковані кирилицею і є перекладом з мов із латинською абеткою, зазначається **оригінальний правовий** прізвищ авторів та **оригінальна назва** джерела латинським шрифтом. Для інших джерел, що надруковані кирилицею, має додаватися латинська транслітерація прізвищ авторів (за стандартами ALA-LC – Американської бібліотечної асоціації – Бібліотеки конгресу) і **переклад назви джерела англійською мовою**. Після бібліографічного опису джерела слід вказати англійською у квадратних дужках мову видання кирилицею абеткою.

Наприклад:

References [transliterated]

1. Merton R (1992) Social theory and social structure. *Sotsiologicheskie Issledovaniya* (3): 104-114. [in Russian]
2. Sudakov V (2015) Society without trust: innovation strategy of scientific study of a complex sociological problem. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (6): 66-67, <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.17>. [in Ukrainian]
3. Freud S (1991) *Das Ich und das Es*. Tbilisi: Merani. [in Russian]
4. Eisenstadt S, Giesen B (1995) The construction of collective identity. *European Journal of Sociology* 36(1): 72-102, <https://doi.org/10.1017/S0003975600007116>.
5. Parsons T, Shils E (1951) Values, motives, and systems of action. In: *Toward a general theory of action*. Cambridge: Harvard University Press, 247-275, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507.c4>.
6. Weber M (1947) *The theory of social and economic organization*. Edited with an introduction by Talcott Parsons. Glencoe: The Free Press.

7. Якщо стаття містить ілюстративний матеріал (*таблиці, графіки, діаграми, рисунки* тощо), то кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми – у форматі Excel.

8. До статті додаються відомості про авторів:

Прізвище, ім'я, по батькові (прізвище та ім'я, у тому числі латинським шрифтом), контактний телефон і електронна адреса автора, місце роботи (*з повною адресою*), посада, науковий ступінь, учене звання. Якщо авторів кілька, то потрібно стисло зазначити внесок кожного автора. При оформленні файла подання автори повинні виконати інструкції щодо **Гарантій сліпого рецензування**, що зазначені на сайті журналу: <http://visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/help/view/editorial/topic/000044>.

9. Автори **не мають права передавати** до інших видань матеріали, що були прийняті до розгляду редакцією журналу, до оголошення його результатів або у разі прийняття рішення про публікацію статті.

10. Статті висловлюють лише погляди авторів, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

11. Статті, які не відповідатимуть указаним вимогам, до друку не приймаються. Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування. Експертиза редакційної колегії не оприлюднюється й не підлягає оскарженню. Неопубліковані статті, а також будь-які надіслані матеріали авторів не повертаються.

12. Надання матеріалів редакції журналу передбачає згоду авторів із цими вимогами, а також їхню згоду на публікацію матеріалів у друкованому вигляді в журналі та в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Для подальшої інформації редакційна колегія рекомендує авторам ознайомитися із попередніми номерами журналу на сайті: <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

INFORMATION FOR POTENTIAL AUTHORS, REVIEWERS AND READERS

"**Bulletin of National Taras Shevchenko University of Kyiv: Sociology**" is a peer-reviewed scientific periodical journal that publishes results of original research submitted by sociologists from different countries in all areas of sociology: social theory, history of sociology, methodology and methods, studies of social structure, social relations, institutions and current social phenomena, special sociological theories and branches of sociology. The scope of the journal embraces but is not limited to contemporary social processes and topical problems of Central and Eastern Europe and countries of Eurasia. The journal also publishes professional reviews of recent and significant sociological titles that are issued especially in Ukraine and the region: books, dissertations, monographs, textbooks etc. The journal is soliciting original research articles and reviews on relevant topics in Ukrainian, Russian or English. Submitted articles and reviews are selected by international Editorial Board and published in the original language of submission. In addition research articles are **evaluated by anonymous expert reviewers** assigned by the editors.

Requirements for submission to the journal:

1. Manuscripts of articles must meet the international professional standards of sociological research including existing guidelines for scientific publications in Ukraine. Author(s) should clearly formulate problem and the ultimate goal of research and define author's original and relevant contribution into solution of the problem in current sociological discourse. Editorial Board warns authors that they are obliged to relate their original research to the up-to-date sociological knowledge on the problem and place **their contribution within existing international sociological scholarship**.

2. Authors are fully responsible for accuracy of the facts and data presented in the article, credibility of analysis and validity of the research findings. The author(s) are required to obtain permission to publish any copyright materials that are used in the article. Submitting an article to the journal the author(s) hereby confirm that during research and preparing materials for publication they adhered to **professional ethic requirements** including ISA (International Sociological Association) Code of Ethics and that materials they submitted were original had not been published. Responsibility for copyright infringement and failure to comply with existing professional standards are the authors own.

3. The length of articles should be between 20000–40000 characters (3000 – 6000 words). The articles in Ukrainian, Russian or English and supporting documents should be submitted in Rich Text Format, RTF (*.rtf) up to 2 MB (font Arial, size 9; single spaced, before and after the article title and each of its section must be an additional line, the first line of each paragraph must be equal to 0.5 cm; no positioning and hyphenations) via the journal website on the "Submission" page which requires to register at <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

4. The submitted manuscript should include:

- UDC (Universal Decimal Classification) code before the title (on the left, Arial, 8 font size, Bold)
- Name, title, position, affiliation, city and country of residence of each author (on the right, in language of the article, Arial, 8 font size, semiBold)
- Article title (Arial Black, 10 font size)
- Abstract & the key words (in language of the article) 230–250 words (1800-2000 characters, Arial, 8 font size, semiBold, italics)
- Main body of the article (including tables and graphs consecutively numbered with the corresponding legends, Arial, 9 font size)
- Declaration of originality of the paper, statement of conflicts of interest, non-use of materials that infringe copyrights, and (if applicable) acknowledgements, institutional support and sources of funding (Arial, 7 font size, semiBold, italics)
- References in 2 versions (ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 & SAGE Harvard, Arial, 7 font size)
- Date of manuscript submission (align on the right, Arial, 7 font size semiBold, relaxation 1 pt)
- Name, title, position, affiliation, city and country of residence of each author in English (Arial, 7 font size, semiBold)
- Article title in English (Arial, 7 font size, semiBold)
- Extended abstract & the key words in English (Arial, 7 font size, semiBold, italics, 230–250 words)

Authors from other countries than Ukraine, who submit an article in English and do not use sources in Cyrillic, may provide references in SAGE Harvard style only.

5. Author(s) may use endnotes (not footnotes) that should be consecutively numbered through the text with Arabic numerals that correspond to a list of notes at the end of the main text. After the notes author(s) may declare compliance with professional and ethical standards, conflict of interests (if applicable) and indicate funding acknowledgements, institutional support and express gratitude. Editorial Board expects that people or organizations that assisted in any way in research or in preparing the article but not included into the list of the authors would be mentioned in this section.

6. References to the sources should be presented in the text in compliance with SAGE Harvard reference style as in-text citations in a format "first author last name, year" or "first author last name, year: volume, page number(s)" but enclosed within square brackets (not parentheses).

Examples: [Weber, 1946; Tilly, 2004: p. 216; The Economist, 2008; Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]. Bibliographic information must be provided at the end of the article (after declaration and acknowledgements) in **2 versions**. First version (not applicable for authors from other countries than Ukraine, who submit in English and do not use sources in Cyrillic) – in the form of a bibliography according to ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 (numbered in alphabetical order, first sources come in Cyrillic, then – in Roman).

Examples:

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р.Мертон // Социологические исследования. – 1992. – №3. – С. 104-114.

2. Судаков В.І. Суспільство без довіри: інноваційна стратегія наукового дослідження складної соціологічної проблеми / В.І.Судаков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – №6. – С.66-67.

3. Фрейд З. "Я" и "Оно" / З. Фрейд; пер. с нем. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 398 с.

4. Eisenstadt S. The construction of collective identity / S.N.Eisenstadt, B.Giesen // European Journal of Sociology. – 1995. – Vol. 36. – №1. – С. 72-102.

5. Parsons T. Values, motives, and systems of action / T.Parsons, E.Shils // Toward a general theory of action. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. – C. 247-275.

6. Weber M. The theory of social and economic organization / M.Weber; edited with an introduction by Talcott Parsons. – Glencoe: The Free Press, 1947.

Second version entitled *References [transliterated]* (numbered identically to the first version) should meet standards of SAGE Harvard style. (Examples of are listed on the website of the International Sociological Association: http://www.isa-sociology.org/uploads/files/sociopedia-isa_harvard-style-guidelines.pdf. Authors also should indicate (wherever available)

DOI of the used sources.

In this version of bibliography sources in Cyrillic that are translations from languages with Roman alphabet must be presented with original spelling of author's name and the title in Roman alphabet (original language indicated within square brackets after bibliographic description). Other sources in Cyrillic must be translated into English and authors' names transliterated according to the standards of ALA-LC – American Library Association – Library of Congress.

Examples:

References [transliterated]

1. Merton R (1992) Social theory and social structure. *Sotsiologicheskie Issledovaniya* (3): 104-114. [in Russian]
 2. Sudakov V (2015) Society without trust: innovation strategy of scientific study of a complex sociological problem. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology* (6): 66-67, <https://doi.org/10.17721/2413-7979/6.17>. [in Ukrainian]

3. Freud S (1991) *Das Ich und das Es*. Tbilisi: Merani. [in Russian]
 4. Eisenstadt S, Giesen B (1995) The construction of collective identity. *European Journal of Sociology* 36(1): 72-102, <https://doi.org/10.1017/S0003975600007116>.

5. Parsons T, Shils E (1951) Values, motives, and systems of action. In: *Toward a general theory of action*. Cambridge: Harvard University Press, 247-275, <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507.c4>.

6. Weber M (1947) *The theory of social and economic organization*. Edited with an introduction by Talcott Parsons. Glencoe: The Free Press.

7. If an article contains illustrations (tables, graphs, diagrams, pictures etc.), each such material must be submitted with the corresponding legends in electronic form.

8. The article should be supplemented with information about the author(s): Last name, first name (Cyrillic names besides original have to be transliterated into Roman alphabet), phone number and E-mail of the author(s), information about institutional affiliation (with full address), position, short description of work responsibilities, level of education, academic degree. In case of multiple authorship, the contribution of each author should be specified.

A submission should be prepared in accordance with the instructions of **Ensuring a Blind Peer Review** at the journal website: <http://visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/help/view/editorial/topic/000044>

9. If an article submitted to the journal was accepted for consideration, the author(s) **are not permitted to seek for other submissions** for publication elsewhere until decision of the editors is announced or when the article is accepted for publication.

10. Articles express the views of their author(s), which may not necessarily reflect the views of the Editorial Board.

11. Articles that do not meet these requirements may not be accepted for publication. Editors are granted the right to edit or shorten the article. Editorial evaluation is not public and may not be discussed. Rejected articles as well as other submitted materials are not returned to the author(s).

12. Submitting an article and other materials to the journal the author(s) hereby give their consent to these requirements as well as their lawful consent to the publication of the article in print in the journal and in the electronic format by publishers, with whom Editorial Board shall make appropriate arrangements.

For further information Editorial Board encourages authors to explore previous issues of the journal at the journal website: <http://www.visnyk.soc.univ.kiev.ua>

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
СОЦІОЛОГІЯ
Випуск 1(8)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,7. Наклад 300. Зам. № 217-8428.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № С2*.
Підписано до друку 08.11.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02